ગૃહસ્થાશ્રમની

આદર્શતાના ઝંખનારાઓને

સમર્પણ

નિવેદન

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિરનો મૂળ ઉદ્દેશ/[illegible] ભગવાન મહાવીરનું મૌલિક સાહિત્યજ પ્રગટ કરવાનો છે. પરંતુ એવો વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુ સિવાય સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જેમને પોતાની વ્યવહાર શુદ્ધિ માટે સરળ અને સહજ રીતે આચરણી-મતામાં મૂકાય તેવા સાહિત્યની હમેશાં ખૂબ ભૂખ રહ્યા કરે છે.

આવા વર્ગની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અમે આજ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે એક 'જ્ઞાન ગ્રંથમાળા' નામનો આજ સંસ્થાનો સંયુક્ત વિભાગ શરુ કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાળા તરફથી ગૃહસ્થ સાધકને પોતાના જીવનવ્યવહારમાં પળે પળે ઉપયોગી થાય અને આજે ધર્મ અને વ્યવહાર એ બન્ને માર્ગોની (કદી ન મળે તેવી) વિલક્ષણ ભિન્નતા સમાજમાં ઘર ઘાલી બેઠી છે તે નાબૂદ થઇ નીતિ, કર્તવ્ય, શુદ્ધ વ્યવહાર અને સદ્ધર્મનો બોધ જાગે તેવું સાહિત્ય બહાર પાડવાનો અમારો નિરધાર છે

તે ગ્રંથમાળાનું આ પહેલુંજ પુષ્પ 'આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ' બહાર પડે છે, કે જે ગ્રંથ પણ પં. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજના શિષ્ય શતાવધાની પંડિત શ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી સ્વામી [સંતબાલ]ની મનનીય લેખિનીથી લખાયેલું છે.

આ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમમા લખાયેલી વસ્તુ ખરેખર જીવતા જાગતા વર્તમાન સમાજજીવનની મૂર્તિમંત પરિસ્થિતિરૂપે છે તેમાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે ગૃહસ્થાશ્રમી માટે કેટલા બધા ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવા છે તેનો તોળ નો વાચકવર્ગનાજ હાથમાં છે. પરંતુ 'દિનકર', 'જૈનપ્રકાશ' અને જૈન જ્યોતિમાં આ પુસ્તકનો જે વિભાગ રજુ થયો હતો તે પરથી આ પુસ્તક માટે જનતામાં જે તીવ્ર 'આકર્ષણની લાગણી ફેલાઇ રહી છે તે પરથી એ

અનુમાન સહેજે થઇ શકે છે કે આ પુસ્તક ગૃહસ્થ સાધકને માટે અતીવ ઉપયોગી અને વિકાસની દિશાનું સૂચક થઇ પડશે. અને એજ મનોહર પ્રેરણાથી પ્રેરાઇને અમો આ ગ્રંથને અમારી નૂતન ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકેનું મંગળ સ્થાન આપી ગૌરવ લઇએ છીએ.

લેખકશ્રીનો ઉપકાર જેટલો માનીએ તેટલો ઓછો છે. પરંતુ તેને શબ્દોમાં રજુ કરવા કરતાં પુસ્તકના વાચન પછી વાચક પરજ તે ભાર છોડવો એ વધુ વાસ્તવિક થઇ પડશે.

આશા છે કે અમારા લાગતા વળગતા તથા આબાલવૃદ્ધ ગૃહસ્થો આ 'આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ પુસ્તકનું સાદ્યંત મનન કરી તેમાંનું શક્ય તેટલું જીવનમાં ઉતારી–પચાવી આચરીને ખરેખરા આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી બને એજ અભ્યર્થના.

મંત્રી

પ્રસ્તાવના

यस्मात् त्रयोऽप्या श्रमिणो, ज्ञानेनाऽन्नेन चाऽन्वहम् ।
गृहस्थे नैव धार्यन्ते, तस्माज् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

જ્ઞાનાદિ સંસ્કારો દ્વારા અને અન્નાદિ સાધનો દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે આશ્રમોમાંની સેવા બજાવી શકે છે તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ મહાન ઉપયોગી આશ્રમ છે

સંસ્કૃતિદ્વારા માનસિક અને ખોરાકદ્વારા શારીરિક નિર્વાહ કરનાર અને વિકાસમાર્ગમા એક વિસામા સમાન એ જ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ આજે કેવી કઢંગી પરિસ્થિતિમાથી પસાર થાય છે તે નીચેના ચિત્રોથી કંઈક સમજાશે

ચિત્રો

આખો હિંદ આજે બે વિભાગોમા વિભક્ત છે. તે બે વર્ગમા સુધારક અને રૂઢિચુસ્ત એમ ભાવનાના બે વહેણુ વહે છે, આથી પહેલો વર્ગ સુધારક તરીકે અને બીજો વર્ગ રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાય છે પહેલામા બહુ અંશે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ છે કારણ કે સામાજિક સિદ્ધાંતો, ખાનપાન રહનસહન સ્ત્રીવિકાસ, ઉદ્યોગવર્ધન એવી એવી અનેક બાબતોમા પ્રાય ત્યાંનું અનુકરણ દેખાઈ આવે છે

જ્યારે બીજા વર્ગમાં 'જૂનું તેજ સોનું' એ માન્યતા રૂઢ થયેલી દેખાય છે बाबा वाक्य प्रमाणं એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. સમય, લોકમાનસ, સંયોગો વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી તે કશું પરિવર્તન કરવા ઈચ્છતો નથી આ રીતે પહેલામાં અર્વાચીન અંશો અને બીજામાં પ્રાચીન અંશો બહુ ભાગે નજરે પડે છે.

આ બે વર્ગના વિચારદ્વંદ્વનું ક્ષેત્ર હવે માત્ર ઘરજ નથી રહ્યું. તેનુ ક્ષેત્ર સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મસંસ્થા સુધી વિસ્તરી ગયું છે. તેનાં મૂળ પણ ઊંડા ઊંડા નંખાઈ ગયાં હોય એમ પણ જણાય છે. આ સમરાંગણે ચડેલો એક પક્ષ સમાજબંધારણ ઉખેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને બીજો જર્જરિત ખોખાંને થૂંકના સાંધાથી કાયમ ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હવે ગૃહસ્થના વ્યવહારિક જીવન પર દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

બીજું ચિત્ર

આ સામે ઉગતો યુવાન બેઠો છે, તેનું વદન ઉલ્લાસ અને સ્મિતથી ઝળકી રહ્યું છે, ભવ્ય કલ્પનાઓ તેના મસ્તિષ્કમાં ઘડાઈ રહી છે, ક્રાન્તિના ઓળા, ઉત્સાહનો તરવરાટ ને સ્નેહની ઊર્મિઓની જીવત મૂર્તિ સમો એ દેખાય છે. તે દામ્પત્યજીવનનાં મધુર સ્વપ્ના સેવે છે, સમાજસુધારના સિદ્ધાન્તો પર તેનું માનસમથન ચાલે છે, રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની ભાવનામાં તે મ્હાલે છે.

ફરીથી જૂઓ—તે જ યુવાન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગરણ માડે છે. થોડાજ સમય પછી તેના યૌવનની ચમક હરાઈ ગયેલી જણાય છે. નિરાશાની અંધાર કોટડીમાં પ્રકાશ અને પવન વિના તેનો પ્રાણ ગુગળાતો દેખાય છે. બેકારી અને કુટુમ્બક્લેશથી તેનું ભેજું શક્તિહીન થતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે, પત્ની અને પતિ વચ્ચેનાં જટિલ ઝઘડાની ઝાળમાં તેના સુખદ ગૃહસ્થાશ્રમનું સોણુલું ભસ્મીભૂત થતું જણાય છે.

ત્રીજું ચિત્ર

અહીં સંપત્તિ છે, પુત્ર છે, માતાપિતા છે અને પત્ની પણ છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનાં આવશ્યક અંગો તો છે. પરંતુ સંપ નથી, સ્નેહ નથી અને સમજ નથી કુસંપ, સ્વાર્થ અને મૂર્ખતાની ત્રિપુટિથી ત્રાસી ગયેલા આ યુવાનને જૂઓ. તેના મોં પર નૂર દેખાય છે?

ચોથું ચિત્ર

જૂઓ આ ચોથું ચિત્ર. અક્કલના ઓથમીર પતિને પનારે પડેલી એક કોમળ બાળા છે. તેના પતિમાં સામર્થ્ય અને સમજણનો અભાવ છે. સાસુ તો કકાસનુ ઘર છે આ બાળાનો બળાપો કેવો અસહ્ય છે!

પાંચમું ચિત્ર

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, સાસુ અને વહુ વચ્ચે વિચારોનો સુમેળ નથી. સૌ સૌની દિશાઓ જુદી છે.

છઠ્ઠું ચિત્ર

એક લાખો રૂપિયાનો માલિક બની હજારો ચેતનવતા માનવોનાં દેહ અને બુદ્ધિ બન્ને ખરીદે છે. તેજ માલિક પર કોઈ અધિકારીની સત્તાનો કોયડો ફરી વળે છે. વળી તે અધિકારી પણ કોઇ જુલ્મી સત્તા નીચે ચગદાઈ રહ્યો છે.

આવાં અનેક ચિત્રો એ સમજાવે છે કે આજનુ ગાર્હસ્થ્ય નંદનવન કે કલ્પવૃક્ષ નથી રહ્યું. તે બગીચામાં પુષ્પોને બદલે કાંટા છવાયાં છે. તેના ફળોમાં રસ ને ચેતનતાને બદલે શુષ્કતા ને કટુતા અનુભવાય છે.

દોષ કોનો?

આવી પરિસ્થિતિમાં જે વર્ગ કેવળ કર્મ કે પ્રારબ્ધનો જ દોષ ગણે છે તે વાસ્તવિક નથી. કારણ કે મનુષ્ય પોતાના જીવન વચ્ચેની ઘણી ગુંચો પુરુષાર્થદ્વારા ઉકેલી શકે છે. પ્રારબ્ધને કયાં સુધી અગ-

ફાળો આપવો તે સંબંધમાં એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે यत्नेकृते यदि न सिध्यति कोऽत्रदोषः એટલે કે યત્ન કરવા છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પ્રથમ તે પ્રયત્ન ભૂલરહિત છે કે કેમ તે જોઈ જોવું; અને તેમ છતાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તો તેનું કોઈ અગમ્ય કારણ હશે એમ માનીને શાંતિપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખવો.

આ પરથી પુરુષાર્થના પ્રધાનપણામાં ગૃહસ્થાશ્રમી યથાશક્ય ફાળો જો આપી શકે છે તો તે પ્રયત્ન કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઉપસ્થિત થાય છે.

આ આદર્શગૃહસ્થાશ્રનું પુસ્તક તેનાજ પ્રત્યુત્તર રૂપે છે તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનને લગતા કોયડા ઉકેલવાનું હિતાવહ માર્ગદર્શન છે. તે ધ્યેય જાળવવા આ પુસ્તકમાં જે જે દ્રષ્ટિબિન્દુઓ રાખવામાં આવ્યા છે તે જણાવી દઉં.

દૃષ્ટિબિન્દુઓ

[૧] ગૃહસ્થાશ્રમ પણ જીવનવિકાસનું એક શ્રેષ્ઠ સ્થાન અને સહાયક અંગ છે. વિકાસની નિસરણી પર ચડનારે પ્રત્યેક સોપાનની ખૂબ કાળજી ધરાવી આગળ ધપવાનું છે તે બતાવવું.

[૨] જવાબદારીવાળો ગૃહસ્થાશ્રમ નક્કર રસમય રહે; નીરસ ન બની જાય, તેમજ તે રસવૃત્તિ પણ પતનને માર્ગે ન ખેંચી જાય તેવી સંભાળનું લક્ષ્ય રજુ કરવું.

[૩] સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્ને તે આશ્રમનાં સમાન ઉપયોગી અંગો હોવાથી સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેનાં બાલ્યવયથી માંડી જીવનપર્યન્તનાં ઉપસ્થિત થતાં ક્ષેત્રોને અવકાશ હોવો ઘટે અને તેથી આયુષ્યના ત્રણ ખંડો પાડી બ્રહ્મચારી–જીવન, સત્કર્મપરાયણ ગૃહસ્થજીવન અને વાનપ્રસ્થ જીવનને [વાનપ્રસ્થ એટલે વનવાસ નહિ પણ પોતાનો વ્યવહારિક બોજો પ્રજાને સોંપી શાંતિમય

અને સાત્ત્વિક જીવન ગુજારવા માટે નિવૃત્તિ લેવી તે] લગતી કર્તવ્ય-પ્રણાલિકા અહીં રજુ કરવી

[૪] રસમયતા અને વિકાસનો સંબંધ કેવળ વૈયક્તિક જીવન સાથે નહિ પરન્તુ સમષ્ટિ સાથે પણ છે. સમાજનો સક્ષોભ વ્યક્તિ શાંતિને ખળભળાવી મૂકે છે તેથી વ્યક્તિ અને વિશ્વ સુધીના પ્રત્યેક સબંધનું ધીમે ધીમે વહેન ચાલુ રહે તેની પરિસ્થિતિ બતાવવી.

આ બધા દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી છણાતા ગૃહસ્થાશ્રમને યથાર્થ ન્યાય મળે તે સારુ આ પુસ્તકને ત્રણ ખંડમા વિભક્ત કર્યું છે (૧) નિર્દેશ ખંડ, કર્તવ્યખંડ, અને (૩) વિકાસખંડ તેમા ખાસ ખાસ કયા મુદ્દાઓ વિચારાયા છે તેનું સાંકળિયામાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે છતા અહીં થોડુ તાત્ત્વિક દર્શન કરાવવુ એ પ્રસંગોચિત થશે

તત્ત્વદર્શન

પ્રથમ નિર્દેશખંડના પાચ પ્રકરણો પૈકી પહેલામા આશ્રમની ઉત્પત્તિ કેવા સયોગોમા અને ક્યા ઉદ્દેશે થવા પામી છે તેનો પૂર્વાપર ઐતિહાસિક સંબધ અને તેને લગતી ચર્ચા આવે છે

બીજામા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, તેની આવશ્યકતા તેના લાભ વગેરેનુ દર્શન કરાવવામાં આવ્યુ છે. આ બિનામા પ્રાચીન ગુરુકુળની પ્રથાનુ ધ્યેય અને વર્તન કેવું હતું તેનું ચિત્ર પણ દોરાયુ છે.

ત્રીજામાં ત્યાગાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમની તારતમ્યતાની તાત્ત્વિક વિવેચના કરવામાં આવી છે કે જે વાચવાથી અમુક વર્ગ કે જે શ્રમણ સંસ્કૃતિના એકાંત વિરોધમાં કે એકાંત સમર્થનમા માને છે તેને સમાધાન મળી રહે અને વિકાસનો અનુક્રમ પણ બરાબર

પાંચમામાં લગ્નચર્ચાનો વિષય છે. લગ્નજીવનનું ધ્યેય પણ કેટલું ભવ્ય હોઈ શકે અને લગ્નજીવન વિકૃત ન બનતાં તેનું સુકાન વિકાસ તરફ ગતિમાન રહે તે નીતિકારોનાં કથનને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

એક તરફ લગ્નવ્યવસ્થાની અરાજકતાનો વેગભર આવતો જુવાળ અને બીજી બાજુ વર્તમાન લગ્નવ્યવસ્થાનું શિથિલ બંધારણ તથા લગ્નવિષયક ઉપસ્થિત થતા સિદ્ધાંતોની છણાવટ વગેરે મુદ્દાઓ ચર્ચાયા છે.

વળી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનનું ધ્યેય સાધવાનો ગૃહસ્થ-સાધકને બોધ થાય અને નિર્દોષ ગાર્હસ્થ્યજીવન વટાવી વિકાસના સોપાનમાં આગળ વધે તે વિચારસરણીનું મૂળ પણ આમાં ગુંથાયું છે.

દ્વિતિયખંડ

બીજા કર્તવ્યખંડમાં ક્રમશઃ ગૃહસ્થજીવનની દીક્ષાનો ખ્યાલ આવે; અને તે આશ્રમમાં પ્રવેશતાં પહેલાં દમ્પતીની કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને કઈ જાતના સયમી નિયમોથી તે દમ્પતીનું જીવન મર્યાદિત રહેવું ઘટે ઈત્યાદિ પતિ પત્નીના પારસ્પરિક પાલ્યનિયમો તથા માતાપિતા, સાસુવહુ, સસરાજમાઈ, ભાઈ બહેન, સાળો બનેવી, વેવાઈ વેલાં વગેરે કુટુંબ પ્રતિનાં કર્તવ્યો તથા પાડોશી ધર્મ અને વ્યવસાયી જીવનનાં ધંધાદારીને અંગે ઉપસ્થિત થતાં કર્તવ્યક્ષેત્રોનો આ પ્રકરણોમાં ખૂબ સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

તૃતીયખંડ

ત્રીજા વિકાસખંડમાં કુટુંબની બહાર ડોકિયું કરીને સમાજ, દેશ અને વિશ્વની સાથે વ્યક્તિનો સંબંધ અને તેને લઈને વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર પડયું છે તે કેવી રીતે અને કયા પ્રકારનું તે બધું બતાવ્યું છે.

આધ્યાત્મિકધર્મનામના પ્રકરણમાં નીતિ, માનવતા, સજ્જનતા, કર્તવ્યપરાયણતા અને આધ્યાત્મિકતા એમ ક્રમશઃ વિકાસસીડીએ

ચડતાં ચડતાં ગૃહસ્થસાધક વિકાસને પથે છે તેનુ સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યુ છે.

સૌથી અંતના ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમ સદ્ગુણો આવશ્યક છે તે બતાવ્યું છે.

આ ત્રણ ખડના ત્રણે પાયા જેટલે અંશે મજબૂત થાય તેટલે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સિદ્ધ થાય અને એ આદર્શતાથી જીવન રસમય અને સુખમય બને એ ભાવ પ્રગટ કરી આ પુસ્તકનુ સળગ સંકલન આ રીતે પૂર્ણ થઈ જાય છે.

આ પુસ્તકમાં તમામ ઉપયોગી વિષયોના સમાવેશનું લક્ષ્યબિન્દુ છે ખરું છતાંય ગૃહસ્થ જીવન એટલું તો બહોળા ક્ષેત્રમાં ફેલાયલુ હોય છે કે તેનો સપૂર્ણ ખ્યાલ આપવો એ કેટલું કઠિન કાર્ય છે તે સમાજજીવનના અભ્યાસીઓ બરાબર જાણી શકે તેમ છે. એટલે અહીં તો ગૃહસ્થજીવન વિકાસનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગો અને તેને લગતી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને જ ચર્ચવામાં આવી છે.

જેને વિકાસની ભૂખ હોય છે તેને પ્રેરણાનું એક જ બિન્દુ પર્યાપ્ત થાય છે તે ભાવના સૌ કોઇ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખે.

એક ખુલાસો

કોઈને અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે, "વળી મુનિને આ બધા વિષયો ચર્ચવાનું શું પ્રયોજન ? એ તો માત્ર ત્યાગની જ વાતો કહે કે લખે."

તમ્મતા પણ હોવી જોઈએ આ મનુષ્ય સ્વભાવને પણ ભૂલી જવો જોઇતો નથી

તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી બધાને એક જ પ્રકારનો એકાંત ઉપદેશ કરવો હિતાવહ નથી કેવળ ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ એ જ ત્યાગનો માર્ગ નથી જેની જેનામા શક્તિ તેના અને તેટલો તેમને ત્યાગ કરાવવો ઘટે, અને તે જ હિતાવહ છે

આજે સમાજ બીજુ તો શુ પરન્તુ કેટલેક અશે માનવતાને સુદ્ધા પગ્નારી બેઠો છે એ જો ક્રમશ વિકાસના સોપાન નહિ ચડે તો અપૂર્વ ત્યાગને લાયક નહિ બની શકે, અને યોગ્યતા વિના જો ત્યાગપથમા પગરણ માડશે તો ત્યાગને યથાર્થ રીતે આરાધવામા ખામી રહેવાનો સંભવ રહેશે આથી પૂર્વના ત્યાગી પુરુષોએ તે સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે જનતાને પ્રેરવાનો પ્રયાસ આ રીતે કર્યો હતો

જૈનદર્શન પણ એમજ માને છે અને તે ભગવાન મહાવીરના શબ્દોથી અહીં સ્પષ્ટ થાય છે તે ભગવાને કહ્યુ કે, પહેલા મનુષ્યત્વ [માનવધર્મ] પછીજ ઇતર ધર્મોને સ્થાન હોઇ શકે વળી તેણે પોતાના શાસનમા શ્રમણસસ્થા અને ગૃહસ્થસસ્થા એ બન્નેને સમુચિત સ્થાન આપ્યુ છે, અને પોતાના સપુતોને એમ સમજાવ્યુ છે કે જ્યા જે વસ્તુની ત્રુટિ હોય ત્યા તમારા શ્રમણધર્મને ક્ષતિ ન પહોચે તે ધ્યેયને જાળવી તે તે આપો જે સમાજમા નીતિતત્ત્વની ત્રુટિ હોય ત્યાં નૈતિક સિદ્ધાતોને સમજાવી માનવ સમાજને આગળ ધપાવો પણ તે બધુ ક્રમપૂર્વક, ક્રમપૂર્વક આગળ વધવામા કાર્યસિદ્ધિ સફળ છે અને જોખમ પણ નથી આ રીતે વિકાસના ધ્યેયે વાળવામા અને માનવસમાજને શાન્તિ પહોંચાડવામા ઉદાર અને નિસ્વાર્થ ત્યાગી સસ્થા વધુ સરસ અને સુન્દર કાર્ય કરી શકે એમ દરેક ધર્મસસ્થાપકને લાગવાથી તેમણે ત્યાગીસસ્થાપર આ ભાર સોંપ્યો હોય તેમ લાગે છે

તેજ લક્ષ્યબિન્દુથી આ પુસ્તક ગુંથાયું છે. નીતિ, કર્તવ્ય અને ધર્મના જે જે સિદ્ધાંતો જ્યાં જ્યાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે તે નીતિકારો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતમાં આ ગ્રન્થમાં મુખ્યત્વે જેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં વિચારોનું દોહન છે અને જેમણે આ ગ્રન્થનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ અને બહુમૂલી સૂચનાઓ આપી સંશોધન કર્યું છે તે પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો આભાર માની વિરમું છું.

સુંદરવન
વીલેપારલે
તા. ૧૪-૬-૩૫

સંતબાલ

અ...નુ...ક્ર...મ...ણિ...કા

નિર્દેશ ખંડ

કર્તવ્યખંડ

૨

વિકાસખંડ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન

१

एक एव इदं सर्वं पूर्वं आसीद् युधिष्ठिर।
क्रियाकर्मविभेदेन चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम् ॥ महाभारत ॥

મહાભારત એ વેદ ધર્મનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે. તેમાંનો આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એ છે કે પૂર્વકાળમાં આ આખું વિશ્વ એકજ પ્રવાહમાં વહેતું હતું. પરંતુ પાછળથી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારુ ક્રિયા અને કર્મના ભેદ પ્રમાણે ચાર વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા. તે વિભાગો તે વખતે સમાજ રૂપે હતા અને બ્રાહ્મણસમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યસમાજ અને શૂદ્રસમાજ એ તેનાં નામો હતાં.

વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો પ્રજાવર્ગમાં પ્રચાર કરનારની ગણના બ્રાહ્મણવર્ગમાં, પ્રજાનાં સંરક્ષણ કરનારની ગણના ક્ષત્રિયવર્ગમાં, કૃષિ અને વાણિજ્યદ્વારા પ્રજા વર્ગમા સેવા કરનારની ગણના વૈશ્યોમાં અને ઇતર એકાંત સેવાભાવી વર્ગની ગણના શૂદ્ર વર્ગમાં થતી હતી, અને આજ કથનની જૈન અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પૂર્તિ છે કેઃ—

कम्मुणा बम्भणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तियो।
वइसो कम्मुणा होइ, सुद्दो हवइ कम्मुणा।

उत्तराध्ययन सूत्र अ.

" વર્ણવ્યવસ્થા જાતિગત નથી પણ કર્મગત છે કર્મથી જ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાય છે."

न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्रह्मणो ।
कम्मुणा वसत्रे होति कम्मुणा होति ब्रह्मणो ॥

बौद्ध ग्रंथ, सुत्तनिपात सूत्र ६

' જાતિથી મનુષ્ય હલકા વર્ણનો ગણાતો નથી પરંતુ કર્મથી જ ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે "

પ્રજાવર્ગનું પૂર્વચિત્ર

તે મનુષ્યવર્ગ જ્યા સુધી આવી રીતે સમાજમા પરિણત થયો ન હતો ત્યારે તે કેવી સ્થિતિમા હતો તેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન જૈન-શાસ્ત્રોના ઇતિહાસથી મળી આવે છે કે " ઘણા ઘણા વર્ષો પહેલા કે જ્યારે મનુષ્યવર્ગ તદ્દન અજ્ઞાત હતો, પોતાની જાતને સબધ ધરાવતા નિયમોનું સુદ્ધા તેને ભાન ન હતું, શરીર નિર્વાહના ઉપયોગી સાધનોના જ્ઞાનથી પણ તે વચિત હતો ત્યારની આ વાત છે"

આ આખા વિશ્વમા પ્રાણીજીવન સાથે સબધ ધરાવતા નિયમો બે પ્રકારના હોય છે –(૧) આકસ્મિક નિયમો અને (૨) કર્તવ્ય નિયમો-

આકસ્મિક નિયમોમા વિધિનિષેધ હોતા નથી કારણ કે તેનુ સચાલન માનવ પુરુષાર્થથી પર રહેલી સત્તાને આધીન હોય છે આને કોઈ પ્રારબ્ધ કોઇ કુદરત તો કોઇ કર્મ તરીકે કલ્પે છે પરંતુ બીજા નિયમો કે જેને આપણે કર્તવ્ય નિયમો તરીકે ઓળખીયે છીએ તેમા મોટે ભાગે પુરુષાર્થનું જ સ્થાન હોય છે તેથી જેટલે અંશે પુરુષાર્થમાં સંગીનતા આવે તેટલે અંશે જીવન-યાત્રાનો* સરળતાપૂર્વક નિર્વાહ થાય અને જીવન ઉદ્દેશ પણ સફળ થઇ શકે-

ઉદ્બોધક

એ આવશ્યકતા પૂરી પાડવા સારુ આવાજ પ્રસંગે ભગવાન

---

* જીવનયાત્રાના નિયમોમા શરીર, મન અને આત્માને લગતા નિયમોનો પણ સમાવેશ થાય છે

ઋષભદેવ કે જેઓ જૈન શાસનના આદિ સંસ્થાપક ગણાય છે અને જેમને વેદોમાં બહુ માનભર્યાં પૂજન અને અર્ચન કરવાનાં વિધિ વાક્યો મળી આવે છે, તે પોતે મનુષ્ય વર્ગના ઉદ્બોધક અને પ્રેરક તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

તેમણે તે અજ્ઞાત માનવસમાજને શરીરશાસ્ત્રને લગતો તથા કૃષિ-વિદ્યા, વાણિજ્યવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યાનો વ્યવહારુ અભ્યાસ કરાવ્યો. કૃષિવિદ્યાથી જે વસ્તુની માનવસમાજને અનિવાર્ય જરૂર હતી તે પૂરી પડી અને જીવનનાં અતિ ઉપયોગી તત્ત્વો જેવાં કે:–હવા, જળ તથા ખોરાક પૈકી જે અન્નની ઉપયોગિતા હતી તે અન્ન તેમને સુલભ બન્યું. વાણિજ્યવિદ્યાથી પરસ્પરના વિનિમયાદિ વ્યવહારમાં સરળતા આવી અને શસ્ત્રવિદ્યાથી પ્રાણીવર્ગનું સંરક્ષણ કરવાની શક્તિ જાગૃત થઇ ગઇ. આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓના શિક્ષણમાં પણ તે વર્ગ આગળ વધવા લાગ્યો.

સમાજની ઉત્પત્તિ

આવી રીતે મનુષ્યવર્ગ સેંકડો વર્ષો સુધી આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની અવનવી શોધો કર્યે જતો હતો અને બુદ્ધિબળને વિકસાવ્યે જતો હતો. તેવા સમયે એટલે કે મહાભારતના કાળ પહેલાં એ મનુષ્યવર્ગ સમાજરૂપે પરિણત થયો. અર્થાત્ કે સૌ સૌનાં વિભિન્ન કર્મ પ્રમાણે તેમને ભિન્ન ભિન્ન સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી બ્રાહ્મણ-સમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યસમાજ ને શૂદ્રસમાજની રચના થવા પામી છે.

આ રીતે ઉપરના વિભાગો પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનાં સૂચક છે અને કર્તવ્યની વ્યવસ્થા સારુ જ તે રચાયાં છે. આટલું જાણ્યા પછી જાતિવાદનાં આજે વ્યાપી રહેલાં યુદ્ધો પ્રત્યે કયા સમાજપ્રેમીને આશ્ચર્ય અને ખેદનાં અશ્રુઓ નહિ ટપકે!

આ વર્ણવ્યવસ્થા થયા પછી માનવસમાજમાં એક બીજી આશ્રમવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રસ્તુત સ્થળે તે આશ્રમવ્યવસ્થા કયા પ્રસંગમાં જન્મી હશે તેની વિચારણા કરવી ઉચિત છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા

શારીરિક અને માનસિક એ બન્ને શક્તિઓનો ખ્યાલ આવ્યા પછી તે ઉભય શક્તિઓનું પ્રેરણાજનક કોઇ એક તત્ત્વ પોતાનામાં છે તેમ માનવસમાજ જ્યારથી સમજવા લાગ્યો ત્યારથી તેને આત્મતત્ત્વના શોધનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જાગી, અને તેને અંગે નીતિ અને ધર્મ જેવાં આત્મવિકાસનાં ઉપયોગી તત્ત્વો નિર્માયાં.

આવાજ પ્રસંગમાં આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રણાલિકાનો પ્રારંભ થયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ તે સમયે તો માનુષિક સંસ્કૃતિ વિકાસના માત્ર બે પ્રવાહો હોવા ઘટે:–(૧) ગૃહસ્થી જીવન અને (૨) ત્યાગી જીવન. જૈનદર્શનના પરમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેવા જ ઉલ્લેખો નજરે પડે છે:–(૧) अणगारि मग्गो અને (૨) अगारि मग्गो च. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ તેવી જ પ્રણાલિકા નજરે પડે છે.

ચાર આશ્રમોની પ્રણાલિકા

તે બન્ને માર્ગોની સુવિશેષ યોગ્યતા ને સુવ્યવસ્થા સાચવવા સારુ વેદધર્મમાં જીવનવિકાસના ચાર વિભાગો શરુ થયા હોવા જોઈએ. સંન્યસ્તવર્ગનો બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ભગવાન શંકરાચાર્યના કાળ પછી જ મળી આવે છે. તે ચાર આશ્રમોનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે:–(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યસ્તાશ્રમ (ત્યાગાશ્રમ).

ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું આટલું અવલોકન કર્યા પછી બધા આશ્રમોના મૂળભૂત અને જીવનવિકાસના દૃઢ પાયારૂપ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું ચિત્ર અવલોકીએ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

૨

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એટલે જીવનશક્તિને સંગ્રહીત કરવાનું અત્યુત્તમ સ્થાન. વીર્યનું સંરક્ષણ અને સુસ્તભન જે આશ્રમમાં રહીને થાય તે આશ્રમનું નામ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનો જીવનકાળ સો વર્ષનો નક્કી કરી શાસ્ત્રકારોએ આશ્રમના ચાર વિભાગો નક્કી કર્યા છે. તે અપેક્ષાએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો કાળ પચીસ વર્ષની વય પર્યંતનો ગણાય.

બાળવયમાં માનસ તદ્દન કોરુ હોય છે, તેમા જે જે પ્રકારની સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો અંકિત કરવામા આવે તેવાં શીઘ્ર અંકાય છે. તે સારુ પૂર્વકાળે નૂતન પ્રજાજીવનમાં સુસંસ્કૃતિના ચણતર ચણવા સારુ ગુરુકુળોની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી અને તે ગુરુકુળોમા બાળવિદ્યાર્થીઓને પચીસ વર્ષની વય સુધી રાખવામાં આવતા.

બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય

પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ સર્વ દેશોમા બ્રહ્મચર્યનુ માહાત્મ્ય તો આજે પણ તેવું ને તેટલુ જ છે બ્રહ્મચર્ય પાલનના ઉપાયોની માન્યતામાં ભલે મતભેદ હોય, પરતુ બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતામાં કોઇ સ્થળે બે મત છેજ નહિ. કારણ કે જીવનશક્તિની પ્રત્યેક કાર્યમા આવશ્યકતા છે, અને તે શક્તિ હોય તોજ પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા મળી શકે છે. પરતુ અબ્રહ્મચર્ય અને તે પણ અપરિપક્વ વયમાં સેવાયેલુ અબ્રહ્મચર્ય તો જીવનશક્તિના વિકાસમાં જ કુઠારાઘાત કરી મૂકે છે.

અબ્રહ્મચર્યનું પરિણામ

એક અનુભવી પુરુષ કહે છે કે "જેનું બાલ્યવયમાં બ્રહ્મચર્ય ખંડિત થયું છે તે ત્યાગી બનીને પણ નથી શાંતિને આરાધી શકતો કે નથી ગૃહસ્થાશ્રમને સફળ બનાવી શકતો. તે વિશ્વમાં માત્ર ભારભૂત જીવન વહન કરે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને અન્યના દુઃખનું કારણ બને છે."

વળી मूलमेतमधम्मस्स અર્થાત્ અધર્મ કે અનર્થનું મૂળ અબ્રહ્મચર્ય જ છે એમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પણ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પ્રણાલિકા

તેથી જ બાલ્યવયથી બ્રહ્મચર્યના પાલન સારુ પ્રાચીન કાળમાં આ આશ્રમની પ્રણાલિકા અને ઉત્તમ સગવડ ચાલુ હતી.

તે કાળમાં ગૃહસ્થાવાસનાં વૈભવ વિલાસોનો ત્યાગ કરી જે ઋષિવર્ગ વાનપ્રસ્થ જીવન ગુજારતો હતો, એકાંત અરણ્યવાસ સેવી પોતાની આવશ્યકતાઓ હળવી કરી કૃષિદ્વારા સ્વાવલંબી જીવન જીવી રહ્યો હતો, તે પીઢ, પવિત્ર અને નિતાંત સદાચારી વર્ગને ચરણે ગૃહસ્થો પોતાની પ્રજાને ધરતા હતા. જે આપણે કૃષ્ણ, રામ ઇત્યાદિ મહાપુરુષોના જીવનવૃત્તાંતો પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ.

આ પ્રણાલિકાથી ત્યારની પ્રજાની બાલસંસ્કૃતિમાં આ ચાર મહાન સદ્ગુણો વ્યાપક હતા–(૧) વિશ્વબંધુત્વ, (૨) સ્વાવલંબિત્વ, (૩) સદાચાર અને (૪) કર્તવ્ય પરાયણતા. કે જે સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે પ્રત્યેક આશ્રમને એક સરખા ઉપયોગી છે.

આશ્રમજીવનનું ચિત્ર

ત્યાં ન હતા રાજા કે રંકના ભેદ કે ન હતી ઉચ્ચ નીચ ભાવનાની મલિન વૃત્તિ. ત્યાં હતાં મનુષ્યજાતિ વચ્ચેની સમાનતા અને સમાન હક્ક. જે કાર્ય સુદામા જેવા નિર્ધન બ્રાહ્મણ પુત્રને કરવાનું હતું તેજ કાર્ય દ્વારિકાનરેશ શ્રીકૃષ્ણને પણ કરવાનું હતું. ત્યાં ન હતી શહેરી જીવનના કૃત્રિમ સ્નેહ અને સ્વાર્થની બદબો. ત્યાં તો પ્રસરતી હતી સ્વાભાવિક અખંડ સ્નેહની સુવાસ. તેના કાને નહોતા

પડતા બિભત્સ શબ્દોના ધ્વનિ કે તેની આખે નહોતુ જોવાતુ શહેરી જીવનનું શૃગાર ચિત્ર પણ તેના કાને અથડાતા હતો કુદરતના ભાવમય ગુજન અને દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા મૃગલાના નિર્દોષ વિનોદ

ઋષિપત્નીઓના પૂર્ણ વાત્સલ્યમય અને પવિત્ર વાતાવરણમા બ્રહ્મચર્યનું પાલન સ્વાભાવિક રીતે જ સુરક્ષિત હતું તે માતાઓની મગળમય મૂર્તિ જોતા જ માતૃભાવના વિશુદ્ધ સસ્કારો જાગૃત થતા હતા

આવી સસ્કૃતિમા જે બાળકો પચીસ પચીસ વર્ષો સુધી રહે તેની શક્તિ તથા ઓજસ્ કેવા અપૂર્વ હોઇ શકે તે કલ્પના પણ ભવ્ય અને આહ્લાદજનક છે

આવી રીતે જીવનવિકાસની ભિન્ન ભિન્ન ઉપયોગી વિદ્યાઓ શીખવી, સર્વ કળાઓમા નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવી નિયત કાળ સમાપ્ત થતા તે કિશોર પુન તેના માત પિતાને સુપ્રત કરવામા આવતો

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછીની બે શ્રેણી

બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વટાવી ગયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરી, પરોપકાર, દયા, દાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો દ્વારા સમાજની સેવા બજાવવાની તથા સુદર અને સુદૃઢ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની વૃત્તિ જે યુવાનને થતી હતી તે ઉપર્યુક્ત બ્રહ્મચારી યુવાનને સુયોગ્ય પત્ની સહ ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરાવાતો અને એ પરિણીત યુગલને ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશવા પહેલા એ આશ્રમ સુદર, સુખી અને સ્વર્ગીય બનાવવા માટે શિક્ષા પણ આપવામા આવતી

પરંતુ જે યુવાન યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવા સમર્થ હોય તો તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહી ઉપદેશક કે ત્યાગી સસ્થામા ભળી પ્રજા વર્ગમા ધર્મ જાગૃતિનું મહત્ત્વભર્યું કાર્ય કરતો હતો.

આ ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમની ભૂમિકા કેવા સજોગોમા અને કેવી રીતે શરુ થતી હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયનું નિદર્શન કરીએ.

વિષયનિર્દેશ

૩

બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ગત પ્રકરણથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકયા કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બન્નેનું મૂળ છે અને તેથી તે ત્રણે આશ્રમોનો પારસ્પરિક ગાઢ સંબંધ છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમ તો લગભગ ત્યાગાશ્રમ જેવો જ હોય છે. પરંતુ ફેર એટલો જ કે વાનપ્રસ્થાશ્રમીને ત્યાગી જેવા કડક નિયમો પાળવાના હોતા નથી અને તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમને લગતાં સત્કર્મો અવશ્ય કરી શકે છે, પરંતુ ત્યાગમાર્ગમાં તો ગૃહસ્થજીવનને લગતા કોઇ પણ કાર્યને સ્થાન હોતું નથી.

આટલા સંક્ષિપ્ત પૃથક્કરણથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે કે આ બધા આશ્રમો એક બીજાના સહાયક અને પોષક છે. કોઇ પણ આશ્રમ અન્ય આશ્રમને બાધક હોતો નથી.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા પર આવીએ.

ઉત્તમ આશ્રમ કયો ?

ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બન્નેમાં ઉત્તમ આશ્રમ ક ? તે સંબંધમાં અનેક મતભેદો અને માન્યતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એક પક્ષ કહે છે કે "गृहस्थाश्रमसमो धर्मः न भूतो न भविष्यति ગૃહસ્થ ધર્મ સમાન અન્ય કોઇ ઉત્તમ ધર્મ નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છેઃ–(૧) ભગવાન મહાવીર, ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન કૃષ્ણ વગેરે વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમના ઉત્તમ ફળસ્વરૂપે જ જન્મ પામી હતી કે જેમણે વિશ્વનાં ગરીબ તથા પામર પ્રાણીઓનો ઉદ્ધા

કર્યો છે. (૨) ભીષ્મ અને કર્ણ જેવાં અનેક વીર રત્નો પણ ગૃહસ્થાશ્રમના રત્નાકરમાંથી જ પ્રસુતિ પામ્યાં છે, કે જેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને વીરતાના ઓપથી અજવાળી છે. (૩) સંન્યાસી, ત્યાગી, બ્રહ્મચારી, બાળ, ગ્લાન, રોગી અને વૃદ્ધ વગેરે સૌનું રક્ષણ અને પાલન પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી જ થાય છે. (૪) આખા સંસારની ઉત્પત્તિનું મૂળ પણ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વોત્તમ માનવાની કોણ ના કહી શકે ?

ઉત્તરપક્ષ

બીજો વર્ગ કહે છે કે ત્યાગાશ્રમ એજ ઉત્તમ છે. કારણ કે ત્યાગ વિના માનવ જીવનનો વિકાસ સંભવતો જ નથી.

ત્યાગ એજ માત્ર મુક્તિ સાધવાનો માર્ગ છે. અનેક ત્યાગી મહાનુભાવોએ તે માર્ગને સ્વીકારી સ્વ અને પરનું કલ્યાણ સાધ્યું છે. દ્રષ્ટાન્ત રૂપે અર્વાચીન કાળના શ્રી શંકરાચાર્ય પોતે પણ ત્યાગી હતા. પ્રાચીનકાળમાં તો અનેક મહર્ષિઓએ એજ રાજમાર્ગમાં મુક્તિની સાધના સાધી હતી. પ્રાચીન ઇતિહાસ તેની સાક્ષી આપી રહ્યો છે.

તથ્ય શું ?

આ બન્ને પક્ષોની દલીલોમાં બહુ અંશે વાસ્તવિકતા છે ખરી. પરંતુ તે ઉભય આશ્રમોમાં આ ઉત્તમ કે તે ઉત્તમ તેવી ચર્ચામાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય તે તે વ્યક્તિની યોગ્યતા પર અવલંબે છે. જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય હોય તેને માટે ત્યાગ માર્ગ ઉચ્ચ હોવા છતાં આચરણીય નથી થઇ શકતો. તેજ રીતે જે વ્યક્તિ ત્યાગાશ્રમને યોગ્ય હોય તેને માટે તે જ આશ્રમ ઉત્તમ ગણી શકાય. સારાંશ કે તે બન્નેની ઉત્તમતાનો તોલ વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા તે તે સ્થાને કરી લેવો ઘટે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ તે બન્નેમાં કોઇની ન્યૂનતા કે ઉત્તમતા ન વર્ણવતાં ભૂમિકાઓનો વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે.

• माणुसत्तं, धयणे, नाणे च विनाणे, पच्चक्खाणे च सजमे ।

સૌથી પ્રથમ માનવતા પછી સદ્ધર્મ શ્રવણ, વિવેક, વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન), આવશ્યકતા ઘટાડવાના નિયમો અને ત્યારબાદ ત્યાગ. આ બધી ક્રમપૂર્વકની ભૂમિકાઓમાં ત્યાગનું માહાત્મ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ જે સુખને ઇચ્છે છે તે સુખનો સંબંધ વૈભવની પ્રાપ્તિ સાથે નથી પરતુ આત્મસાક્ષાત્કાર પર જ તે નિર્ભર છે. એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કેન્દ્રસ્થાન અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સતોષ અને પ્રેમ વિના સુલભ નથી અને સંતોષ તથા પ્રેમનાં અમૃત તો વૈભવવિલાસનાં વિષત્યાગવાથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે.

પરંતુ વૈભવનો ત્યાગ કરવો એટલે સાધુ વેશ ધારણ કરવો એમ નથી. ત્યાગનો આદર્શ સેવી પોત પોતાની યોગ્યતા અનુસાર તે તે સ્થાનનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોને ન્યાય આપી તે તે ભૂમિકામાંથી પસાર થઇ આગળ વધવું એમ જ તે પરથી ફલિત થાય છે. ઉપરના શાસ્ત્ર કથનનો પણ એજ સાર છે સાધુ જીવન યદ્યપિ ઉચ્ચ છે છતાં જે મનુષ્ય માનવધર્મ કે ગૃહસ્થધર્મની ભૂમિકામાંથી પસાર ન થયો હોય તે ત્યાગી જીવન ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો અધિકારી બની શકતો નથી.

રખે કોઇ આ ક્રમને ભૂલી જાય! તે સારુ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધ એ બન્ને જગદોદ્ધારક પુરુષોત્તમોએ પ્રથમ ગૃહસ્થ જીવનને આદર્શ બનાવી દાન, દયા, સેવા, વિશ્વપ્રેમ વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોને ખીલવી પછી જ સર્વથા ત્યાગ કરી આત્મ કલ્યાણની એકાંત સાધના કરવાની તક મેળવી હતી. તે દ્રષ્ટાંત ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ ઉભયને ઉચિત ન્યાય આપી દે છે. એટલે હવે તે વિષયને વધુ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

તે દ્રષ્ટિબિંદુથી અને બીજી રીતે કહીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ ત્યાગી જીવનના સ્તંભ સમાન છે. જો તે સ્તંભ વધુ સુદ્રઢ હશે તો ત્યાગી જીવનની ઇમારત સુવ્યવસ્થિત ટકી રહેશે. તે ધ્યેયને અનુસરીને પણ આજે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવો સ્થાન સંગત માની પ્રસ્તુત વિષયને આ ગ્રંથમાં ન્યાય આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. એટલો વિષયનિર્દેશ કરી હવે આપણે રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન છે કે કેમ? તે વિચારીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન

૪

રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ

રાષ્ટ્ર એટલે દેશ. જુદાં જુદાં ગામો તથા શહેરોના સમૂહને પ્રાંત અને પ્રાંતોના સમૂહને દેશ કહેવામાં આવે છે. ગામોમાં પ્રજા વસે છે માટે જ તેને ગામ એવી સંજ્ઞા મળી છે. આ પરથી પ્રજાનો મોટો સમૂહ તેજ દેશ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનું જનન, રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધન એ ચારે વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે. આથી રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ

મનુષ્યના સમૂહને સમાજ કહેવામાં આવે છે. અને તેના પેટા વિભાગોને મંડળ કહેવાય છે.

વ્યક્તિગત જીવનની સારી કે માઠી અસરનું પરિણામ સીધી રીતે સૌથી પ્રથમ તો તે તે મંડળ અને સમાજપર જ થાય છે.

આથી જેટલી દેહને ચેતનાશક્તિની આવશ્યક્તા છે તેટલી સમાજને વ્યક્તિગત આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની પણ છે. ગૃહસ્થનું વ્યક્તિગત જીવન જેટલે અંશે ઉત્તમ અને ભવ્ય હોય તેટલે અંશે તે સમાજ સુખી અને સ્વર્ગીય બનવાનો.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ

રાષ્ટ્રિય અને સામાજિક હિતમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો છે તે

વાત સૌ કોઇ એકમતે સ્વીકારે તેમ છે. પરંતુ ધાર્મિકતામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો હોઇ શકે કે કેમ તે સંબંધમાં આજે ઘણો વર્ગ સંદિગ્ધ છે

તે વર્ગ એમ માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પાપ. અને પાપ એટલે અધર્મ. અધર્મ હોય ત્યાં ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે ? અને આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આત્મવિકાસને પણ સ્થાન ક્યાંથી હોય!

ભ્રાન્ત મન્તવ્ય

આવી માન્યતા અમુક કાળથી પ્રચલિત થયેલી હોય તેમ જણાય છે. આ માન્યતાનો અજ્ઞાત વર્ગમાં પ્રચાર થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાની જાતને પાપી માની પોતાની પવિત્ર ફરજોમાંથી ચ્યુત થઇ જાય છે. કારણ કે તે માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પાપજ છે અને પાપના પરિણામે સંસાર પરિભ્રમણ છે તો પછી પાપીને વળી પાપ શાં! એમ માની જાણવા છતાં દુર્લક્ષ રાખી તે કેટલાક અનર્થો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કરી બેસે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી

ઉપરની માન્યતા કેવળ ભ્રમમૂલક અને તદ્દન વજુદ વગરની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ આત્મવિકાસનું પ્રથમ પગથિયું છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ મનુષ્ય સત્ય, અહિંસા, સંયમ ઈત્યાદિ સદ્ગુણોનું આરાધન કરી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી શકે છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે "भिक्खाए वा गिहत्थे वा सुव्वए गम्मइ दिवं।" અર્થાત્ ત્યાગી ભિક્ષુ હો ગૃહસ્થ હો, તે ઉભય પૈકી જે કોઇ સંયમી હોય તે સ્વર્ગ મેળવવાનો અધિકારી છે. ગીતાજી પણ પુનઃ પુનઃ પોકારીને કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ ઉર્ધ્વગતિએ જઇ શકાય છે. માત્ર આ સૂત્ર યાદ રાખવું જોઇએ કે "कर्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" સત્કર્મ કરવાનો જ મનુષ્યને અધિકાર છે. તેના ફળની વાસનાનો તેને અધિકાર નથી. એટલે આ રીતે ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષ્ય

બિંદુ ઉચ્ચ કોટિનું જ છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ નંદનવન સમાન બધા આશ્રમોનું વિશ્રામસ્થાન છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી.

લક્ષ્યબિન્દુ

કારણ કે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું ધ્યેય વિલાસ ભોગવવાનું નથી પણ વિકાસ સાધવાનું છે. ગૃહસ્થનું બ્રહ્મચર્યખંડન સુંદરતમ પ્રજોત્પત્તિ અર્થે છે. વિકારવાસનાની પૂર્તિ અર્થે નથી. આથી આવા બ્રહ્મચર્ય ખંડનમાં પાપ હોવા છતાં તે પાપ ગૃહસ્થાશ્રમીને પીડી શકતું નથી. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રવૃત્તિ પરને પીડવા માટે નહિ પણ પરોપકારાર્થે હોય છે તેથી તે પ્રવૃત્તિ પુણ્યકારી બની રહે છે.

પરંતુ જો તેજ ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ ન હોય તો નંદનવનને બદલે નરકાગાર જેવો થઇ પડે. તે વાત પણ ભૂલવી ન ઘટે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન જેટલે દરજ્જે ઉચ્ચ તેટલીજ તેની જવાબદારી પણ ગંભીર છે.

લગ્નચર્ચા

૫

જે આશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થજીવન ગાળવાનું હોય છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાય છે, અને ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ વાસ્તવિક રીતે તો વિવાહિત જીવન પછી જ થાય છે. એટલે વિવાહિત જીવન એ ગૃહસ્થાશ્રમનું પ્રથમ અને આવશ્યક અંગ છે, તેથી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણા કરીશું.

લગ્ન એટલે શું ?

લગ્ન શબ્દ लग् ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. લીન થવું એ તેનો શબ્દાર્થ છે. વિવાહ એ પણ લગ્નનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, અને તે પણ વિ+वह् અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્યોને વહન કરવાનું સૂચવે છે.

જાયા એટલે સ્ત્રી. જાયા+પતિ એ બન્ને શબ્દો મળીને દંપતી શબ્દ બને છે. સારાંશ કે સ્ત્રી અને પતિ ઉભયનું પ્રેમમય સંમીલન થવું તેનું નામ દમ્પતીલગ્ન. શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ દમ્પતી લગ્નની આ વ્યાખ્યા છે.

ખોટી માન્યતા

લગ્ન જીવન શા માટે જોઇએ ? કારણ કે લગ્નજીવન એ પુરુષ અને સ્ત્રીજાતિની એક પ્રકારની પરતંત્રતા છે. એવી

માન્યતા ધરાવનાર એક વર્ગ સમાજમાં આજે હસ્તી ધરાવે છે. લગ્નવ્યવસ્થા એ માનવજીવન માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ છે એમ મનાવવાનો તે પ્રયત્ન પણ કરે છે.

આપણે આ માન્યતાને ત્યાંસુધી સહમત થઇ શકીએ કે જે બ્રહ્મચારી પુરુષ કિંવા બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રી જીવનપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતાં હોય તેને માટે વિવાહિત જીવનની આવશ્યકતા નથી. તેમજ કોઇપણ શાસ્ત્રકારોએ તેવા વર્ગને વિવાહિત જીવન ગાળવું જ જોઇએ એવી ફરજ પાડી નથી. પરતુ જેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતા નથી છતાં લગ્નવ્યવસ્થાને એક પ્રકારની પરતંત્રતા માની તે વ્યવસ્થાનો ભગ કરે છે તેઓ તો બન્ને માર્ગ ચૂકે છે પોતાનું પતન કરે છે, અને ભાવિ પ્રજાની સસ્કૃતિનું ખૂન કરે છે. તત્ત્વચિંતકો આવી સ્વતંત્રતાને હળહળતી સ્વચ્છંદતાનો જ નમુનો માને છે. ભલે પછી તેને પ્રગતિકારક સુધારાનું આકર્ષક નામ આપવામાં આવ્યું હોય.

આવી સ્વચ્છંદતાનો વાયુ છેલ્લાં અમુક સમય થયાં તો વેગભર ફુંકાઇ રહ્યો છે. આનું પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બન્ને પર કટુ રીતે પરિણમ્યું છે, અને તેવા પ્રસગે લગ્નના આદર્શની વિચારણા કરવાનો દરેક વર્ગના સારુ સમય આવી લાગ્યો છે.

લગ્નનો આદર્શ

પત્નીએ પતિના સ્થૂળ દેહની જેટલે અંશે દરકાર રાખવી જોઇએ તે કરતાં સુવિશેષ રીતે પતિની માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પરત્વે રાખવી જોઇએ. અને તે ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે દમ્પતી જીવનમાં શિક્ષણ અને સદાચારને સંપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હોય તથા વિશુદ્ધ પ્રેમના હેતુપૂર્વક પરસ્પરનાં સંલગ્ન થયાં હોય.

પ્રાચીન કાળમાં ઉપર્યુક્ત આદર્શ યથાર્થ જળવાઈ રહે તે હેતુએજ યુવક અને યુવતીનાં હિતૈષી મુરબ્બીઓ પર તે બન્નેના લગ્નજીવનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર સોંપાયો હતો, અને આજે પણ તે ધોરણ સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જો કે આજે બહુધા એવું બને છે ખરું કે પુત્ર અને પુત્રીના માતાપિતા સ્વાર્થ કિંવા લોભને વશ થઈ પોતાની ઉપર્યુક્ત ફરજથી ચ્યુત થઇ પોતાના ફરજંદોના હિતમાં ભારે નુકશાન પહોંચાડે છે, અને આજ કારણે સમાજની લગ્નવ્યવસ્થા પરત્વે આજે અનેક વિચારોના પ્રહારો થઇ રહ્યા છે. બીજી તરફથી વિધવાવિવાહ જેવા પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા છે. પરંતુ ઊંડા ચિંતનથી અવશ્ય એમ જણાઈ આવશે કે આમાં પ્રાચીન બંધારણ કે લગ્નવ્યવસ્થા લેશમાત્ર દૂષિત નથી; માત્ર તેને નહિ અનુસરનાર અપવાદિત વ્યક્તિઓ જ તે પરત્વે જવાબદાર છે.

સમાજની વ્યવસ્થા પછી તે પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન હો, માનવજાતિને માટે સર્જાયેલા સ્વાર્થ ઇત્યાદિ દોષોને લઇને અપવાદો તો તેમાં અવશ્ય નીકળવાના. આવા અપવાદોની ખાતર આખા સમાજ બંધારણનો લોપ કરવાની ભાવના સેવવી કે તેવા પ્રયત્ન કરવા તે કરતાં અપવાદનું મૂળ શોધી તેની સુધારણા કરવી તે જ પ્રજાના સામુદાયિક હિતની દ્રષ્ટિએ વધુ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન સુધારાનું નિદર્શન

આજે તો કોઈ પ્રાચીન નીતિ કે નિયમ પછી ભલેને તે ઉપયોગી અને જીવન વિકાસ માટે અનિવાર્ય હોય, પણ તેનો લોપ કરી

એક ડગલું આગળ વધતું તેને કેટલોક વર્ગ સુધારો માની રહ્યો છે, અને તેવી રીતે આચરી પણ રહ્યો છે. આવા સુધારામાં દૃષ્ટિ-ગોચર થતુ વ્યક્તિગત હિત કે નથી દેખાતું સામાજિક હિત. આવા સુધારાને વાસ્તવિક સુધારો કઈ રીતિએ ગણી શકાય !

સુધારાની આવશ્યક્તા

સુધારાની આવશ્યક્તા તો દરેક કાળમા હોય છે પરતુ તે સુધારાઓ સમાજ જીવનના સંરક્ષક નિયમોને અનુલક્ષીને જ થયા હોવા જોઇએ. તેવા સમાજને હિતકારી સુધારાઓ દરેક કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ કર્યા હોય છે જે આપણે આજ સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના અવલોકનથી જોઈ જાણી શકીએ છીએ.

દ્રષ્ટાંતરૂપે એક કાળ એવો હતો કે તે વખતે કોઇ એક પુરુષને એકથી વધુ પત્નીઓના સંરક્ષણ અને પાલન કરવાની પણ છુટ આપવામાં આવતી, અને એકથી વધારે પત્ની સાથેના લગ્નમા સામાજિક ગુનો ગણાતો નહિ. પરતુ ત્યાર પછી સમય પ્રમાણે પરિવર્તન થતાં એક પતિને એક પત્ની સાથે લગ્ન કરવું તે જ સામાજિક સભ્યતા ગણાવા લાગી. અને આજે પણ તેજ બધારણ ચાલુ છે.

પરતુ આવી સમય પરત્વેની અનુમતિઓ નારીજીવનના સંપૂર્ણ રક્ષણ અને હિતના દ્રષ્ટિબિંદુથી જ યોજાયેલી હતી તે ભૂલવું ન ઘટે.

સારાંશ કે અદ્યાપિ સમાજ બધારણના જે જે નિયમો ઉપસ્થિત થતા આવ્યા છે તે બધા સમાજની સાર્વદેશિક સુરક્ષાને અનુલક્ષીને જ યોજાયેલા છે. આથી તેને યથાર્થ રીતે અનુસરવાની અને તેને સુદૃઢ બનાવવાની સમાજના પ્રત્યેક અંગોની ફરજ છે. કારણ કે સમાજ બધારણના નિયમોની આધીનતામા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની હાનિ નથી પણ સુરક્ષા છે.

હમણાં હમણાં મુક્ત સહચાર અને પ્રેમલગ્નના આકર્ષક નામના બહાના હેઠળ લગ્નવ્યવસ્થાની જે અગાઉના સમાજમાં

પ્રવર્તી રહી છે તેની વાસ્તવિકતા શી છે ? અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે તેની સમાલોચના કરીએ.

મુક્ત સહચાર

જે યુવતિઓ, બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ન હોવા છતા પણ અવિવાહિત રહી પુરુષો સાથે મુક્ત સહચારથી જીવન ગાળવા ઇચ્છે છે, તથા તે સ્થિતિમાં સ્વતંત્ર સુખ મેળવવાની આશા રાખે છે તેની દશા કેટલીક વાર બજારુ સ્ત્રી કરતાં પણ સહસ્રગણી બૂરી થઇ જાય છે કારણ કે મુક્ત સહચારમાં એક જ પ્રેમનું પાત્ર હોય તેવી કશી નિશ્ચિતતા સંભવતી નથી. તેથી તે બિચારી પ્રેમનાં બહાના હેઠળ અનેક હવસખોરોનો શિકાર બની જવા પામે છે. આથી જે પરિણામની તેને યૌવનકાળમાં કલ્પના સુદ્ધાં હોતી નથી તેવું અકથ્ય કષ્ટ પાછલી વયમાં તેને ભોગવવું પડે છે.

સમાજથી તો તે પ્રથમથી જ સ્વયં અલગ થયેલ હોય છે અને પાછળથી તેના કહેવાતા પ્રેમીઓથી પણ તરછોડાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેનું સ્નેહી કે સંરક્ષક કોઇ રહેતું નથી ત્યારે તો તેનો પશ્ચાતાપ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જાય છે.

તેવી જ રીતે જે યુવકો પણ આવી જાતનું જીવન ગુજારે છે તે નિર્વીર્ય અને નિઃસાધન બની પોતાનું અને સાથે સાથે સમાજનું પણ બહુ બૂરું કરી નાખે છે.

આવાં યુવક અને યુવતિઓ અત્યાચાર, અધર્મ અને એવા કઇક અનર્થોથી કદર્થના પામે છે અને તેનું માની લીધેલુ સ્વચ્છંદી સુખ પરિણામે તેને પોતાને પણ એટલુ તો ઠગે છે કે તેઓ પોતે જીવન પર્યંત દુઃખની યાતનાઓ વહન કરે છે અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રને પણ તેને અંગે બહુ ભોગવવું પડે છે. માટે આવા દુઃખમય અને હાનિકારક ભવિષ્યથી બચવા સારુ "अन्यभार्यां नोपगच्छेत् स्वदारनिरत: सदा (मनुस्मृतिनीति)" એક પતિએ એક પત્નીની અને એક

પત્નીએ એક પતિના પસંદગી કરી વિવાહિત જીવન ગાળવું તેમાં ભવિષ્યની પ્રજાનું હિત અવલંબે છે.

આ રીતે દર્શનશાસ્ત્રોએ તથા નીતિકારોએ એક ભાર્યાવ્રતની ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જે ઘોષણા કરી છે તે સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ વધુ ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે.

જો કે જૈનશાસ્ત્ર ત્યાગમાર્ગ પર વધુ ભાર આપે છે. કારણ કે અનંત જ્ઞાનીઓએ અનેક અનુભવોથી સિદ્ધ કર્યું છે, કે મનુષ્ય જીવનનું ઐચ્છિક સુખ ત્યાગ ભાવના પર જ નિર્ભર છે. તેમ છતાં તેટલી યોગ્યતા ન હોય તો ગૃહસ્થ જીવનની વ્યવસ્થાને પણ તે ન્યાય આપે છે અને તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ગૃહસ્થોએ "સ્વદારા સંતોષ" એટલે કે પ્રજોત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુથી એક પત્નીવ્રત યાવત્ જીવન સ્વીકારવું જોઇએ. જો પ્રજોત્પત્તિનો જ શુદ્ધ હેતુ હોય તો તે દમ્પતીપ્રેમ પણ અચળ અને સ્થિર ટકી રહે છે.

આવાં લગ્ન તેજ સાચાં પ્રેમલગ્ન ગણાય. આવાં પ્રેમલગ્નમાં દેહ સૌન્દર્યની કસોટીથી જ માત્ર યુવક અને યુવતીને જોડી દેવામાં આવતાં નથી. પણ તેઓનાં પારસ્પરિક ગુણદોષો, પ્રકૃતિ, વય ઇત્યાદિ બાબતોનો સુમેળ સાધી સંલગ્ન કરવામાં આવે છે. આવાં પતિ અને પત્નીઓનાં જીવન વિશ્વાસ, સહકાર અને સ્નેહના સ્રોતથી તરબોળ રહે છે.

પોતાના પુત્ર પુત્રીને જીવનપર્યંતના સળંગ પ્રશ્નરૂપ લગ્નજીવનને આ રીતે યોજી આપવાં એજ તે ઉભયના વડીલોની પવિત્ર ફરજ છે એમ સમાજબંધારણ પણ પોકારીને જણાવે છે.

પ્રેમલગ્ન

હમણાં હમણાં ઉપર કહેલા મુક્ત સહચારની માફક એક પ્રેમલગ્નના નામે બીજો પણ ભ્રમ કવચિત્ દેખાવ દે છે. આવા કહેવાતા પ્રેમલગ્નમાં યુવક અને યુવતી બન્ને કોઇની સલાહ સ્વીકા[ર્યા] વિના કેવળ પોતાનીજ પસંદગીથી લગ્ન કરવાની માન્યતા ધરાવે

મુક્ત સદ્દચારના સિદ્ધાંતની માફક આ માન્યતામાં લગ્નવ્યવસ્થાનો તિરસ્કાર નથી. તો પછી તે સિદ્ધાંતમાં શી ત્રુટિ છે કે જેથી તેની ભ્રમમાં ગણના થાય! તે શંકા નિવારવા માટે તેની વાસ્તવિક્તા વિચારીએ

વયની અસર

યુવક અને યુવતી કે જેમને જીવનપર્યંત એક બીજાનો સહકાર સાધી ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી શકટનો ભાર વહન કરવાનો હોય છે, તેઓ રાજીખુશીથી પરસ્પર પોતાની મેળે યોગ્ય પાત્ર શોધી લે તે કાંઇ ખોટું નથી. પરંતુ તે પ્રસંગજ એવો હોય છે કે તેવે સમયે આવા યુવક યુવતિઓમાનાં ઘણાખરાં એક પ્રકારના આવેશને આધીન હોય છે, અને તે વસ્તુ તે વયમાં સ્વાભાવિક છે. બીજું તેઓને પરિપક્વ વયના અનુભવનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી, અને ઘણાખરાં તો એક બીજાના દેહ સૌન્દર્યથીજ આકર્ષાયાં હોય છે. એવાં કારણોને લઇને જ પારસ્પરિક ગુણદોષોની નિરીક્ષણ બુદ્ધિ તેઓમાં જાગૃત થવા પામતી નથી.

આ સ્થળે મહાત્મા ગાંધીજીના પુત્રનાં લગ્નપ્રસંગની વસ્તુસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવવાથી તે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે, અને લગ્ન વ્યવસ્થાની આવશ્યક્તાનો પણ બોધ થશે એમ ધારી તેમનું સંક્ષિપ્ત અવતરણ અહીં આપ્યું છે.

અનુભવ

"ગાંધીજીના પુત્રે પોતાની ઇચ્છા જેમ બને તેમ જલદી વિવાહિત જીવન સ્વીકારવાની છે, એમ ગાંધીજીને જણાવ્યું. અને એમાં એમની મદદ અને સંમતિ માગી. ગાંધીજીએ બન્નેને મંજુરી આપવા કબુલ કર્યું અને જ્ઞાતિબંધન તોડીને વિવાહ કરવો એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો.

એમણે શોધ ચલાવી અને એક કન્યા એમને વિવાહ માટે

પસંદ કરવા જેવી લાગી પણ એ કન્યા વિવાહ માટે સંમત નહોતી. બીજી કન્યા પસંદ કરી, એ વિવાહિત જીવન ઇચ્છતી હતી

ગાંધીજીએ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સરળતાથી પોતાના દિકરાના ગુણદોષોનું કન્યા અને એના માતાપિતા આગળ વર્ણન કર્યું અને વિચાર કરવા કહ્યું ગાંધીજીએ કન્યાના ગુણદોષો પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યા અને પોતાની ભલામણ લખી જણાવી. કન્યામાં એક શારીરિક ખોડ હતી.

એક મિત્રે ગાંધીજીને સૂચવ્યુ કે "ગાંધીજીએ વરકન્યાને મેળવી આપવા જોઇએ, બન્નેને એક બીજાનો પરિચય થવા દેવો જોઇએ. અને કન્યાની શારીરિક ખોડને નીભાવી લેવા પુત્ર કેટલે અંશે તૈયાર છે. તથા પરિચય થયા બાદ એક બીજા સાથે લગ્ન કરવા સમત રહે છે કે કેમ તે જોવું જોઇએ."

ગાંધીજીને આ સૂચના ઠીક ન લાગી, એમણે કહ્યું. "મને આવી પદ્ધતિ બરાબર લાગતી નથી. આજે એ બન્ને લગ્ન માટે ઉતાવળાં થયાં છે. એમની દ્રષ્ટિ આજે મોહાંધ ગણાય. એ બેગાં થઇ 'હા' ભણે તોયે વિચારપૂર્વક હા કહી છે એમ નહીં કહી શકાય. 'ના' નીકળી શકે એવાં જેટલા કારણો હોઇ શકે તે બન્નેને સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યાં છે. જેમનામાં કામેચ્છા ઉદ્‌ભવી છે એવાં સ્ત્રી પુરુષ, એક બીજા પ્રત્યે સકામ દ્રષ્ટિ નાખવા માટે જ આવી રીતે ભેગા થાય, અને એવી દ્રષ્ટિ એક વાર પોષ્યા બાદ લગ્ન કરવા ન કરવાનો ઠરાવ કરવાની છૂટ લેવા ઇચ્છે એ મને અયોગ્ય લાગે છે. એમા સમાજની અને ખાસ કરી સ્ત્રીજાતિની રક્ષા નથી. સમાજને એ અપવિત્ર કરનારી વસ્તુ છે." [જૈન જ્યોતિમાંથી]

આવી સાહસિક લગ્નપ્રણાલિકાને અનુસરવામાં ખૂબ જોખમ છે. યુવાનીના આવા પ્રેમપ્રસંગો બહુધા વાસનાથી જન્મે છે, તેથી તે સ્નેહ કૃત્રિમ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના જીવનકાળમાં તેનો રંગ વિશીર્ણ અથવા નાબુદ થાય છે.

ફળ નિદર્શન

આવેશ અને આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલાં લગ્ન કસોટીમાં આગોપાગ પાર ઉતરી શકતા નથી. ગૃહસ્થાશ્રમનું નાવ જેમ જેમ આગળ ધપતુ જાય છે તેમ તેમ તેવા યુગલને અવનવા અનુભવો થતા રહે છે ધીમે ધીમે વય વધતા સૌંદર્યનું આકર્ષણ ક્ષીણ થતું જાય છે, અને તમ તેમ સુખ દુઃખમાં પરસ્પરની વૃત્તિઓની કસોટી પણ થતી જાય છે.

આવા પ્રસગે યુવાનની મહત્ત્વાકાંક્ષાની કલ્પનાના હવાઇ કિલ્લાઓ એક પછી એક જમીનદોસ્ત થતા જણાય છે. ત્યારે પોતાની માહમ વૃત્તિનું અને ભૂલનું તેને ભાન થાય છે ખરું. પરંતુ હવે તો તેઓ જીવનની મુસાફરીમા બહુ બહુ આગળ વધી ગયેલાં હોય છે. તેથી પ્રકૃતિના અણુગનાવમાં પણ તેના ગૃહસ્થાશ્રમનું રગમિયુ ગાડું સુખે અગર દુઃખે પ્રસાર થયેજ જાય છે. તેઓ ભલે તે સમયે સમાજ તરફ અભિશ્રાપ વરસાવે, પરંતુ નથી તેમા સમાજના બધારણનો દોષ કે નથી ઈશ્વરનો દોષ દોષ માત્ર તેમની પોતાની જ વૃત્તિનો છે.

વડીલોએ શું કરવું?

આથીજ આવા ભવિષ્યથી બચવા માટે નીતિકારોએ વરકન્યાના ગુણદોષોનો ભાર અનુભવી વડીલોને સોપ્યો છે. કારણ કે તેઓ પરસ્પરની વય, ઉભયના માતા પિતાની કુલીનતા, કન્યાની યોગ્યતા અને સદ્ગુણાદિની પરીક્ષા કરવાનો પાકો અનુભવ ધરાવે છે.

જે વડીલો નિસ્વાર્થી અને પ્રજાનાં હિતૈષી હોય છે તેઓ પોતાની ફરજને બરાબર સમજી શકે છે અને પોતાની સંતતિનું ગૃહસ્થ જીવન સુંદર રીતે પસાર થાય તેવી યોગ્ય જોડીની પસંદગી કરી તે પસંદગી થયા પછી પોતાની સતતિને પણ તે વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ ભાન કરાવી તેઓની પાકી અનુમતિ મળ્યા પછી જ તેઓનાં પારસ્પરિક પૂનિત સંલગ્ન કરી આપે છે. આવા ગૃહસંસારમાં તે

યુવક યુવતીને તેનું મનોરથપૂર્ણ સ્વર્ગીય જીવન ગાળવાની તક સાંપડે છે. અને તેના, દંપતીજીવનમા સૌજન્ય અને સાચા સ્નેહની સુવાસ ઠેઠ સુધી પ્રસરી રહે છે.

વડીલોની ત્રુટિઓ

તે ખેદનો વિષય છે કે આજનો વડીલ વર્ગ આ પવિત્ર ફરજને કેટલેક અંશે પરવારી બેઠો છે. આજે તે પુત્ર પુત્રીને ગમે તેની સાથે જોડી આપવાં એટલામાંજ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિ સમાપ્તિ માની બેસે છે. અથવા સ્વાર્થવશ અયોગ્ય કાર્ય કરી બેસે છે.

લગ્ન વ્યવસ્થામાં વ્યાપી રહેલી અરાજકતા અને આજના ગૃહસ્થાશ્રમની દુર્દશામાં આ પણ એક પ્રબળ કારણ છે. તેઓમાંનાં કેટલાંક તો લગ્ન જીવન માટે વરકન્યાના ગુણ દોષોનો તો શું પરંતુ યોગ્યાયોગ્ય વયનો સુદ્ધાં વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવા માટે થોભતાં નથી. એક પિતા પોતાના સ્વાર્થની ખાતર કોઇ બુઢ્ઢા સુઢ્ઢા કે સડેલા પુરુષના કરમાં પોતાની કુમળી કળી જેવી નિર્દોષ બાળાનું જીવન હોમતાં લેશમાત્ર અચકાતો નથી. કોઈ પિતા પોતાની પુત્રીનો લગ્નસંબંધ બાળવયમાંજ કરી નાખે છે. અથવા તો અયોગ્ય સંબંધ પણ જોડી દે છે.

આવાં નિયમ વિરૂદ્ધ તથા અણમેળ લગ્નોથી એ કિશોર બાળાઓ દામ્પત્ય જીવનના સુમધુર રસથી વંચિત રહે છે, અને એવા એવા કારણોથી અબળાઓના આર્તનાદો અને વૈધવ્ય જીવનની કરુણ કહાણીઓ પ્રાયઃ જન્મે છે. પુનઃ તે વૈધવ્ય જીવનને પવિત્ર અને સુરક્ષિત રાખવાના ઉપાયો અને સાધનો તરફ પણ આવાં કહેવાતાં હિતૈષીઓ બેદરકારી સેવે છે. પરિણામે સમાજને કલંકિત કરનારાં દુષ્ટ કાર્યોની પરંપરા એક પછી એક ઉત્પન્ન થતી જાય છે. કે જે નિવારવા વિધવા વિવાહ અને એવી એવી પ્રવૃત્તિની ઝુંબેશ ઉઠાવતો એક વર્ગ સમાજ સામે છડે ચોક તૈયાર થતો જાય છે.

ઉપાયો

સમાજનાં આ બધાં દર્દોને મૂળથી નાબૂદ કરવા સારુ વરકન્યાના વડીલોને પોતાની પવિત્ર ફરજનું ભાન થાય તેવી વ્યવહારુ કોશિષ કરવાની પ્રત્યેક સાચા સુધારકની સૌથી પ્રથમ અને અગત્યભરી ફરજ છે. આ પ્રવૃત્તિમાં વિચારબળ ઉપરાંત કાર્યકારક શક્તિની પણ પૂર્ણ આવશ્યકતા છે, અને સાથે સાથે ફળ પરત્વે ધીરજ અને સહિષ્ણુતાની પણ અપેક્ષા છે. પરતુ "मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं नच सुखं। આ ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવી શકાય તો સમાજ જીવનને કોરી રહેલા અનેક દર્દોનો જડમૂળથી નાશ થઇ શકે એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે.

છૂટાછેડા

અત્યાર સુધી આપણે જે ચર્ચા કરી ગયા તે બધી લગ્નજીવનના પ્રારંભકાળની હતી: આ પ્રશ્ન લગ્નજીવન પછીનો છે. એટલે તેની પણ પ્રાસંગિક ચર્ચા ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય હોવાથી અહીં તે પ્રશ્નની વાસ્તવિકતાની વિચારણા કરી લેવી ઉચિત છે.

દામ્પત્યજીવન યોગ્ય હોવા છતાં શારીરિક આકર્ષણની હીનતાને કારણે અથવા વાસનાની અતૃપ્તિને કારણે કેટલેક સ્થળે એક ઉપરાંત બીજું પત્નીલગ્ન અથવા છૂટાછેડાનો ઉપયોગ વર્તમાનકાળમાં ક્વચિત્ થતો હોય તેમ દેખાય છે.

આવી જાતના છૂટાછેડાનો વાયુ પ્રાય: વિદેશી સંસર્ગથી ઉતરી આવેલો જણાય છે. જો કે પતિ અને પત્નીની સન્માનિતા અને લગ્નજીવનની વ્યવસ્થા યથાર્થ જાળવવા સારુ અતિ પ્રબળ કારણવશાત્ તો ભારતવર્ષની પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થામાં પણ આવી છૂટનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં છે ખરો.

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणाम्, पतिरन्यो विधियते ॥

પતિ નષ્ટ થયો હોય, મૃત્યુ પામ્યો હોય, તજી ગયો હોય, નપુંસક થઇ ગયો હોય અને પતિત થયો હોય તો આવાં પ્રબળ કારણથી તે બીજા પતિ સાથે લગ્ન કરી શકે છે.

" પરાશરસ્મૃતિ "

પરતુ આજે જેવા રૂપમાં તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તેવા છૂટાછેડાની છૂટ તો ગૃહસ્થાશ્રમની સંસ્થાને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી એટલુંજ નહિ બલ્કે ઉલટું દામ્પત્યજીવનનાં નિર્મળ સ્નેહમાં બહુ હાનિકારક છે એમ દીર્ઘવિચારને અંતે જણાયા વિના રહેતું નથી. કારણકે એક પતિ પોતાનાં પ્રેમપાત્ર પત્નીનો અને એક પત્ની પોતાના પ્રાણવલ્લભ પ્રિતમનો જ્યારે પણ ઇચ્છા થાય ત્યારે (સ્વીકારવામાં આવે એક પણ સબળ કારણ સિવાય) ત્યાગ કરી શકે તેવી જાતની સાર્વદેશિક છૂટ ભારતીય સંસ્કૃતિ સારુ બિલકુલ અનાવશ્યક અને તદ્દન નિરુપયોગી છે.

પ્રાચીનતા અને વર્તમાનતા

જે ભારતમાં પતિના મૃત્યુ પાછળ પત્નીનું જીવન અને પત્નીના વિયોગથી પતિનું જીવન નીરસ બની જતુ એવો અપૂર્વ દામ્પત્યપ્રેમ હતો તેજ ભારતમાં છૂટાછેડાની આવી અનાવશ્યક પ્રથાની ચર્ચાઓ ઉભી થાય છે. તે ખરેખર ભારતીય સંસ્કૃતિમાટે લજ્જાસ્પદ વસ્તુ છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમની હીનતાનો પણ આ એક નમૂનો છે તેમ જાણીને કયા સમાજપ્રેમીને હૈયે દર્દ ઉત્પન્ન નહિ થાય !

હવે તો પાશ્ચાત્ય ગણાતા યુરોપાદિ દેશોના સમાજહિત-ચિંતકો પણ આવી જાતના છૂટાછેડાની અનાવશ્યકતા સ્વીકારતા થઈ ગયા છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વસ્તુ સમાજ સારુ ઉપયોગી નથી માટે સમાજના પ્રત્યેક જવાબદાર અગ્રેસરો તથા લોકનેતાઓએ આવા પ્રશ્નોપર ઊંડી ચિકિત્સા કરી તે કારણોનેજ નાશ કરવો એજ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. કારણકે સમાજની સુધારણા તથા સમાજની સુરક્ષિતતા આવા પ્રશ્નો પરજ અવલંબે છે.

છૂટાછેડાનું મૂળ

આજના દુઃખી ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે વડીલોની બેદરકારી સિવાય એક બીજું પણ પ્રબળ કારણ છે કે જે છૂટાછેડાના ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોનું મૂળ છે, તેનું નામ દામ્પત્યપ્રેમનો અભાવ.

શુદ્ધ દામ્પત્યપ્રેમને આજે વિકારની વાસનાના સેતાને ચૂંથી ખાધો છે. વિલાસની અતિમાત્રાઓથી વિકારને પુષ્ટિ મળી છે અને મળ્યે જાય છે. તેથી બ્રહ્મચર્ય અને સંયમની ઉપયોગિતા માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ નહિ પરતુ સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ આજે ઊભી થવા પામી છે. વળી આ બન્ને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમના લગ્નવિષયક અંગને વ્યવસ્થિત રાખવા સારુ જેટલો ઉપયોગી છે તેટલોજ રાષ્ટ્રની વ્યાપી રહેલી બેકારીના પરિહારાર્થે પણ આવશ્યક છે તેમ ઊંડાણથી વિચારતાં જણાઇ આવે છે.

સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત

લગ્નવિષયક ચર્ચામાં આગળ વધતાં એક બીજો પણ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે લગ્નજીવનમાં પ્રજાનું સ્થાન છે કે કેમ ? કારણકે શાસ્ત્રકારોએ તો "प्रजा हि गृहमेधिनाम्।" ઉત્તમ પ્રજોત્પત્તિ અર્થે લગ્નવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે. તો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત શાથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે જાણવું જોઇએ.

કેટલાક એમ માને છે કે પ્રજા વધવાથી રાષ્ટ્રિય બેકારીમાં વધારો થાય છે. માટે સંતતિનિયમન સમાજને આવશ્યક છે. આ સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રાયઃ વિદેશનોજ ચેપ છે.

ભારતની બેકારી

આજે ભારતની બેકારીનો પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે કેટલાક જવાબદાર વિચારકો પણ તે તરફ આકર્ષાયા છે ખરા. પરતુ આ સિદ્ધાંત જેટલો ઉપલક દ્રષ્ટિએ સરળ અને સુંદર લાગે છે તેટલો જ પરિણામે સમાજજીવનનો નાશક છે. તથા રાષ્ટ્રિય બેકારી દૂર કરવાની દ્રષ્ટિએ પણ તેની ઉપયોગિતા યથાર્થ રૂપમાં સિદ્ધ થઇ શકતી નથી તે ભૂલવું

ન ધરે. કારણકે આ આખી સૃષ્ટમાં એ કુદરતી નિયમ છે કે જે જે પ્રાણીઓ જન્મે છે તેની ઉત્પત્તિની સાથેજ તેની જીવનોપયોગી સામગ્રીનું સર્જન પણ થતું રહે છે. દ્રષ્ટાંતરૂપે આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે જ્યારે બાળક ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને હવા, જળ અને ખોરાકની આવશ્યકતા હોય છે. તો હવા કુદરતી રીતે તેને મળી રહે છે તથા જળ અને ખોરાકની ગરજ પુરી પાડવા સારુ તેજ વખતે માતાના પયોધરમાં દૂધની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે અને એજ પ્રકારે જેમ જેમ તેનું જીવન લંબાતું જાય છે તેમ તેમ શક્તિ અને સાધનો પ્રાપ્ત થતાં રહે છે

અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ અવલોકન કરતાં એક હેનરિ જ્યોર્જ નામના વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રીએ આજ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું છે કે "વસતિના વધવાથી કંઇ જીંદગીની ખોરાકી ખૂટી જતી નથી. માનવશકિતનો આજે દ્રષ્ટિગોચર થતો હ્રાસ અને માનવદુ:ખોનો ગંજ એ કુદરતના કાયદાને અંગે નથી. એ તો કુદરતના કાયદાને નહિ અનુસરવાનાંજ સીધાં પરિણામો છે."

એટલે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેઓ રાષ્ટ્રની બેકારી દૂર કરવા માટે આ સંતતિનિયમનના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરે છે તે તદ્દન અવાસ્તવિક છે.

સંતતિનિયમનનું શુદ્ધ ધ્યેય અને તેનું પરિણામ

પણ જો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત વીર્ય સંરક્ષણના શુદ્ધ લક્ષ્યબિંદુથી યોજાતો હોય તો આજે તેવા નિયમનની આવશ્યકતા છે ખરી. કારણકે એક મહાપુરુષે જણાવ્યું છે કે જે પ્રજા વિકારી ભાવનાને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતતિ કદી માતા, પિતા, કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની સેવા તો કરી શકતી નથી બલ્કે ઉલટું માતૃદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, કુટુંબદ્રોહી, સમાજદ્રોહી તથા રાષ્ટ્રદ્રોહી બને છે. તે મહાસ્વાર્થ અને વાસનાના વમળમાં ગોથાં ખાઇ પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मकर्मद्विषः सुताः अ० ३-४१

વિવાહની પવિત્ર ભાવના લુપ્ત થયા પછી અર્થાત્ વિકારી વાસનાથી જે પ્રજા જન્મે છે તે અધાર્મિકજ બને છે. આવી પામર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી તે પણ એક પ્રકારનું પાપ છે.

પરંતુ જે પ્રજા ધર્મભાવના અને ઉચ્ચસંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવા સારુ વિવિધ આત્મભોગો આપી શકે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં વિલાસ અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય તેવા વાતાવરણમાં તેવી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય તે કરતાં સંયમની ભાવના ફેલાય તે વધુ યોગ્ય છે.

વળી પરિણીત દંપતી કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળે તો પોતાનુ સ્વાસ્થ્ય કે જે તત્ત્વ આજે સમાજમાં બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી પોતાની અમૂલ્ય શક્તિના સંચયનો પરમાર્થ ખાતર સદ્વ્યય કરી શકે. પૂર્વકાળમાં આવી ભાવના ખુબ વ્યાપક હતી અને તેથી પ્રજાજીવન અનેક પ્રકારે સુખી હતું.

આવું દમ્પતી સહ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર વર્ગ ભલે અલ્પ પ્રમાણમાં તૈયાર થઈ શકે. પરંતુ તે વર્ગ સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઇ પ્રજાની આશિષો અવશ્ય મેળવી શકે. તેમાં તો લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

પરંતુ જો કોઇ વિકારી વાસનાને પોષીને કૃત્રિમ પ્રયોગો દ્વારા પ્રજનનના કાર્યને અટકાવવાની કોશિષ કરે તો તો પરિણામ એ આવે કે પુરુષજાતિ નપુંસક બને અને સ્ત્રીજાતિના વાત્સલ્ય તથા સૌજન્યતાના સ્રોતો સૂકાઇ જાય. પરિણામે રાષ્ટ્રીય હિતને બદલે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના મૂળમાંજ કાપ પડે, અને સંસ્કૃતિ નાશ પામ્યા પછી માનવ જાતિમાં જીવન જેવું કશું તત્ત્વ રહેવા પામે નહિ.

વળી જેઓ વિકારવાસનાને પણ ખાવાપીવા કે મળત્યાગની ક્રિયાની પેઠે કુદરતી હાજત માને છે તે પણ એકાંત, ભ્રમપૂર્ણ માન્યતા છે તેવી માન્યતા ધરાવનાર વર્ગે સમજી લેવું જોઇએ કે બ્રહ્મચર્ય એ

અસ્વાભાવિક વસ્તુ નથી • તેમ અસાધ્ય પણ નથી. વળી વાસનાને વહેતી મૂકવી એ ખાવાપીવા જેવી અનિવાર્ય ક્રિયા નથી કારણકે જેમ જેમ તેને વહેતી મૂકાય છે તેમ हविषा कृष्णवर्मेव भूयएवाभिवर्धते। "महाभारत" એટલે કે જેમ આહુતિથી, અગ્નિ શાંત પડતો નથી બલ્કે વધે છે તેમ તે પણ વધે જાય છે.

માટે જો કોઈ વ્યક્તિ યા સમૂહ આ સિદ્ધાતનો વાસનાના પોષણ અર્થે જ દુરુપયોગ કરે તો તે વર્ગ પોતાના અને પ્રજાના હિતને મહાન હાનિ પહોંચાડે છે. અને તે અધાર્મિક કાર્ય માનવતાને પણ લજાવે તેવુ છે. તેમ તેણે સમજી લેવું ઘટે.

લગ્નજીવનની પરિસ્થિતિ

આ બધા દર્દોનું મૂળ આજના લગ્નજીવનની ધ્યેયશૂન્ય પરિસ્થિતિજ છે. વિચારમાં ભલે ન હો પરતુ વર્તનમાં તો માત્ર વિકારને પોષવા સારુ જાણે લગ્ન ન હોય ! તેવું ધ્યેય પ્રત્યેક સમાજમાં બહુ અંશે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથીજ સ્ત્રીનું જીવન પણ એક શણગારેલી પુતળી જેવુ નિષ્પ્રાણ થઈ ગયુ છે.

વિવાહિત જીવન પછી જ્યાસુધી પતિ અને પત્ની ઉભયની વાસના તૃપ્ત થતી રહે છે ત્યાસુધી તે માની લીધેલો પ્રેમ ટકી રહે છે. પછી તો તેનો વિલય થાય છે કિંવા ક્ષીણ થતો જાય છે, દમ્પતી જીવનમાં લાગણીની એકાકારતા એટલે કે એકબીજાના સુખે સુખ અને દુ ખે દુઃખ થાય તેવી સ્થિતિનાં દર્શન જ થતા નથી. આ પ્રશ્ન એટલો ગભીર અને અગત્યનો છે કે તેના ઉકેલ પરજ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની ઇમારતના પાયાની દ્દઢતાનો આધાર છે.

દેખાતી લગ્નજીવનની અવ્યવસ્થાનો ઉકેલ સહેજે આવી રહેશે અને તે દિવસ એવો ભવ્ય હશે કે ઘેરઘેર સ્વર્ગ ઉતરશે અને આનંદમંગળના ઘેરઘેર કલરવો સંભળાશે.

આવી રીતે લગ્નવ્યવસ્થાની વિચારણા પછી સમાજના દમ્પતીજીવનનું એક અંગ કે જે વ્યાધિગ્રસ્ત છે તેની વિચારણા કરવી અહીં આવશ્યક છે.

સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન હાલત

સ્ત્રીપણ ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથનું ચક્ર છે તેથી જેટલે અંશે તે ચક્ર મજબૂત ન હોય તેટલે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમમાં શિથિલતા આવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

છેલ્લા અમુક સમયથી નારીજીવનની શિક્ષણ પ્રણાલિકા ઘણીજ અવ્યવસ્થિત થયેલી માલુમ પડે છે. તેના જીવનને ઉપયોગી વિષયોનું *અહોળે અંશે તેને જ્ઞાનજ હોતું નથી. તેથી નારીજીવન નિર્માલ્ય* પ્રાયઃ થઇ ગયુ છે. નારીજીવનને પુરૂષો તરફથી અન્યાય મળ્યા છે એમ કહો કિંવા નારીજીવન અયોગ્ય થઇ ગયું છે તેમ માની લો. પરંતુ આજે હજારો અબળાઓ સમાજની સીનમચક્કીમાં પીસાઇ રહી છે તે વાતતો સાવ સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રશ્ન પરત્વે કોઇ પ્રાચીન સમાજ બંધારણ કે ધર્મશાસ્ત્રનો દોષ કાઢતું હોય તો તે ઉચિત નથી. પૂર્વકાળે નારીજીવન કેટલું મહત્ત્વનું હતુ તેનું મનુસ્મૃતિનાં આ સૂક્તો સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપે છે.

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः" જ્યાં ગૃહદેવીઓનાં સન્માન હોય છે ત્યાંજ દેવોના રમણ હોય છે. આ સિવાય રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ ઈત્યાદિ ભક્તિમંત્રોમાં પણ સન્નારીનું સૌથી પ્રથમ સ્થાન છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે વર્ગ વર્તમાન નારીજીવનની દુર્દશામા ભારતની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની ઉણપ આગળ ધરે છે તે તદ્દન અસ્થાને છે. આ વિષે નથી શાસ્ત્રોનો દોષ કે નથી સમાજબંધારણનો દોષ માત્ર દોષ છે પુરુષોની મૂઢ સ્વાર્થપરાયણતાનો.

જ્યારથી નારીજીવન પ્રત્યે પુરુષવર્ગ બેદરકાર બન્યો અને નારીજીવન પ્રત્યેનું સન્માન ઘટી નારી એ પગની મોજડી અને વાસનાતૃપ્તિનુ એક સાધન તરીકે મનાવા લાગી ત્યારથી "यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" તે કથનાનુમાર આ ભાવનાના ફળ સ્વરૂપે ગૃહસ્થાશ્રમની અને ક્રમશઃ રાષ્ટ્રની પણ દુર્દશાની શરૂઆત થવા પામી છે.

આજે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન કૃષ્ણ વગેરે મહાપુરુષો પ્રસવનાર એ રત્નકુખ ધારિણીઓમાથી નિષ્પ્રાણ અને નિસ્તેજ પ્રજા ઉત્પન્ન થવા માંડી છે તેનું પણ તેજ કારણ જણાય છે.

એક કવિએ કહ્યુ છે કે

દૈવીભાવથી દેવ બને પણ ગોલીથી ગોલા થાવે;
ઉંદરડી સમજે સ્ત્રીને તો તેમાંથી ઉંદર પાવે.
ગુલામડીથી ગુલામ પાકે રાણી પ્રસવે છે રાણા,
ભાવો જેવી તમે ભાવના શાણીથી પ્રગટે શાણા.

સંતશિષ્ય

આ કથનની સત્યતાનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યા છીએ.

નારીજીવનનું વૈધવ્ય જીવન

આજે સ્ત્રીઓમાં પણ સૌથી વધુ ખરાબ દશા જો કોઇની હોય તો તે આપણી વિધવા બહેનોની છે. બાલ્યવયમાં પોતાના પતિજન્ય સુખથી વચિત થયેલી અને યાવત્જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રબળ પિપાસુ આવી ત્યાગમૂર્તિને જોઈ પુરુષવર્ગે પોતાની વિકારી અને વિલાસી વૃત્તિ માટે શરમાવુ જોઇએ, અને તેવી વિધવા બહેનો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ કેળવી વફાદાર થવુ ઘટે. એ તેની પવિત્ર ફરજ છે. તેને બદલે પોતાની વિધવા બહેનો પર અત્યાચાર ગુજારનાર જે વર્ગ આજે સમાજમાં અસ્તિત્ત્વ ધરાવે છે તે વર્ગ ખરેખર નારીજીવનની હત્યાનો ગુનેગાર છે.

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય

વિધવાબહેનો એ સમાજની એક આદર્શ અને જીવતી જાગતી સંયમની પ્રતિમા છે તેના કઠિનમાર્ગમા સરળતા કરી તેને શિક્ષણ અને સંસ્કારથી સજ્જિત કરી તેને માટે યોગ્ય સગવડ કરી આપવી અને સમાજમા તેનું માનભર્યું સ્થાન સ્થાપિત કરવુ તે સૌથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે, અને વિધવા બહેનોનું તેમાજ વાસ્તવિક કલ્યાણ નિર્માયું છે તે વાત સમાજના દરેક હિતૈષીએ સમજતા થઇ જવુ ઘટે

આ માર્ગેજ તે બહેનો સ્વેચ્છાએ વૈધવ્ય પાળવા સમર્થ બની શકે અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવનું તાદૃશ ઝગવી શકે પરંતુ ઉલટુ જો તે વર્ગને સમાજ કેવળ જુલમની જંજીરોથી જકડી લેશે તો સમાજ આજે જે કટુ પરિણામ ભોગવે છે તેમા ઉમેરો થશે આજનો યુગ સમાજના પ્રત્યેક અંગોના સહકારને સાધવાનો છે, તિરસ્કાર કરવાનો નથી.

વૈધવ્યજીવનનું એક કારણ

આકસ્મિક કારણો બાદ કરતાં વૈધવ્યજીવનનું વિશેષ પ્રમાણ પ્રાય માતાપિતાની પોતાની સંતતિપ્રત્યે ફરજ ભૂલવાથીજ જન્મવા પામ્યુ છે તેમ ઊંડાણથી વિચારતા જણાશે

એટલે બીજા ઉપાય તરીકે બાળલગ્ન, વૃદ્ધવિવાહ અને અણુ-મેળ ગણાતી લગ્નસબંધોની પ્રથા સમાજમાથી શીઘ્ર નાબુદ થવાની આવશ્યક્તા છે

આ ઉપાયોથી આજે જે પ્રકારે વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ચર્ચાઇ રહ્યો છે તેનો ઉકેલ પણ સહેજે આવી રહેશે અને ભારતની સર્વોત્તમ સમાજ વ્યવસ્થામા રહેલા ધાર્મિક અંશોનું પણ સંરક્ષણ થશે

સ્રીસ્વાતંત્ર્ય

નારીજીવનની સુધારણા સારુ આજે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા ચારે કોરથી આવી રહેલી સભળાય છે જો કે આ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો નાદ સન્નારીઓના પોતાના અંતઃકરણનો અવાજ છે કે કેમ ? અને

જે પ્રકારની સ્વતંત્રતાની માંગ આજે કરવામાં આવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને ઉપયોગી છે કે કેમ તે એક ગંભીર ગુંચવણ છે.

થોડાજ વખત પર 'અર્જુન' નામના હિન્દી દૈનિકમાં નારીજીવનના પ્રશ્નને ગંભીર સમાલોચના કરતી એક લેખમાળા એક વિદુષી બહેન તરફથી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી કે જે બહેન પોતે સમાજ જીવનના અભ્યાસી અને અનુભવી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેણે સન્નારીઓના પ્રતિનિધિ બનીને આજની સ્વતંત્રતા પર શિષ્ટ સ્ત્રીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તે કેવી સ્વતંત્રતા ચાહે છે તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ નીચેનાં વાક્યોથી આપ્યો હતો. "આજની સ્વતંત્રતા ઉપરથી તો અમૃત જેવી મધુર અને દૂધ જેવી ઉજ્વલ દેખાય છે પરંતુ તેની ઊંડાણમાં તો છલોછલ વિષ ભર્યું છે. તેમાં નારીજીવનનો વિકાસ નથી પણ હ્રાસ છે. જે સ્વતંત્રતામાં જીવનનો વિકાસ નથી તે જીવનને સ્વતંત્ર કહેવડાવવાને લેશમાત્ર લાયક ન હોઇ શકે. અમોને આજે સ્વતંત્રતા અવશ્ય જોઇએ છે પરંતુ તે સભ્યતાભરી સ્વતંત્રતા, નહિ કે સ્વચ્છંદતા" આમ કહી આજની નારી જીવનની પરતંત્રતાના મૂળ કારણો પામરતા, ખોટી લજ્જા અને વિલાસની નબળી વૃત્તિને દર્શાવી આ નિર્બળતાઓનો પરિહાર જ્યારે સન્નારીઓ પોતેજ કરી શકશે ત્યારે જ સ્વાભાવિક અને સાચી સ્વતંત્રતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકશે. એમ દિશાસૂચન કર્યું હતું.

નારીજીવન માટે ઉપર્યુક્ત ચિકિત્સા સમુચિત અને વાસ્તવિક છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રાચીન કાળમાં નિડરતા અને સંયમ જેવા સદ્ગુણોથી નારીજીવન સુખી અને ઉન્નત હતું. પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ સુશિક્ષિત હતી અને તેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમને લગતા પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ અર્ધાંગનાના વિશેષણને ચરિતાર્થ કરી શકતી હતી. જ્યારે યુદ્ધકાર્યમાં આવશ્યક્તા પડતી ત્યારે તે કેસરિયાં પહેરી રણે ચડતી. ગૃહજીવનના વહેવાર ચલાવવામાં તે નિપુણ હતી. પ્રસંગ પડયે જ્ઞાનચર્ચામાં પણ તે રસ લઈ શકતી.

જ્ઞાનમાં સ્ત્રીઓ કેટલી આગળ પડતી હતી તે શંકરાચાર્યની સામે થયેલા મંડનમિશ્રનાં ધર્મપત્નીના સંવાદથી સમજી શકાય છે. આટલી યોગ્યતા હોવા છતાં તેઓનું મુખ્ય કાર્ય તો પોતાના ગૃહમંદિરમાં સ્વર્ગ બનાવવા સારુ પતિસેવા અને પ્રજાપાલનનું હતું. કારણકે પતિસેવામાં દામ્પત્યપ્રેમની સુરક્ષા અને પ્રજાપાલનમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનાં સંરક્ષણ સમાયેલાં છે.

સ્ત્રીઓને જે આનંદ પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની છાયા તળે મળી રહે છે તે આનંદ પ્રમુખપદની ખુરશી મળવાથી મળી શકતો નથી. અને રાષ્ટ્રની સેવા પણ તેઓ ગૃહમંદિરમાં રહેવા છતાં ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે. કારણ કે જે કુમળાં બાળકો ભાવિષ્યના નાગરિકો બની રાષ્ટ્રની સેવા કરવાનાં છે તેમનામાં રાષ્ટ્રીયભક્તિ તથા ધાર્મિકતાના ઉત્તમ સંસ્કારોનું બીજારોપણ કરીને આ ગૃહલક્ષ્મીઓજ સો શિક્ષકોની ગરજ સારી શકે છે.

આ ઉપરથી ગૃહિણી બિરુદ ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું રાષ્ટ્ર કેટલું ઋણી છે અને ગૃહમંદિરમાં સ્ત્રીનું સ્થાન રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ કેટલું ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અને ગૃહકાર્યને જે લોકો તુચ્છ કોટિમાં લેખે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. તે વસ્તુ પણ વિશેષરૂપે સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ રીતે નારીજીવનનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાભાવિક સુખ શિક્ષણ અને સદાચારના વિકાસપર અવલંબે છે તેથી નારીજીવનના વિકાસસાધક અને તેઓને બંધબેસતાં સુશિક્ષણની પૃથક્ વ્યવસ્થા થવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણકે જો નારીજીવન સુવ્યવસ્થિત થશે તોજ આખો ગૃહસ્થાશ્રમ સુવ્યવસ્થિત બનશે.

આ પ્રમાણે લગ્નજીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમના અંગની સુદ્રઢતાની વિચારણા પછી ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શ બનાવવામાં બીજા જે જે પ્રયાસોની આવશ્યકતા છે તેની આપણે દ્વિતીય ખંડમાં વિવેચના કરીશું.

આદર્શ—

ગૃહસ્થાશ્રમ

પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

૧

ગૃહસ્થ જીવનનો પ્રારંભ

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्
मनुस्मृति ४ः १

"જીવનઆયુષ્યના ચાર વિભાગો પૈકી પહેલો વિભાગ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગાળી ગૃહસ્થાશ્રમના ઇચ્છુક મનુષ્યે વિવાહિત થઈને ગૃહસ્થજીવન ગાળવું જોઈએ."

આશ્રમ વ્યવસ્થામાં ગૃહસ્થ જીવનનું સ્થાન જેટલું મહત્ત્વનું છે તેટલું જવાબદારીવાળું પણ છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો એટલે એક મહાન જવાબદારી ભરી સ્થિતિમાં યોજાવું અને ગૃહસ્થ જીવનનો સ્વીકાર એ પણ એક પ્રકારની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો કાળ જેમ પચીસ વરસનો નિયત કરવામાં આવ્યો છે તેમ આ આશ્રમનો કાળ પણ ૨૫ વર્ષનો છે. અને ત્યારબાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમોમાં તેનું પરિણમન થાય છે. પરંતુ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હોવાથી જીવન પર્યંત પતિ અને પત્નીને ગૃહસ્થ સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ જીવન ગાળવાનું હોય છે.

પતિ અને પત્ની એ શું છે ?

પતિ અને પત્ની એ એક આખા કુટુંબનું આભૂષણ છે તથા સમાજનું એક અંગ છે તેથી તે દંપતીને પોતપોતાના કર્તવ્યનું યથાર્થ ભાન અને તદનુસાર વર્તન થાય તો તેમના પોતાના જીવનમાં સુખનાં ઝરણા વહે તેટલું જ નહિ બલ્કે તેમના આદર્શજીવનની અસરથી સમાજને પણ લાભ થાય. એ દાંપત્ય જીવનની આદર્શતા સાંગોપાંગ જળવાઈ રહે તે સારુ નિમ્નોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ અને પારસ્પરિક કર્તવ્યો પ્રત્યે સતત જાગ્રત રહેવુ ઘટે.

ગૃહસ્થજીવનની પ્રારંભિક પ્રતિજ્ઞાઓ

[૧] પતિએ પોતાની પત્ની સિવાય ઈતર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃદ્રષ્ટિ કેળવવી અને તેજ રીતે પત્નીએ પણ અન્ય પુરુષો પ્રત્યે ભ્રાતૃદ્રષ્ટિ ધારણ કરવી.

[૨] " અમો બન્ને જીવનપર્યંત સહજીવન ગાળવાનાં છીએ તેથી તે સહજીવન સુરમ્ય રહે તે સારુ મનુષ્ય જાતને સુલભ એવી સામાન્ય ભૂલોને પરસ્પર અમો ગળી જતાં શીખીશું. " તેનું સ્મરણ કરવું.

[૩] પતિ અને પત્ની એ બન્નેના કાર્યક્ષેત્રો ભિન્ન હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી રથને વહન કરનારાં એક સરખા ઉપયોગી ચક્રો છે. એમાં એક પણ ઓછુ ઉપયોગી કે નકામું નથી.

[૪] જેટલા પ્રમાણમા પતિ, પત્નીને હિત બુદ્ધિથી કહી શકે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં પતિની ભૂલના પ્રસંગમાં પત્ની પણ વિનીતભાવે શિખામણ આપવાની હકદાર છે.

[૫] જેમ પતિની યોગ્ય બાબતોમાં તેને સંતોષ આપવો એ પત્નીની પવિત્ર ફરજ છે તેજ રીતે યોગ્ય બાબતોમા પત્નીના અંતઃકરણને સંતોષવું અને સન્માનવું એ પતિની પણ અનિવાર્ય ફરજ છે.

[૬] અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ અમારા સ્વાર્થની પૂર્તિ સારુ નથી પરંતુ વિશેષતઃ કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉચિત અને ઉપયોગી સેવા બજાવવા અર્થે છે તેથી અમારું જીવન એવું હળવુ

બનાવીશુ કે જેથી બીજાને બોજારૂપ ન થતા ઉપકારક થાય " એ લક્ષ્ય રાખવુ.

[૭] " અમારુ પરસ્પર સંયોજન વિકાર અર્થે નથી. સ્નેહ અને સહકાર અર્થે છે, કે જે સહકારથી આતિથ્ય સત્કારવૃત્તિમાં, ધાર્મિક યમનિયમોની આચરણીયતામા તથા ઈતર પ્રાણીઓની સેવામાં સરળતા થાય "

[૮] "सहो मो चरता धर्ममिति" આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે પતિપત્ની બન્નેને એ ધર્મ પ્રતિ પ્રતિક્ષણે લક્ષ્ય આપવુ ઘટે

ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ એટલો કઠિન છે કે સા શાણા માણસો પણ જાણવા છતા ભ્રાન્તિમા પડે છે પાપનો પ્રસગપડયે પણ ધર્મમા અડગ રહેવુ એ દમ્પતીનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે

આટલી બાબતો જાણ્યા પછી તેવા આચરણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે યુવક યુવતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરે છે તેઓના ગાર્હસ્થ્યજીવન સ્વર્ગીય શા બની રહે છે.

એક આવશ્યક સૂચના

દાંપત્ય જીવનના પ્રવેશમાજ જે એક વસ્તુ તરફની ઉપેક્ષા ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતામા ઉણપ લાવી મૂકે છે તે સંબધમા અહીં એક આવસ્યક સૂચન કરવુ યોગ્ય છે.

જ્યારે યૌવનકાળ ખીલતો હોય છે ત્યારે એક એવા પ્રકારનો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને મહાપુરુષોએ મદની ઉપમા આપી છે. પરિપક્વ થતુ વીર્ય જ્યારે યુવાનના શરીરમા ઉછાળા મારે છે તેવા સમયે મત્ત હસ્તીની માફક તે પોતાના ભાનથી પર થાય છે યુવાનીનો આ નિસો યુવાનની માનસિક નિર્બળતા પર ખૂરી અસર કરી મૂકે છે.

યુવતી પર પણ આ વયની ગુપ્ત અસર યુવાન કરતા વધુ પ્રમાણમા હોય છે. અને તે તેના અંગ, વાણી અને હાવભાવ પરથી પ્રતીત થાય છે પરતુ સ્ત્રીજીવનને સુલભ એવા લજ્જા, સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોને લઇને તે બાહ્યરૂપમા તો ક્વચિત જ

દેખાવ દે છે, અને તે દ્રષ્ટિએ તેવી સ્થિતિમાં તે યુવતી કરતાં યુવાન વધારે જવાબદાર છે.

આવા આવેગને આધીન થયેલો જે જુવાન વિવાહિત જીવન પહેલાં વાતાવરણ કે કુસંગના પરિણામે પોતાનો પથ ચૂકી ગયો હોય છે તેનું વિવાહિત જીવન કેટલું કષ્ટપ્રદ અને કેવું શોચનીય થઇ પડે છે તેનુ વર્ણન કલ્પનાથી અતીત છે, પરંતુ જે યુવાન હજુ સુપથ પર સ્થિર રહી શકયો છે અને જેનાં ઉદ્દામ અંતઃકરણમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્વાકાંક્ષા છે તેવો યુવાન પણ વિવાહિત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભમાંજ પોતાના દુઃખને નોતરવાનું પગલું ભરવાની મહાભૂલ કરી નાંખે છે.

જો કે પતિ પત્નીનો પારસ્પરિક વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય એ તો દંપતી જીવનનો મુખ્ય ધર્મ છે. કારણ કે—

यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ।
तथा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतं ॥

मनुस्मृति ३:६२

"જેમ જેમ પતિ અને પત્ની પરસ્પર વિશુદ્ધ પ્રેમ ધરાવે તેમ તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોની વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય છે."

પરંતુ જે યુવક અને યુવતી આ આવેશને આધીન થાય છે તેનો પ્રેમ અખંડ ન રહેતાં વિકૃત બની વિકાર વાસનાના રૂપમાં પલટી જાય છે. તે બન્નેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની અનનુભૂત આગ સળગે છે અને તેની શરીર અને મન પર પણ કારમી અસર થાય છે. આવા પ્રસંગે તે બન્ને એક બીજા પ્રત્યે એટલાં તો આસક્ત હોય છે કે તેઓને પોતાનાં કર્તવ્યોનું સુદ્ધાં ભાન રહેતુ નથી. આવી તીવ્ર આસક્તિને પણ તેઓ ભ્રાન્તિથી પ્રેમ માની લે છે. આવા વ્યામોહને વશ થઈ પુરુષ, સ્ત્રીની વાસના સંતોષવા ખાતર પોતાનું સત્ત્વ નીચોવવાની શરૂઆત કરી દે છે. પોતાના

ચેતનને વેચી મન અને વાસનાના ગુલામ બને છે. તે જ રીતે સ્ત્રી પણ પુરુષના પતનનું પ્રબળ સાધન બની પોતાનુ પતન નોતરે છે, તેમ જ અમૂલ્ય સ્વાસ્થ્ય અને સૌન્દર્ય ગુમાવે છે.

આવે વખતે તેમના વડીલો કે જેઓ જીવનની આવી કારમી કસોટીમાંથી પસાર થયાં હોય છે, અથવા જેઓ આવા પ્રસગના પરિણામોથી જ્ઞાત હોય છે તેવાં હિતૈષી મુરબ્બીઓ તે યુગલને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવા મથે છે. પરતુ ત્યારે તો તેઓ એમ માની બેસે છે કે આ બધા અમારા સ્નેહ માર્ગમાં કાટા વેરવાનું ક્રૂર કૃત્ય કરે છે, અને મીઠા દાંપત્યમાં વિષ રેડે છે. આવી ભ્રમ-મૂલક માન્યતાને અંગે તેમની હિત શિક્ષાને સ્વીકારવાને બદલે તેમનો સામનો કરે છે અથવા બડખોર પ્રવૃત્તિ આદરે છે.

અનિચ્છનીય પરિણામ

એકાંતનો લાભ લઇ હમેશાં પત્ની પોતાના પતિ પાસે પોતાના સાસુ, સસરા, નણંદ વગેરેનાં દોષોનુ દિગ્દર્શન કરાવે છે, દિયર, જેઠ વગેરે કુટુબીજનો સાથે રહેવામાં મુશ્કેલીઓનું ભાન કરાવે છે અને આવી પરતત્રતામાથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા અને સ્વતત્ર સુખ મેળવવાની તક લેવા માટે વારવાર વિનવણી કર્યા કરે છે, અથવા ઉશ્કેરે છે.

મોહાંધ યુવાન તેના પરિણામનો વિચાર કરવા બેસી રહેતો નથી. જો તે સશક્ત હોય છે તો તો તુરત જ પોતાના સ્નેહીજનોનાં વાત્સલ્ય કે પ્રેમને ઠોકરે મારી તેમનાથી દૂર થવાનું પસંદ કરે છે. જો પોતાના પગ પર ઉભો રહી શકે તેમ ન હોય તો કોઇ બીજો માર્ગ શોધી લે છે આવી સાહસવૃત્તિથી થયેલુ કાર્ય જ મોટે ભાગે તેના ખારા સંસારનુ નિમિત્ત બને છે તેનો ખ્યાલ તેને પાછળા જીવનમાં જ આવી શકે છે. પરતુ આ વૃત્તિને, આવા આવેગને વશ થઇ તે તેવા સમયે રોકી શકતો નથી. આવી રીતે આખા કુટુંબના કલહનું

વાતાવરણ પ્રાયઃ આવા નિશાથી જ જાગે છે. તેમ કહેવું લેશમાત્ર અસ્થાને નથી.

પરંતુ જે યુવાને બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ જાણ્યું છે, જેનામાં માતાપિતાદત્ત તથા પૂર્વગત્ સંસ્કૃતિનો વારસો છે, જે હિતાહિત સમજી શકે છે અને જેનુ મન બળવાન હોય છે તેવો વીર યુવાન આવા નિશાને વશ થતો નથી, પણ આ નિશાને પોતાના કાબુમાં રાખે છે. તેમ જ પોતાની પત્નીને સુશિક્ષા આપી યથાર્થ સમજુતીથી ઠેકાણે લાવે છે. કદાચ પોતાના માતાપિતા કે કુટુંબીજનોની પ્રકૃતિને અંગે ગૃહમંદિરમાં અણબનાવ રહેતો હોય તો તેનું મૂળ શોધી તેને નિવારવાની કોશિષ કરે છે અને પોતાની ભાર્યાને સહનશીલ બનાવી ગૃહસ્થાશ્રમની મહાન ફરજોનું ભાન કરાવે છે.

એક વ્યાપી રહેલો ભ્રમ

આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે કેટલાક બુદ્ધિમાન ગણાતા પુરુષોમાં પણ " પરણ્યા એટલે વિષયોપભોગ કરવો જ જોઇએ " એ જાતની ભ્રાંતિ હોય છે. ખરેખર આ એક મહા હાનિકારક માન્યતા છે અને તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમના કલંકરૂપ છે.

વિવાહિત જીવન વિલાસ અને વિકારની પૂર્તિ અર્થે નથી જ. કેવળ સુદ્રઢ અને સંસ્કારી પ્રજોત્પત્તિનો શુભ હેતુ દાંપત્ય જીવનમાં નિર્માયો છે. તેથી જ નીતિકારોએ પ્રજોત્પત્તિના હેતુ પૂર્વક "ऋतुकालाभिगामिस्यात् " અર્થાત્ ઋતુકાળે જ અભિસરણ કરવું એ સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો છે.

આ પરથી ગૃહસ્થજીવનમાં પણ બ્રહ્મચર્યની મહત્તા અને ધાર્મિકતાની કેટલે અંશે આવશ્યકતા અને સ્થાન છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. જો આવી વૃત્તિ પતિ અને પત્ની ઉભય યુવાન વયમાં સેવે અને તેમાં કવચિત્ સ્ખલના થાય તો તેને તુરત સુધારી લેવાનું લક્ષ્ય રાખે તો ખૂબ જ લાભ થાય. આવી રીતે જેટલે અંશે દંપતી જીવનમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન થાય તેટલે અંશે તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ

સફળ અને સુખી નીવડે અને તેમની પ્રજા પણ વીર્યવાન અને સંયમી બને.

પતનની પરિસીમા

બ્રહ્મચર્યના ખંડનથી સુખ મળે છે તેવી માન્યતા અવાસ્તવિક છે. કારણ કે જે દ્વારા તેવો જીવાત્મા જે સુખ મેળવવા મથે છે તે જ સુખ ગુમાવે છે. વીર્યના ક્ષરણ પછી ઊંડો ઊંડો તેના અંતઃકરણમાં આઘાત થાય છે. અતિ વિકારના પરિણામે તે રોગિષ્ઠ બને છે અને શારીરિક સંપત્તિ ગુમાવ્યા પછી ભ્રાંતિથી માની લીધેલા વિષયજન્ય સુખનો ઉપભોગ પણ તે કરી શકતો નથી.

આવા પતનની પરિસીમા રહેતી નથી. જેઓ બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય સમજે છે તેવા પુરુષો પણ એકવાર પોતાનો પથ ચૂક્યા પછી મનના એવા તો ગુલામ બની જાય છે કે તે વિષયના વ્યસન વિના તેનો એક પણ દિવસ પ્રસાર થઈ શકતો નથી. આવા પુરુષો સ્વસ્ત્રીરક્ત હોવાનો દાવો ભલે કરતા હોય પરંતુ સ્વસ્ત્રી સાથે પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી એ કાંઈ વિષયવાસના સંતોષવાનું મશીન નથી. સ્ત્રી એ ધર્મપત્ની છે. પ્રજોત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુ સિવાયનો સંભોગ એ વ્યભિચાર છે. તેથી જે તેવું કૃત્ય કરે છે તેની ગણના ખરેખર વિષયાંધ કે લંપટમાં થાય છે.

જેણે યુવાની જાળવી નથી તેવા આ અજ્ઞાન નરભમરો વય વધવા છતાં પણ પોતાની દુષ્ટ લાલસાને રોકી શકતા નથી તેથી એક સ્ત્રી હોવા છતાં સંતતિની ઇચ્છાને મોખરે કરી બીજી સ્ત્રી પરણે છે અથવા પરસ્ત્રીગામી બની તે વાસનાને તૃપ્ત કરવા સારુ અનેક અબળાઓનાં જીવન ભ્રષ્ટ કરી સમાજદ્રોહી બને છે અથવા જેઓની પાસે સંપત્તિ કે તેવાં સાધનો હોતાં નથી તેવા પામરો સ્ત્રીજાતિ પર દૃષ્ટિવિકાર સેવતા હોય છે. કોઇ પણ રૂપવતી સ્ત્રીને જોતાં વારજ તેની દબાયેલી વાસના ભભુકી ઉઠે છે અને તેની તૃપ્તિના સંયોગો મેળવવા તે આતુર બને છે. આવા પુરુષો અનિચ્છાએ શારીરિક

રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો પણ તેઓને બ્રહ્મચારી ગણી શકાય નહિ. કારણ કે તેનાં મન અને વાણી તો વિકારથી વ્યાપ્ત હોય છે.

આવા પુરુષોની શારીરિક સંપત્તિનો બમણો હ્રાસ થાય છે. અને આમાના કેટલાક તો રાક્ષસી વૃત્તિને આધીન બની કૈંક કુમળાં બાળક અને બાલિકાઓના જીવનનું અધઃપતન પણ કરે છે.

પત્નીવાળા પુરુષો આ વૃત્તિને આધીન થઈ સ્વપત્ની સાથેનું મર્યાદિત બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી શકતા નથી અને તેથી પોતાની સ્ત્રીની સગર્ભા અવસ્થામાં પણ તે સંયમી રહી શકતા નથી. પત્નીની ઇચ્છા ન હોય તો પણ આ સેતાનિયતને આધીન થયેલા તેઓ બળાત્કાર કરે છે અને નાની વયની પત્ની હોય તો પણ અત્યાચાર કરતાં ચૂકતા નથી.

એવા વિકારી પુરુષો જરાગ્રસ્ત બનવાથી તેઓની ઇંદ્રિયો અને શરીર ભલે શિથિલ થાય પરંતુ તેઓની વાસના શિથિલ થતી નથી. તેથી તેવો વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અનેક સંતતિનો પિતા હોવા છતાં કોઈ ગરીબ અને પામર માણસને ધનના લોભથી ફસાવી સુકુમળી બાળાઓના ભવ બગાડવા તૈયાર થાય છે અને પોતાની વાસનાને પૂર્ણ કરવાં ફાંવાં મારે છે. વય ગયા પછી તે વૃદ્ધની વાસના તો સંતોષાતી નથી પરતુ કુમળી બાળાનું જીવન સર્વસ્વ અવશ્ય નષ્ટ થાય છે. આવા પામરોનાં કાર્યો આજે શિથિલ સમાજ ભલે ચલાવી લે. પરંતુ કુદરતનો કાયદો તો તેને કદી છોડતો નથી.

આવાં કાર્યો ખરેખર કષાય વૃત્તિને લજાવે તેવાં હિંસક અને ધૃણાજનક છે. આથી કસુવાવડનાં અનેક પ્રસંગો તેમ જ અલ્પવયના મરણ પ્રસંગો બહુ સંખ્યામાં આજકાલ જોવામાં આવે છે. અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી અનેક બીમારીઓ પ્રજામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ બધું વિકારી વાસનાના અતિરેકનું જ પરિણામ છે કે જે આખા રાષ્ટ્રની અવનતિનું મૂળ છે.

આ વિષયમા કેવળ પુરુષો જ જવાબદાર નથી પરતુ કેટલેક અંશે સ્ત્રીઓ પણ છે જો કે સ્ત્રીઓ પોતે ભલે અત્યાચાર કરતી ન હોય પરતુ અત્યાચાર કરનાર કરતા અત્યાચારનો ભોગ થઇ પડનાર વર્ગ પણ ઓછો ગુનેગાર ગણાતો નથી એ વાત ગભીરતાથી વિચારતા સ્પષ્ટ ભાસે છે

સ્ત્રીશક્તિ

જો સ્ત્રીજાતિ પોતાના સ્થાનને સુરક્ષિત રાખી શકે તો પુરુષોને સ્વય પોતાના સ્થાનનું ભાન થાય પ્રાચીન ઇતિહાસમા ઘણે સ્થળે એવા જ્વલત દ્રષ્ટાતો છે કે અનેક સ્ત્રીરત્નોએ પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરવા માટે અનેક વિષયાંધ પામરોને પોતાના સ્થાનનું ભાન કરાવ્યુ છે જેસલ તોરલનુ અર્વાચીન ચિત્ર આ વસ્તુની પૂર્તિ કરે છે

આજે પણ ભારતને ખુણે એવી કૈક વીરાગનાઓ પડી છે કે લાલચ કિંવા વિકારને વશ નહીં થતા સાત્વિક વીરતાથી પોતાના સ્ત્રી ધર્મનું રક્ષણ કરી રહી છે

હાલમા અર્જુન નામના જાણીતા દૈનિકમા થોડા વખત પહેલા પજાબની એક વીર બાળા 'હરમનકુવર"ની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે જો સ્ત્રીઓ પોતે ઇચ્છે તો અવશ્ય તેઓ સ્વય સુરક્ષિત અને પવિત્ર રહી શકે છે સ્ત્રી જાતિના સંરક્ષણ કાજે પ્રત્યેક બહેનોએ આવી વીરતાનેકેળવવી અતિ આવશ્યક છે તે કેળવવા માટે સૌ કોઇ બહેનોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી એક બે વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો અહીં ઉચિત છે

કૃત્રિમ ફૅશન

પશ્ચિમના પ્રસગથી તેમના સદ્ગુણો કરતા નિરુપયોગી વસ્તુઓનો આપણે વિશેષ પ્રમાણમા સ્વીકાર કરતા આવ્યા છીએ તે આજ સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે તે જ રીતિને અનુસરીને સાની ફૅશનેબલ રીતિનો પણ આપણને ભૂરો પાશ લાગ્યો છે કે જેણે પુરુષો કરતા પણ ભારતના સ્ત્રી જીવન પર ભારે ખરાબ અસર ઉપજાવી મૂકી છે

જેમ પુરષો વિષયના ગુલામ હોય છે તેમ સ્ત્રી જાતિ પણ હોય છે ખરી. પરતુ તે બન્ને વચ્ચે તારતમ્ય હોય છે. તે જ રીતે સૌંદર્યના સંબંધમાં પણ છે સૌંદર્ય સર્જન કરવા પ્રતિ પુરષો કરતા સ્ત્રીઓનું વિશેષ વલણ હોય છે. પુરુષ સૌંદર્યને ચાહે છે ખરો પરંતુ તેના સર્જન પ્રતિ જેટલા ભોગ સ્ત્રીઓનો હોય છે તેટલો પુરુષોનો હોતો નથી. સારાશ કે સ્ત્રી એ સૌંદર્યની ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસિકા છે અને સૌંદર્ય સંવર્ધન સારુ તે ભારી ઉત્કંઠા ધરાવે છે.

સૌંદર્ય એ શું છે?

સૌંદર્ય એ નૈસર્ગિક વસ્તુ છે. તે બહારથી મેળવાતું નથી. શરીર સૌંદર્યનો પણ મોટો આધાર શારીરિક તંદુરસ્તી પર જ નિર્ભર હોય છે. સ્વાસ્થ્ય ગયા પછી સૌંદર્ય ટકી શકતું જ નથી એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. આમ છતાં યુવાન વયમાં તે વાતને ભૂલી જઇ ઘણી યુવતિઓ શરીરનો દુરુપયોગ કરી પોતાના વાસ્તવિક સૌંદર્યને લુપ્ત કરી બેસે છે અને પછી તે સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ સારુ ખોટી ફેશનોના અવલમ્બન લઇ તેની પાછળ સતત ફોગટ ફોગટ કોશિષો કર્યા કરે છે.

જો કે ફેશન કેટલીક વાર બહારની કૃત્રિમ સુંદરતા લાવે છે ખરી પરંતુ તે વિનાશી અને કૃત્રિમ હોય છે. તેવી કૃત્રિમતાથી ગૃહસ્થાશ્રમમા લાભને બદલે ખૂબ હાનિ પહોચે છે. ફેશનથી કઇ જાતનાં નુકશાન થાય છે તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

ફેશનના ગેરફાયદા

પ્રથમ તો આવી સૌંદર્યલોલુપ સ્ત્રીઓનો ઘણો ખરો સમય ફેન્સી વસ્ત્રો પહેરવામાં તથા વાળ ઇત્યાદિની અનાવશ્યક ટાપટીપમાં વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે. બીજું આ ફેશનનો શોખ પૂર્ણ કરવા સારુ તેઓને એવા અનેક પદાર્થો વાપરવાની આવશ્યકતાઓ વારંવાર ઉભી થાય છે અને તે ખાતર આર્થિક અને ધાર્મિક બન્ને દ્રષ્ટિઓથી ઘણું નુકશાન થાય છે. ધામિક દ્રષ્ટિએ હાનિ થવાનું કારણ તેમાંની ઘણી ખરી વસ્તુઓ પ્રાણીજન્ય હોય છે. અને એ મોજશોખની વસ્તુઓથી

આર્થિક દ્રષ્ટિએ તો પ્રતિવર્ષે અઢળક દ્રવ્ય વિદેશ જઈને ઠલવાઇ જાય છે. તે હવે વિશેષ સમજાવવું પડે તેમ નથી.

આટઆટલો ભોગ આપ્યા છતાં પણ લાભને બદલે પ્રાયઃ હાનિ પહોંચે છે, કારણ કે એ પદાર્થ સૌંદર્યવર્ધક થવાને બદલે ઉલટો રહ્યાં સહ્યાં સૌંદર્યને પણ વિકૃત બનાવી દે છે. એટલે તે દ્રષ્ટિએ પણ કૃત્રિમ ફેશનનો નાદ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

આર્થિક હાનિ થવાથી રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ તો તે સહસા સાન્ય જ છે. *આજે દેશ ઘણો દરિદ્ર છે. તેને આવાં અનાવશ્યક ખોટાં ખર્ચો* પરવડી શકે તેમ નથી. આ વાત જેટલે અંશે પુરુષોએ વિચારવી જોઈએ તેટલે જ અંશે સ્ત્રીઓએ પણ વિચારવી એ તેની ફરજ છે. કારણ કે તેઓ પણ સમાજનું એક અતિ ઉપયોગી અંગ છે. આથી સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિત ખાતર તેણે પોતાની રૂઢિઓ અને ત્રુટિઓને દૂર કરવા માટે સજ્જ થઇ જવું જોઇએ.

જ્યાં પ્રજાનો મોટો વર્ગ આજે બેકારી ભોગવી રહ્યો છે, ગરીબાઇથી રીબાઇ રહ્યો છે. તેને પહેરવા સારુ પૂરતાં વસ્ત્ર કે ખાવા સારુ પૂરતું અન્ન સુદ્ધાં મળી શકતું નથી. તેવા દુઃખદ પ્રસંગે ખોટા મોજશોખો તથા ખોટા એશઆરામોની ખાતર દ્રવ્યનો દુર્વ્યય કરવો કે કરાવવો એ કાર્યની ગણના પાપમાં જ થઈ શકે.

જો કે તેમના પતિઓ તો આજે કદાચ પોતાની પત્નીઓને *ઢીંગલી માની શણગારવા સારુ ગમે ત્યાંથી અને* ગમે તે રીતે લાવીને આવા પદાર્થો પૂરા પાડશે, અને તે દ્વારા સ્ત્રીઓની આવી ઇચ્છાને સંતોષી પોતાની વાસના પણ પૂર્ણ કરશે. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવશે કે આથી આખા રાષ્ટ્રમાં અન્યાય અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી હજુ પણ દેશ વધુ કંગાળ અને પામર બનશે.

માટે આવા માઠા ભવિષ્યથી બચવા સારુ પણ આપણા સ્ત્રી સમાજે આવી ખોટી ફેશનના ફાંસામાં ન ફસાતાં તે માર્ગથી દૂર થઇ પોતાની જરૂરિયાતોનું ક્ષેત્ર સંકોચી લેવું ઘટે, અને સાચા સૌંદર્યને

નિભાવવા સારુ વિષયવૃત્તિ પરત્વે સંતોષ કેળવી લેવો જોઇએ. આથી રાષ્ટ્રની આબાદી અને નીતિ એમ બન્નેનો વિકાસ થશે. સ્ત્રીઓમાં વીરત્વ પ્રગટશે તથા તે પોતાના પ્રભાવથી પોતાના પતિદેવ પથભ્રષ્ટ થતા * હશે તો તેને ઠેકાણે લાવવામાં સફળ થશે અને ફલતઃ પોતે પણ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશે

પતિ અને પત્નીએ પાળવાના નિયમો

સ્વપતિ અને સ્વપત્નીએ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવા સારુ અને સંયમની આરાધના કરવા સારુ તદ્દન સાદા અને સુસાધ્ય નિમ્નોક્ત નિયમો પર ખ્યાલ આપવાની આવશ્યકતા છે.

[૧] ઋતુકાળ સિવાય પ્રાયઃ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ, અને તેના પાલન સારુ શય્યા પૃથક્ હોવી જોઇએ.

સહશય્યાને લીધે પરસ્પરના અંગસંસર્ગથી વિકારની સવિશેષ જાગૃતિ થવા પામે છે. તેથી તે મર્યાદા પાળવી ઘટે. બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ઇચ્છા ધરાવતા કેટલાક પુરુષો પોતાના મનોબળને મજબૂત માની "એમાં તે શું ?" એમ ઉપેક્ષા કરી સહશય્યા રાખે છે. તેનું મન વહેલુ યા મોડુ ચલિત થઇ બહુધા તેના સંકલ્પમાં ક્ષતિજ પહોંચાડે છે.

[૨] રાત્રે સૂતી વખતે બ્રહ્મચર્યના સદ્ગુણો અને અબ્રહ્મચર્યના દુર્ગુણોની સમાલોચના કરવી જોઇએ.

કેટલાક પુરુષો બ્રહ્મચર્યમાં માને છે ખરા. પરંતુ તેના સદ્ગુણોનો તેમને પાકો ખ્યાલ અને તેની આરાધનાના ઉપાયોનું જ્ઞાન હોતું નથી. કેટલાક એવાં પણ હોય છે કે જેઓ તે વિષેના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. આ બધા બ્રહ્મચર્યનો યથાર્થ લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ।

'भगवद्गीता'

ઉત્તેજીત થયેલી ઇન્દ્રિયો મનને ચંચળ બનાવે છે. આ વિષય પર જૈનદર્શને તો બહુ ગંભીર સમાલોચન કર્યું છે. બ્રહ્મચર્ય પિપા-

સુઓને જેમ વૃક્ષના રક્ષણ માટે મજબૂત વાડ કરવી પડે છે તેજ રીતે બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ મારુ તેણે નવ વાડો બતાવી છે, તે પૈકી આ ત્રણ વસ્તુઓ પર તો ખૂબ જ ભાર આપવામાં આવ્યો છે.

વિભૂષા, સ્રીતણો સંગ, રસાળાં સ્વાદુ ભોજન,
કરાલ ઝેરના જેવાં, તે આત્માર્થી મુમુક્ષુને.

શરીરની ટાપટીપ, રસાળાં ભોજન અને ગાઢ એકાતમાં પુરુષ અને સ્રીનો પારસ્પરિક સંસર્ગ આત્મહિતાર્થી જન અને બ્રહ્મચારી માટે હાનિકારક છે. આથી સાત્વિક ખોરાક ખાવો જોઇએ, સાદો પોષાક પહેરવો જોઇએ અને શુદ્ધ વાતાવરણમા રહેવું જોઇએ.

[૩] આવા ઉત્તમ જીવનને માટે કેફી ખાણાં અને પીણાંનો ત્યાગ કરવો સૌથી અધિક આવશ્યક છે.

મદિરા કે તેવી કેફી ચીજો જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરી મૂકે છે તથા નિર્બળ પણ બનાવે છે. માસ અને મદિરાનો ઉપયોગ કરનાર વધુ વધુ તામસીવૃત્તિમાં ઘસડાઇ જાય છે. અને તેથી તે વૃત્તિને આધીન થઇ તે સાત્વિક જીવન ગુજારી શકતો નથી

જો કે આજે તો આ પ્રશ્ન જેટલો શારીરિક દ્રષ્ટિએ વિચારાય છે તેટલો ગૃહસ્થાશ્રમીને આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ અતિ વિચારણીય થઇ પડયો છે. ભારતની અઢળક સંપત્તિ આવા આવાં કેફી પીણા અને વિવિધ ખાણાંઓ પાછળ દરવર્ષે વેડફાઇ જાય છે.

[૪] મોહક અને આકર્ષક છતાં જે સાહિત્ય ખરાબ વૃત્તિને ઉશ્કેરે છે તેવુ નિરુપયોગી સાહિત્ય અને નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તેવાં નાટક અને સિનેમામાં દેખાડાતાં દ્રશ્યો તથા તેવાજ પ્રકારના મોહક વાતાવરણથી પણ દૂર રહેવુ જરૂરી છે.

કારણકે સંસર્ગ, દર્શન તથા વાંચનની સારી કે માઠી અસર ગુપ્ત રીતે થતીજ રહે છે. અને તેથી બ્રહ્મચર્યના વાસ્તવિક ફળને ઇચ્છનાર સજ્જનોએ ઉપર્યુકત વિષયોમાં સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

અન્ય પ્રદેશોમા તો આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ખૂબ ચોકિદારી રાખવામા આવે છે પ્રજાજીવન પર ખોટી અસર પડે તેવી જાતનું સાહિત્ય, કળા, અને પ્રયોગોની છૂટ ત્યા આપવામાં આવતીજ નથી.

ભારતમા આજે તેવી સ્થિતિ નથી તેથી પ્રજાના હિત ખાતર કળાના ઉપાસકોએ કળાની વિકૃતિઓ દૂર કરવા કમર કસવી ઘટે અને તે કળાઓ કુપાત્રમા વેડફાઇ જતી હોય તો તેવાઓને ખસેડી પોતાને હાથ કરી લેવી ઘટે. કારણકે આજે તે ધોધ એટલો બધો જોશભેર વહી રહ્યો છે કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના સુધાર કે બગાડનું આ એક સુકાન છે.

[૫] ઉચ્ચ ભાવનાવાળા યુવાન અને યુવતિઓએ પોતાના પતિ પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રીપુરુષો સાથે એકાંત સંસર્ગ અને ખાનગી પરિચયના પ્રસંગથી દૂર રહેવુ ઘટે. કારણકે તેથી નૈતિક જીવનમા વિશેષ હાનિ પહોચવાનો સંભવ છે.

આ નિયમનો હેતુ એ નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે દ્વેષ કે અંતરાય ઉભી કરવી. કારણકે સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા તો ગૃહસ્થ જીવનમાં અનિવાર્ય આવશ્યક છે પરતુ સ્ત્રીપુરુષની સમાનતા તે બન્નેના અતિ સંસર્ગથીજ સાધ્ય થાય છે તેવુ કશું નથી. પુરુષની સમાનતાનો આધાર તો પુરુષોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઉદાર ભાવના અને વિવેક પર જ અવલંબે છે.

[૬] પતિએ પોતાની પત્ની અને પત્નીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે સમાનતા કેળવવી જોઇએ

જો પત્ની પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષો સામે ભ્રાતૃબુદ્ધિથી અને પુરુષ પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃબુદ્ધિથી જોતાં શીખે તો આવી ઉચ્ચ ભાવના વર્તનમાં આવી શકે અને તેવુ વર્તન થવાથી તે બન્ને સમાનતાના સંબંધમા આવી શકે.

સમાનતાની ભાવનાવાળી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ પતિનું એક વિરામસ્થાન બની રહે છે. પતિ પોતાના વ્યવહારિક બોજાથી કંટાળી જતો હોય ત્યારે આ અર્ધાંગના તેનો ભાર હળવો કરી શકે છે અને પતિના દુખે દુઃખી અને સુખે સુખી બની શકે છે. આવી સ્ત્રીઓને જ શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ કોટિની ગણી છે. તેજ રીતે જે પતિ પોતાનું ગૃહમંદિર એ જ સ્વર્ગ છે અને પોતાની પત્ની એ જ પોતાના પ્રેમ અને સુખનું કેન્દ્રસ્થાન છે એમ સમજે છે તેજ આદર્શ પતિ છે એમ સમજાવ્યુ છે

આ બધા નિયમોની આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં અનિવાર્ય ઉપયોગિતા છે. કારણકે જો આ નિયમોનુ પતિ અને પત્ની બન્ને યથાર્થ પાલન કરે તો તેના ગૃહસ્થ જીવનનુ સ્વર્ગ દેવોને પણ આકર્ષી શકે અને તેવાં યુગલો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક ફરજો પ્રતિ લક્ષ રાખી ઐહિક અને પારલૌકિક હિત સાધી આખા સમાજને પોતાનો આદર્શ પૂરો પાડી શકે તેમ સ્વીકારવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી.

સંતતિપ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

૨

જે દેશમાં પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર વધુ લક્ષ અપાય છે તે દેશ સુખી અને આબાદ હોય છે. કારણ કે સારાયે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર નિર્ભર છે.

સુપ્રણય દંપતીના ગૃહસ્થાશ્રમના ફળસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિના ગર્ભપ્રવેશથી માંડીને પુખ્ત ઉમ્મર પર્યંત માતાપિતાએ તેઓ પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખવું ઘટે અને તેનામાં કઈ જાતના સંસ્કારો રેડવા ઘટે તે વસ્તુને આ પ્રકરણમાં વિચારીશું.

પિતાની ફરજ

ગર્ભધારણ થયા પછી પ્રસુતિકાળ પર્યંત પત્નીસંગ કરવો તે એક ભયકર પાપ છે. એટલું જ નહિ બલ્કે ત્યાં સુધી પત્ની પ્રત્યે વિકારી દ્રષ્ટિથી જોવું કે વિકારી વાતો કરવી તે પણ પાપવૃત્તિનું જ એક સ્વરૂપ છે.

કારણ કે બાળક જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી માતાની અને તેની નાડી એકજ હોય છે. માતાના શ્વાસોશ્વાસ દ્વારાજ ગર્ભ જીવે છે. તેથી માતાપર થતી સારી કે માઠી અસર સંતતિ પર પણ તાત્કાલિક થાય છે

જે સંતતિનાં માતાપિતા બાળક દૂધ પીતું થાય ત્યાંસુધી પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે સંતતિ બ્રહ્મચારી અને બલિષ્ઠ બને છે.

પરતુ જે સંતતિના માતાપિતા પોતાની બુરી વાસનાને રોકી શકતાં નથી તેની સંતતિ વિકારી અને રોગિષ્ઠ બને છે. તેવાં માબાપો તે સંતતિનાં ધર્મમાતા કે ધર્મપિતાને બદલે સંતતિના સંહારક સમા ગણાય છે. એટલે માબાપનુ સંતતિ પ્રત્યેનું સૌથી પ્રથમ આજ કર્તવ્ય છે

જે માબાપો પોતાના આ કર્તવ્યને ચૂકયા પછી ભવિષ્યમા પોતાની સંતતિ તરફથી સદ્‌ભાવના કે સેવાની આશા રાખે છે તેઓ બાવળનું બીજ વાવી કેરીની ઈચ્છા રાખનાર મૂર્ખના જેવુ બેહૂદુ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમ લાગે છે.

પુરુષોને ઉપાલંભ

આવે સમયે ગર્ભની માતા કરતા પિતાની જવાબદારી અધિક છે. પરતુ તેઓમાથી પોતાની ફરજ સમજનાર બહુ થોડોજ વર્ગ આજે નજરે પડે છે વિશેષારો તો એવા મૂર્ખ અને વાસનામય પુરુષો હોય છે કે જે પ્રસુતિકાળ થતાં સુધી પણ પોતાની કામી વાસનાને રોકી શકતા નથી. ખરેખર આવા પુરુષો પિતાના પવિત્ર નામને પણ લજાવે છે કસુવાવડ અને ખોડીલી સંતતિનું ઉત્પન્ન થવું એ આ વાસનાનુ જ પરિણામ છે, સ્ત્રીઓના અનેક દર્દોનુ આ એકજ પ્રબળ કારણ છે.

આજે સુવારોગોનો તો રાફડો ફાટયો છે. સેંકડે ૨૫ ટકા માતાઓ તો સુવાવડમાં મૃત્યુ પામે છે. અને બાકીની જે જીવે છે તે શક્તિહીન થઇ જીવન પૂર્ણ કરે છે, તેનું નૂર ચોરાઈ ગયેલુ હોય છે. પ્રદર, હિસ્ટીરિયા અને એવાં જીવલેણ દર્દોથી તે હમેશાં પિડાની રહે છે. પછી અનેક શક્તિવર્ધક પીણાઓ કે જે શારીરિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક અને એકાત ત્યાજ્ય હોય છે તેનુ તેને સેવન કરવું પડે છે. છતાં પણ ગયેલુ સ્વાસ્થ્ય તેને ફરીથી સાંપડી શકતુ નથી અને બે ચાર બાળકોની માતા બની ગયા પછી ભલેને વય માત્ર ૩૦ વર્ષની હોય પરતુ એક ૮૦ વર્ષની ડોશી કરતા તે ઓછી ઘરડી કે ઓછી શિથિલ દેખાતી નથી.

આ બધા દર્દોનું મૂળ વિકારની વાસનાજ છે. અતિ વિકારનું પરિણામ કેવળ પુરુષોને જ ભોગવવુ પડે છે તેવું કાંઇ નથી. તેની અસર આ રીતે સ્ત્રીઓ ઉપર પણ બહુ ખૂરી થાય છે. આવી રીતે ગુમાવેલા આરોગ્યને મેળવવા જે સંતતિનિયમનના ઉપાયો માટે ફાંફાં મારે છે તેમણે થાકીને તો આખરે પોતાની વિકારી વાસનાને કાબુમાં લાવવાને રસ્તેજ વળવું પડશે પરંતુ પછીથી વળવું તે કરતાં અન્યથા પ્રથમથી વળવુ એ વધુ ઉચિત છે. કારણ કુદરતના કાનુનને આધીન થઇ આખરે તેમ વર્તવાની ફરજ અવસ્ય ઉભી થાય છે.

સ્ત્રીઓને સૂચન

આ પરિસ્થિતિમાં સંતતિની માતા કંઇ ઓછી જવાબદાર નથી તેણે આવા પતિને સદ્બોધ દ્વારા પોતાની પવિત્ર ફરજનું ભાન કરાવવું ઘટે અને જો તે ન માને તો સત્યાગ્રહથી પણ તેને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પરંતુ આવી વાસનામય વૃત્તિને આધીન તો કદી નજ થવું ઘટે.

પતિની આવી વાસના તૃપ્ત કરવામાં કોઈ પતિભક્તિ સમજતું હોય તો તે કેવળ ભ્રમ છે. યાદ રાખવું જોઇએ કે પત્ની એ પતિની ગુલામડી (વિષય વાસનાની તૃપ્તિ અર્થે) નથી પણ જીવનની સાથીદાર છે. તેથી આવા પથભ્રષ્ટ થયેલા પતિને ભાનમાં લાવવા માટે શક્ય તેટલા બધા પ્રયત્નો કરવાનો તેને સંપૂર્ણ હક્ક છે. આવે સમયે જો તે આટલી પણ નૈતિક હિંમત ન દાખવે તો તે અત્યાચારી પતિની પેઠે પોતે પણ ગુનેગાર બને છે, અને તેજ વખતે તે સંતતિની પાવનજનતી મટી ઘાતિની બની રહે છે.

સંયમનું શુભ પરિણામ

જે માબાપો પોતાની સંતતિ ત્રણ ચાર વર્ષની થતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેની સંતતિ સૌંદર્ય, સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કારથી ભરપૂર દેખાય છે. તેના વદન ઉપર લાલી ચમકે છે, તેનું લલાટ ભવ્ય અને

સુરેખ જણાય છે. અને આવુ બે વર્ષનું બાળક પણ પાંચ વર્ષની વય જેટલુ પુષ્ટ લાગે છે.

ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો

[૧] મન અને વાણીથી પણ બ્રહ્મચર્યની ભાવનાનું વહેણ ચાલુ રહે તે મારુ ઉચ્ચ અને પવિત્ર વાતાવરણમા રહેવું.

[૨] સતીઓના જીવનચરિત્રો વાંચવા કે સાંભળવાં.

[૩] ખોટી નિંદા, કુથલી કે નિરર્થક વાતો કરવી કે સાભળવી નહિ.

[૪] કુત્સિત (વિકારવર્ધક) દ્રશ્યો જોવાં નહિ

[૫] લડાઇ, ટંટા કે ઝગડામાં રસ લેવો નહિ. પણ નવું નવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવામા સમય પ્રસાર કરવો.

કારણ કે તે સમયની દરેક ક્રિયાઓની અસર અવ્યકતપણે બાળક પર અવસ્ય થાય છે, અભિમન્યુને ગર્ભમાંજ છ કોઠાના યુદ્ધનું જ્ઞાન માતાની વૃત્તિથીજ થયું હતુ તે વાત તો શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ બલ્કે આજે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકીએ છીએ કે ગર્ભવતી માતા જેવા વિચારો સેવે છે અને જેવી રીતે વર્તે છે તેવી પ્રકૃત્તિનું બાળક જન્મે છે.

એક કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"આદત જેવી હોય માતમાં તેવી પુત્રમાં આવે છે,
ગર્ભવતીની સઘળી ચેષ્ટા ગર્ભે ગર્ભ જમાવે છે."

—સંતશિષ્ય—

એટલે જે ગર્ભવતી માતા તે સમયે બેદરકાર રહે છે તેનું પરિણામ તે સંતતિ સંસ્કૃતિહીન થવાથી તેને પોતાને પણ ભવિષ્યમાં ભોગવવું પડે છે તે વાત હવે વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેની નથી.

દોહદ

'દોહદ' શબ્દને ગૂજરાતી ભાષામાં ડોહળો કહેવામાં આવે છે. દોહદ એટલે બે હૃદયવાળી ગર્ભવતીની ઉત્કટ ઇચ્છા. જેમ દર્શનિ

આરામ થતો જાય છે ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન જાતની ભોજન રુચિઓ જાગૃત થાય છે તેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ આવા સમયે જુદા જુદા પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે બહેનો સુશીલ અને સંસ્કારી હોય છે તેમને આવી ઉત્તમ પ્રકારની રુચિઓ પ્રગટે છે; કોઈને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાની, કોઇને કુદરતી દૃશ્યો જોવાની, કોઇને દાન દેવાની, કોઇને સુમધુર ખાનપાન લેવાની તો કોઇને સતકાર્યાદિ કરવાની એમ વિવિધ રુચિઓ જાગી ઉઠે છે.

આવી ઉત્તમ રુચિઓને પરિપૂર્ણ કરવી તે તેમના પતિ, સાસુ અને વડીલોની ફરજ છે, કારણ કે તેવી ઉત્તમ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ ન થાય તો તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ થવાથી તેને લીધે સંતતિને પણ ઇજા પહોંચવાનો સંભવ છે.

પરતુ કેટલીક બહેનોને માટી કે રાખ ખાવાની, નિરર્થક વાતો કરવાની, નિરુપયોગી જોવા સાંભળવાની કે ખારું, ખારું, તીખું, તમતમતું ખાવાની પણ ઇચ્છા થાય છે. આવી ઇચ્છાઓ પ્રાયઃ આસપાસના ખરાબ વાતાવરણથી કે હલકી ખાસિયતની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી જન્મે છે. શાણી માતાઓએ તેવી દુષ્ટ ઇચ્છાને સ્વયં સંયમપૂર્વક દાબી દેવી જોઇએ અન્યથા પોતાની પ્રજા પર તેવા ખોટા સંસ્કારોની છાપ પડી જવાનો ભય રહે છે.

ખાનપાન

જેવી રીતે પ્રજાના સંસ્કારોનો આધાર માતા પર છે તેજ રીતે ગર્ભની તંદુરસ્તીનો આધાર પણ માતાનાં રહન સહન અને ખાનપાન પર છે, તેથી અતિ મરચાવાળાં, અતિ મીઠાં, તુરાં, ખાટાં કે ખારાં ખાણાં ખાવાં નહિ પણ સાદું અને સાત્વિક ભોજન અને તે પણ પરિમિત લેવું. ચા, કોફી કે તેવાં બીજાં કોઇપણ જાતનાં કેફી પીણાં ન પીવાં અને હલન ચલનાદિ ક્રિયાઓ પણ ગર્ભને તકલીફ ન પડે

તેમ તદ્દન અશક્ત ન બની જાય તેવી રીતે કરવી એ બાળકની માતા બનનાર દરેક બેનોની ફરજ છે તેથી માતાઓએ આ બાબતમાં ખૂબ ચીવટ રાખવી જોઇએ.

વડીલોને નિર્દેશ

આવે પ્રસંગે તે બ્હેનનાં વડીલો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેમની સાસુઓનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે કે તેમણે તેમની પાસેથી શ્રમ પડે તેવુ કાર્ય ન લેવું, બહુ ઉઠ બેસની ક્રિયાઓ ન કરાવવી, તેને ધ્રાસકો પડે તેવું વર્તન ન રાખવું અને તેને વિશેષ શાંતિ કેમ રહે તે તરફ સાવચેત રહેવું.

ગૃહકાર્યની સત્તા ઘણુંખરું સાસુના હાથમાં હોય છે તેનો ઘણીવાર કેટલીક સાસુઓ દુરુપયોગ કરી નાખે છે. કેટલીક સાસુઓ ગર્ભવતી વહુઓ પાસે અતિ તકલીફ પડે તેવું કાર્ય લે છે. આમ કરવામાં તેઓ કદાચ પોતાનો સ્વાર્થ સરે છે એમ માનતી હશે, પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે વહુની તબિયત લથડે છે અને સાથે સાથે સંતતિને પણ દુઃખ થાય છે. આવું પરિણામ ભવિષ્યમાં મોટી આફતનું કારણ બની રહે છે માટે આ સંબંધમાં પહેલેથીજ કાળજી રાખવી ઘટે.

સુવાવડનો પ્રશ્ન

હાલમાં શહેરોમાં તો ઘણી ખરી સુવાવડો દવાખાનામાં થાય છે. આમાંની કેટલીક સ્વેચ્છાએ થાય છે અને કેટલીક ફરજિયાત કરવી પડે છે. કેટલાક શ્રીમંતો દવાખાનામાં કરતા નથી તો નર્સને ઘેર લાવે છે. આ પણ એક રૂઢિજ છે. આમ કરવાથી લાભને બદલે સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તીમાં હાનિ થયાનાં વિશેષ દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. કારણ કે જે બહેનો પોતાની ખાસિયતથી ટેવાઇ ગયેલી હોય છે તેના કરતાં અહીં ઉલટાજ ઉપચારો થાય છે.

દવાખાનામાં જે સ્વચ્છતા અને સગવડો હોય છે તે સાધનો સારા સાધનસંપન્નને ત્યાં પણ હોતા નથી. અને તેની આવશ્યકતા

પણ છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ ત્યાંની નીતિ રીતિ વગેરે બધું લગભગ પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓની ખાસિયતોને અનુકૂળ નિર્માયેલું હોવાથી જ આવી સ્થિતિ થવા પામે છે. દષ્ટાંત રૂપે હિંદુસ્તાનમાં ગર્ભવતી સ્ત્રીને શીરો, કાટલું ઈત્યાદિ પૌષ્ટિક તત્વો આપવામાં આવે છે, જ્યારે દવાખાનામાં વિલાયતી દવાના ટોનિક ડોઝો અને ભાત જેવું નિઃસત્ત્વ ખાણું આપવામાં આવે છે કે જે ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂળ પણ થાયછે.

વળી કેટલીક વખત એવું પણ બને છે ખરું કે દેશી સુયાણી જેટલું નર્સને પરિપક્વ વ્યવહારુ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે ગર્ભને અને માતાને શોષવું પડ્યું હોય પરંતુ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ શરીર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવી એવાં દેશી પ્રસુતગૃહો તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી આમ કર્યા વિના તેને છુટકો થતો નથી કારણ કે આજની શહેરી સ્ત્રી એટલી તો નિર્બળ હોય છે કે તેને ઉપસ્થિત થતું પ્રસુતિ કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી દીધી છે.

બીજી બાજુ તન્દુરસ્ત ગ્રામીણ સ્ત્રીઓ પ્રાચીનકાળની પેઠેઆજે પણ તે કષ્ટ સહેલાઇથી સહન કરી શકે છે. કારણ કે તેમનામાં તાકાત પરિપૂર્ણ હોય છે. પ્રાચીન પ્રસુતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આજે નષ્ટ-પ્રાય થઇ ગયું છે તેની પુનરૂરચના કરવાની અને ગર્ભવતી પાસે સ્વચ્છ વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા રાખવાની શિક્ષાનો પ્રચાર કરવાની પણ આવશ્યકતા જણાય છે.

નિબળતાનો જન્મ

સ્ત્રીઓની આ નિર્બળતા જન્મવાનું મૂળ એક માત્ર વ્યાયામનો અભાવજ છે. પહેલાં કમોદ, ડાંગર તલ ઈત્યાદિની ખાંડવાની ક્રિયાથી હાથના સ્નાયુઓ અને ફેફસાંને ખૂબ કસરત મળતી. દળવાથી પેટના આંતરડાને વ્યાયામ મળતો. દૂર દૂરથી પાણીનાં બેડાં ભરી લાવવાથી પગ, ડોક ઈત્યાદિ દરેક અંગને તાલીમ મળતી. પશુ પાલનનો રિવાજ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી સ્ત્રીઓને સતત કાર્ય રહ્યા કરતું હતું. જીવ-

નનાં આવશ્યક તત્ત્વો જેવાં કે હવા, જળ અને ખોરાક તે ત્રણે આવા કુદરતી વ્યાયામોથી સાત્વિક અને સ્વચ્છ મળતાં હતાં અને તેથી શારીરિક, માનસિક બન્ને તદુરસ્તી જળવાઈ રહેતી હતી. આવો વ્યાયામ જતાં આજે શારીરિક અને આર્થિક એમ બન્ને દ્રષ્ટિથી ખૂબ વેઠવું પડે છે. તેમાં પણ હજુ કાંઇ બાકી રહી ગયું હોય ! તેમ દેશની દુર્દશા કરનારા અનેક વ્યસનો પુરુષસંસર્ગથી સ્ત્રી જીવનમાં પણ લાગુ પડી ગયાં છે.

ચાહની બદી

બીજાં નાનાં મોટાં વ્યસનો બાદ કરીએ તો પણ સ્ત્રીઓમાં આ વ્યસન જ્યાં જુઓ ત્યાં બહુ અંશે દેખાય દે છે. શારીરિક આર્થિક, રાષ્ટ્રિય અને ધાર્મિક એમ ચારે દ્રષ્ટિએ ચાહ હાનિકર્તા છે તે વાત હવે ચાહના ગેરફાયદાનુ આટલુ સાહિત્ય નીકળ્યા પછી વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરતુ આ સ્થળે એટલું નિર્દેશ કરવાનું જરૂર મન થાય છે કે તેઓ પોતાના શરીર તરફ ભલ બેદરકાર હોય પણ પ્રજાના હિત માટે તો તેણે જરૂર આ બદીમાંથી છૂટી જવું જોઇએ.

જે બાળકની માતા ચાહ પીએ છે તે બાળકને ગળથૂથીમા જ અમૃતને બદલે વિષ પાય છે અને પ્રજાનુ આયુષ્ય અર્ધું બનાવવાની પાશવિક ક્રિયા કરે છે તેમ માનવું અસ્થાને નથી. આ બદીએ સ્ત્રીઓમાં વિધવા હો કે સધવા હો કોઇને બાકી રહેવા દીધાં નથી. આ કુટેવ દરેક સ્ત્રીઓએ શીઘ્ર તજી દેવી જોઇએ.

બાળઉછેરના જ્ઞાનનો અભાવ

નાના બાળકને જરા આંખ, માથું દુખે કે તુરતજ "બોલાવો ડૉક્ટરને" એમ કહેવુ પડે તે બાળઉછેરના જ્ઞાનના અભાવનો નમૂનો છે. અનુભવી ડોશીઓ પણ ગઈ અને ઘરવૈદાનો લોપ થતો ગયો પરંતુ તેનું પરિણામ તો બાળકોને જ ભોગવવું પડયું, માંદગીઓ વધી અને દવાઓના બાટલા પીવરાવીને બાળકોને માયકાંગલા બનાવી મૂક્યા.

આ દુઃખથી છૂટવા માટે માતા થયા પહેલાં દરેક બહેનોને ઘરગથ્થુ વૈદાનો અભ્યાસ કરવાની આજે તો ખૂબ જ જરૂર છે.

નાનાં બાળકો પ્રત્યે

બાળકો જ્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ ત્યાં સુધી માતાએ પોતાની દરેક ક્રિયામાં સંયમી રહેવું ઘટે અને દૂધપાનની સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનુ પણ પાન કરાવવું ઘટે. બાળકના કાનમાં મીઠાં અને મધુર વચનો ભરવાં જોઈએ. કારણ કે આ વખતે બાળકની માતા સાથે એટલી તો એકાકારતા હોય છે કે તે પોતાની માતા સિવાય જગતમાં કોઈને ઓળખતું જ નથી.

કેટલીક માતાઓ તો બાળકની પૂરી શરીર સ્વચ્છતા પણ રાખી શકતી નથી ત્યાં સંસ્કૃતિની તો વાત જ શી! આવી માતાની ગણના શખણી સ્ત્રીઓમાં થાય છે. તેનાં બાળકો રૂપાળાં અને તંદુરસ્ત હોવા છતાં કોઈને રમાડવાનું કે જોવાનું મન સુદ્ધાં થતું નથી. તેની આંખમાં ચીપડા બાઝ્યા હોય છે. નાકમાંથી લીંટ અને મોઢામાંથી લાળ ઝરતી હોય છે. તેમજ કાનમાં મેલના થર જામેલા હોય છે. શાણી માતાઓએ બાળક પ્રત્યે આવી બેદરકારી દૂર કરી સાવધાન રહેવું જોઇએ.

બે ઉપયોગી વાતો

બાળકને છાનુ રાખવા અગર સુવરાવવા માટે કેટલીક માતાઓ "રે! બાવો આવ્યો, એ બાઘડો આવ્યો, સૂઈ જા, જો બિલાડી આવી! તને ખાઈ જશે, છાનો રે." એવી એવી ત્રાસદાયક રાડો પાડી બાળકમાં બીકની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વળી બાળકને ખૂબ રડાવવાની આદત પાડે છે એ પણ સારી ટેવ નથી. આથી બાળક ચોચું અને બીકણ બને છે. માતાએ બાળકને રોતલ અને પામર ન બનાવતાં સર્વદમનની પેઠે સિંહનાં દાંત ગણે તેવું નિર્ભય અને શૂરવીર બનાવવું જોઇએ.

એક કવિએ કહ્યુ છે કે —

" જનની જણ તો ભકતજન, કાં દાતા કાં શૂર,
નહીં તો રે'જે વાઝણી મત ગુમાવીશ નૂર "

કારણ કે બાળકના સારા માઠા ભવિષ્યની વિધાતા એક માતા જ છે આથી બાળઉછેરનુ કાર્ય જે માતાને આવડતું નથી તે સારા રાષ્ટ્રની ગુનેગાર બને છે પ્રજોત્પત્તિ કરવી તેમા જ કઈ માબાપના કર્તવ્યની ઇતિસમાપ્તિ થઈ જતી નથી. તેની ફરજનો મોટા આધાર તો બાળક જન્મ્યા પછી જ ઉભો થાય છે.

બાલશિક્ષણ

બાળક પાચ છ વર્ષનુ થાય ત્યાં સુધી તેના શિક્ષણને ભાર તેની માતા પર નિર્ભર હોય છે આ કાળ જો કે બહુ અલ્પ છે છતા તેટલાજ સમયમા પૂરેલા સંસ્કારો જીવનપર્યંત સ્થાયી રહી શકે છે. આટલી વય સુધી તો માબાપોએ બાળક પ્રતિ હરેક પળે જાગૃત રહેવું જ જોઇએ, અને પછીથી તે બાળકને યોગ્ય શિક્ષકના હાથ તળે સોપી દેવુ ઘટે

શિક્ષકોના હાથ તળે ગયા પછી પણ માબાપો દેખરેખ રાખ-વાની ફરજથી તો કદી છૂટી શકતા જ નથી. પરતુ શિણુણનો બોજો તેમના પરથી શિક્ષકો દ્વારા આ રીતે ઉતરી જાય છે.

શિક્ષકોનું કર્તવ્ય

શિક્ષક એટલે પતુજી નહિ, ભાડુતી માણસ નહિ પણ આખા રાષ્ટ્રના નાગરિકોનો એ નિર્માતા પિતા છે વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા માતા જેવાં ઉદાર હોવા ઘટે.

જ્યારથી શિક્ષકો પોતાના આ કર્તવ્યથી ચૂકયા છે ત્યારથી તેઓ પતુજી બની ગયા છે. પ્રથમના વખતમા વિદ્યા આપવાનું કાર્ય પ્રાયઃ ત્યાગી વર્ગજ કરતો હતો અને તેથી ગુરુપદનું ગૌરવ તથા સન્માન હતું.

આજનો એક શિક્ષક પ્રતિમાસે ૧૫૦૦ કે ૨૦૦૦ સુધીનો ભલે પગાર કમાઇ શકતો હોય. પરંતુ વિદ્યાર્થીના હૃદયનો તે સ્વામી બની શકતો નથી. શિક્ષકની કર્તવ્ય ભ્રષ્ટતાનો આ એકજ નમૂનો પર્યાપ્ત છે.

શિક્ષણનો આદર્શ

જે કેળવણીથી મનુષ્ય જીવનનો વિકાસ થાય તેજ સાચી કેળવણી છે. અને જે પદ્ધતિથી આવી કેળવણી પ્રાપ્ત થાય તે જ સાચી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. પછી તે મોન્ટેસોરી હો, ડોલ્ટન હો કે ગમે તે પદ્ધતિ હો.

આવી કેળવણીમાં કેવળ અક્ષર જ્ઞાનનો જ સમાવેશ થતો નથી બલ્કે જીવનોપયોગી કળાઓ ઉપરાંત શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આવું શિક્ષણ આપવામાં પોપટિયું શાળાજ્ઞાન જ માત્ર કાર્ય આપી શકતું નથી. પણ શિક્ષકોના પરિપક્વ અનુભવ અને સાથે સાથે તેમનામાં ચારિત્રની સુવાસ પણ પૂર્ણ હોવી જોઇએ.

આજે આ વિષય બહુ અંશે ગૌણ થઇ ગયો છે વળી શિક્ષણમાં પણ વિકૃતિ થઈ છે. બાળકના માનસમાં ઉપયોગી શિક્ષણ કરતાં અનુપયોગી કચરો વધુ ભરવામાં આવે છે આવી ત્રુટિઓનો આધાર શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકો ઉપર સહેજે ઢળી પડે છે. જો તેઓ ધારે તો પરાધીન ભારત હોવા છતાં ઘણું કરી શકે.

ઉપયોગી શિક્ષણ

આટલું ઉપયોગી જ્ઞાન તો બાળકને અવસ્ય મળવું જોઇએ. કે જેથી તે ભવિષ્યનો આદર્શ નાગરિક બને.

[૧] માતૃભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાનું પરિપક્વ જ્ઞાન.

[૨] કૃષિ, વાણિજ્ય અને પ્રતર હુનરો જેવાં કે સુથારી, લુહારી, વણાટ, રગાટ વગેરેમાંથી પોતાની પસંદગી પ્રમાણે તેમાંથી

એકાદનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન કે જે જ્ઞાનદ્વારા મનુષ્ય સ્વાવલંબી રીતે પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે.

[૩] દેશની પરિસ્થિતિનું ભાન.

[૪] રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય.

[૫] પોતાના રાષ્ટ્રના રાજકારણના મુખ્ય મુખ્ય વિષયોનું જ્ઞાન.

[૬] દેશની મહાન વિભુતિઓનાં જીવનચરિત્રોનું જ્ઞાન

[૭] દેશના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો જેવાં કે વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લીમ, ખ્રીસ્તી, શીખ, પારસી અને યહૂદી વગેરેનું રહસ્ય, તેની ઉત્પત્તિ તથા તેના સંસ્થાપકોના ઉદ્દેશનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન.

[૮] સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન અને સંગીતનું જ્ઞાન.

કળા કઈ?

આજે કળાની જે વ્યાખ્યા સમાજમાં પ્રચલિત છે તે કળા નથી પણ કળાનું એક વિકૃત સ્વરૂપ છે. જે કળા દ્વારા સાચી રસવૃત્તિ જાગૃત થાય અને તેનો વેગ વિકાસ પ્રતિ વળે તે જ (કળા) સાચી કળા છે. આવી રસવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાં અને રેંટિયો કાંતવાના કાર્યમાં પણ જરૂર ઉત્પન્ન થઇ શકે. પરંતુ જ્યારે અમુક જ કાર્યમાં રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું જોઇએ કે તે રસવૃત્તિ નથી પણ રાગવૃત્તિ છે, અને તે કળા પણ આવી રાગવૃત્તિથી વિકૃત થઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે સંગીત એ કળા છે. વાદ્ય સંવાદન એ કળા છે. પરંતુ જ્યારે તે હલકા પાત્રમાં અને આવી શૃંગારિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં યોજાય છે ત્યારે તે કળા મટી જઈ વિકૃત થાય છે અને વિકાસને બદલે પતન પણ કરે છે.

શાળા અને કૉલેજમાં મળતું શિક્ષણ બાળકના માનસને બોજો ઉત્પન્ન કરે છે. સેંકડો અનુપયોગી બાબતો તે વિદ્યાર્થીને શીખવી પડે છે અને સંસ્કૃતિ સુધારમાં પણ તે ઉપયોગી થતું નથી તેથી

શિક્ષણ વિષયક સુધારણા અને પુનર્રચનાની આજે અનિવાર્ય અગત્યતા છે. તે ખાતર પ્રત્યેક રાષ્ટ્રહિતૈષીએ બનતું કરી છૂટવુ ઘટે અને શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકોનું આ વિષય પર ધ્યાન ખેંચાવવુ ઘટે.

બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ પ્રણાલિકા

સ્રી અને પુરુષના શરીર બધારણમાં જેટલો કુદરતી ફેરફાર છે તેટલુ જ તેની પ્રકૃતિમા પણ પરાવર્તન હોય છે. સ્રીઓમા પુરુષ કરતાં શ્રદ્ધા, સરળતા, સહિષ્ણુતા અને સેવા ઇત્યાદિ ગુણ વિશેષ રૂપે હોય છે આવા ગુણ પરાવર્તનને અંગે જ સમાજના માનસશાસ્રીઓએ બન્ને પાત્રો સ્વતંત્ર અને સમાન હોવા છતાં ભિન્નભિન્ન કાર્યોમા તેની પૃથક્ પૃથક્ યોજના કરી છે. અને તેથી તેઓના શિક્ષણમા પણ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓ હોવી જોઇએ એમ લાગે છે જો કે કેટલોક વ્યવહાર સમાન રીતે જાળવવાનો હોય છે. તેથી પ્રાથમિક જ્ઞાન બન્નેને સમાન અપાય તે ઉચિત છે અને તેવી નાની વય સુધી તેઓનું સહશિક્ષણ હોય તે કઇ અયોગ્ય નથી.

પરંતુ આજે સમાજમા જે એક મોટો પ્રશ્ન અનેક રીતે ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે તો કોલેજના સહશિક્ષણનો છે. પુખ્ત વયના યુવક યુવતિઓનુ અમર્યાદિત સાથે રહેવુ એ નૈતિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક છે એ વસ્તુને બાજુ પર મૂકીએ તો પણ વિચાર શ્રેણીથી એટલું તો જરૂર સ્વીકારવુ પડે છે કે તેવુ શિક્ષણ સ્રીજીવનની ઉપયોગિતામા બહુ આવશ્યક નથી એટલે તે દ્રષ્ટિએ પણ તે વસ્તુ વિવાદગ્રસ્ત છે.

પરિણામ

કોલેજનુ શિક્ષણ લીધા પછી કદાચ તે બહુ આગળ વધીને શિક્ષિકા, ડૉકટર કે બેરીસ્ટર બનશે પરતુ આખરે તેને પ્રાયઃ વિવાહિત તો બનવુ જ પડશે, અને ત્યારે તેનુ કાર્યક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ બદલી જવાનું. માનો કે તે પોતાનુ કાર્યક્ષેત્ર પુરુષની માફક નૈતિક હિંમત રાખી ચલાવે તો પણ નારી જીવનને અંગે એકલા આ

દેશાના શિક્ષણથી તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સરી શકશે નહિ. પતિપ્રેમ, પ્રજાપાલન ઇત્યાદિ કાર્યો તો નારીજીવનને માટે અવશ્ય અનિવાર્ય રહેવાનાં જ.

ઇતર દેશની પદ્ધતિ, રીતરિવાજ, વાતાવરણ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અંગે કદાચ ત્યાં આવું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને માટે ઉપયોગી હશે. જેમકે રશિયામાં આજે પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી તેના પાલનનું કાર્ય માતાપિતા પર રહેતુ નથી. એ બાલપણથી માંડીને મોટી ઉમ્મર-સ્વાવલમ્બી ન બને ત્યાં-સુધી તેનો બધો ભાર ત્યાંની સરકાર માથે લે છે. અને બધી વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરતુ તે સભ્યતા ભારતમાં છે નહિ અને થવાની સંભાવના પણ નથી.

ભારતમાં ચારિત્ર એજ જીવન છે. પ્રેમ, સ્નેહ અને સેવા એ જીવનવૃક્ષના રસિક ફળો છે. આવા રસોના આસ્વાદનમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતાનું સદ્દભાગ્ય સમજે છે.

ઘડીભર માની લો કે આજનો સમાજ પુનર્રચના પામે અને સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેને એક જ કાર્ય પરત્વે યોજાવાનું થાય તોપણ આવો સુશિક્ષિત વર્ગ તો અપવાદ રૂપેજ નીકળવાનો, અને તે માર્ગમાં પણ મનુષ્ય હૃદયની મહત્ત્વાકાંક્ષા જે વસ્તુના શોધન પાછળ મથે છે તે તેમાંથી મળે છે કે કેમ એ એક ગંભીર અને ચિંતનીય વસ્તુ છે.

અહીં એ વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવી જોઇએ કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનો દરજ્જો અને અધિકાર જરાયે ઓછો નથી. અને તેથી પુરુષની જેમ સ્ત્રીને પણ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે.

પરતુ સેંકડે નવ્વાણું ટકા સ્ત્રીઓને માતૃપદ ભોગવવાનુ હોય છે. તેથી તે પદને ઉપયોગી જ્ઞાન તો તેને મળવું જ જોઇએ તે સંબધમાં આપણે બહુ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચારવાનુ રહે છે.

નારીજીવનને ઉપયોગી કળા

અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જ્ઞાન ઉપરાંત સ્ત્રીજીવનમાં વિશેષાંશે કળાજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. હુન્નરનો સમાવેશ પણ કળામાં થઈ

શકે છે આજે બાળાના માબાપો બાળાના શિક્ષણ તરફ જેટલા બેદરકાર રહે છે તેટલુ જ તેને દુ ખમય પરિણામ પાછળથી ભોગવવુ પડે છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે સ્ત્રીજીવનના આજના દુ:ખદ પારતંત્ર્યનુ મૂળ કારણ પણ આજ છે.

કેટલાક માબાપો એમ કહે છે કે બાળાને ક્યાં નોકરી કરવા જવુ છે કે શિક્ષણની તેને જરૂર હોય ! તેમ માની અક્ષરજ્ઞાનથી પણ તેને વચિત રાખે છે. આ માન્યતા સ્ત્રીજીવનના વિકાસમાં મહાન રોધ કરે છે તેમ સમજી તેને ઉપયોગી દરેક કળાઓ મર્યાદિત ક્ષેત્રમા રહીને તેમને જરૂર શીખવવી ઘટે.

ગૃહસ્થ ધર્મના દ્રષ્ટિબિંદુએ અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત પાકશાસ્ત્રની કળા, બાળઉછેર, ઘરગથ્થુ વૈદુ, સીવણ, ગુથણ અને ભરતની કળા, તથા ગૃહઉદ્યોગ જેના કે દળનુ, રેંટિયો કાતવો વગેરે તેમને સહજ સાધ્ય હોઈ આવડતુ જોઇએ. આવા શિક્ષણની તાલીમ આપી પહેલાં તેવી શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરી લેવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે બાળાઓના જીવનપર શિક્ષિકા સ્વજાતીય હોવાથી સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ બન્ને પર તેમની ઊડી અસર સારા આકારમાં પડે છે આથી એક સામાન્ય વર્ગના કુટુબ પાછળ દોઢસોથી બસો રૂપિયા જેટલું ફાલતુ ખર્ચ આવે છે તે બચી જાય અને કપડાનુ ખર્ચ નીકળી ગયા પછી ખોરાકનુ ખર્ચ તો બહુ જ જુજ આવે.

આથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને સુખમય બનાવી શકે એટલું જ નહિ બ૯કે નારીજાતિને વૈધવ્યજીવનમા જે દુ ખ ભોગવવુ પડે છે તે દુ ખનો પણ આવી રીતે સ્વાવલંબી બની પરિહાર કરી શકે.

દમ્પતી જીવનના સુખ સાધનોમા પુરુષ કરતા વધુ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ માટે પોતાના પતિને રજન કરવા સારુ બીજી કળાઓ જેવી કે સગીતાદિની આવશ્યકતા હોય છે ખરી પરતુ તેનું સ્થાન તેના ઉદ્દેશ પૂરતું મર્યાદિત હોવું ઘટે. આ કળાના વિકાસ માટે જ ગરબા, રાસ વગેરે પદ્ધતિઓ સમાજમા ચાલુ હતી,

પરતુ અતિ બારિક અને મર્યાદાવિહીન સ્વાંગ મજી અન્ય પુરુષોની સાથે જાહેરમાં નાટયાદિ પ્રયોગો કરવા તે કદાચ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને અનુરૂપ ભલે હોય પરતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે તે બધ-બેસતું થઇ શકે તેમ નથી. અને તેમ કરવામાં કળા પણ નથી.

સારાંશ કે કળા પ્રેમીઓએ કળાની સંસ્કૃતિ તરફ વધુ લક્ષ્ય રાખી તેનો વિકાસ કરવો જોઇએ.

સંસ્કારિતા

બાળકોનો શિક્ષણ વિષયક બોજો શિક્ષકો ઉતારી શકે છે પરતુ તેમ છતાં બાળક યથાર્થ શિક્ષણ લે છે કે કેમ ? તે શિક્ષણની બાળકના જીવન પર કેવી અને કયા પ્રકારની અસર થાય છે તે તપાસવાનું કામ તો માબાપોનું જ રહે છે. પરતુ આ સ્થળે જે વાત કહેવાની છે તે ચારિત્ર સબધમાં છે.

નાના બાળકો જેની સાથે રમતાં ખેલતાં હોય છે તે બાળકોના માબાપોની ખાસિયત ઉચ્ચ હોવી જોઇએ. જે હલકા માબાપોનાં સંતાન હોય છે તેનામા સંસ્કારગત કુટેવો લાગુ પડી ગયેલી હોય છે. આવા સંસર્ગથી સાથે રમતાં સારાં બાળકો પણ ખરાબ થઈ જાય છે અને તેમનામાં કેટલીક કુટેવો એવી જડ ઘાલી બેસે છે કે જે શરીર અને મન પર કારમી અસર કરે છે અને પછી જીદગી સુધી તે કુટેવ છૂટી શકતી નથી.

કોઇની એઠી બીડીઓ પીવી, પરસ્પર ગાળાગાળી કરવી, ચારિત્ર વિષયક ખોટી ખોટી અશ્લીલ ચેષ્ટાઓ કરવી આ બધા બાળસંસ્કૃતિનાં દેખાવમાં નાનાં છતાં મહાન દર્દો છે. તેવા સંસર્ગથી માબાપોએ બાળકોને દૂર રાખી તેના સુસંસ્કાર તરફ સાવચેત રહેવું ઘટે.

કેટલાંક માબાપો બાળક જરા ભૂલ્યું એટલે તેને મારવા મંડી પડે છે, કેટલીક માતા બાળાઓને 'નપીરી, નભાઇ, વા'લા મૂઇ' ઇત્યાદિ ગાળો દે છે તે બહુ બૂરી કુટેવ છે, કેટલીક માતાઓ પોતે કોઇપર કોઇ કારણથી ગુસ્સે થાય છે તો પોતાનો ગુસ્સો બાળકોને

મારીને ઉતારે છે. આ બધી માબાપની પોતાનીજ ખામી છે. જો કે બાળકોને સુશિક્ષા આપવી અને તેના જીવનમાં વક્રતા ન આવે તેવી સુધારણા કરવી એ માબાપોની ફરજ છે પણ બાળકોને મારવાથી તે કદી સુધરતું નથી બલ્કે વધુ બગડી નિર્ભર થઇ જાય છે. એમ સમજી માબાપોએ પોતાનુ વર્તન સૌમ્ય અને સુંદર બનાવી લેવુ જોઇએ.

સાચું ધન

બાળકોને સસ્કારિતા અને શિક્ષણ આપવું એજ સાચું ધન છે તે ધનને કોઇ છીનવી શકતું નથી. જે માબાપો આવા શાશ્વત ધન તરફ બેદરકાર રહે છે અને તેના મારુ ધાતુનાં ધનનો ગંચય કરે છે તે ખરેખર ભૂલે છે.

ધનના સંચયથી બાળકો સુખી થાય છે તે માન્યતા કેવળ ભ્રમપૂર્ણ છે. ઉલટું જ્યાં ધન હોય છે ત્યાં વૈભવવિલાસ, મૂર્ખતા અને અને મદ વધે છે કે જે દુર્ગુણોથી કુળનું પતન થાય છે. અને સંતાનો દુઃખી થાય છે કિંવા ભાઇ ભાઇ વચ્ચે લડી સંપત્તિ અને શરીર બન્ને ગુમાવે છે.

આમ કરવાથી ધનસંચયની તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં અનેક પાપો રાષ્ટ્રદ્રોહ અને બિમારીઓનો અંત આવી જશે અને રાષ્ટ્રનાં ભૂખ્યાં ટળવળતાં ભારતીમાતાનાં બાળકોને પણ રાહત મળશે. આ વસ્તુ નિર્વિવાદ સત્ય છે.

આજે એવાં ઘણાં દ્રષ્ટાંતો મળશે કે જેનાં માબાપો ધનનો વારસો મૂકી ગયા છે તેની સંતતિ દુઃખ અને બેકારીની ગર્તામાં ગોથાં ખાતી ખાતી માબાપો પર અભિશ્રાપ વરસાવી રહી છે. અને એવાં પણ ઘણાં દ્રષ્ટાંતો છે કે જેનાં માબાપો સ્થૂળ ધન નહિ પણ સદ્‌ગુણો અને શિક્ષણનો વારસો મૂકી ગયાં છે તે સંસ્કાર અને સંપત્તિથી સદાચાર અને સુખમાં ઝીલી રહી છે. માટે માબાપોએ તેવા ધન-

સંચયને બદલે શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પોતાનાં પ્રત્યેક બાળકોમાં વારસો ભરવો એજ ઉચિત છે. અને એજ તેમની પવિત્ર ફરજ છે.

વ્યાયામ

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે કઇ સારા સારા ખોરાકોની આવશ્યક્તા રહેતી નથી. પણ આ વાતને નહિ સમજનાર ઘણાં માબાપો પોતાના બાળકને ન પચી શકે તેવા બલિષ્ઠ પદાર્થો પરાણે ખવડાવી પુષ્ટ બનાવવા ચાહે છે. અને આ રીતે બાળકો પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે. તે જબ્બર ભૂલ છે તેણે પોતાના બાળકોને તંદુરસ્ત રાખવા માટે બહુ સાદો અને સાત્વિક ખોરાક આપવો ઘટે. અને સાથે સાથે વ્યાયામની તાલીમ પણ આપવી જોઇએ.

જ્યાં સુધી બાળક નાનું હોય ત્યાં સુધી તો તેને દોડવાનું, કુદવાનુ વગેરે જાતની નાની નાની રમતોથી વ્યાયામ મળી રહે છે. પરતુ જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેને સારી વ્યાયામશાળાઓમાં ઉપયોગી કસરતો શીખવાની તાલીમ આપવી જોઇએ. આવી તાલીમ આપવાથી વગર ઔષધે અને વગર બલિષ્ઠ આહારે તેનું સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહે છે અને તેની માનસિક શક્તિ પણ વિકસિત થાય છે.

બાલિકાઓને તો ઘરગથ્થુ કાર્યોથી કસરત કરાવવી જોઈએ. જેથી તેના શરીર સ્વાસ્થ્યની સાથે તેને ગૃહઉદ્યોગનું જ્ઞાન મળે, અને તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ લાભ થાય.

આ શિક્ષણ અને વ્યાયામ ઉપરાંત બાલિકાઓને માતાએ ઉત્તમ પ્રકરના સંસ્કારોનું શિક્ષણ પણ વિશેષ આપવું જોઇએ. કારણ કે પુત્રનું જીવન પુરુષ જાતિ હોવાથી સદા સ્વતંત્ર રહે છે. પણ બાળાઓને તો વિવાહિત થયા પછી શ્વસુરગૃહે જવાનું હોય છે, ત્યાં તે સહિષ્ણુ, ઉદાર અને સુંદર જીવન ગાળી શકે તોજ તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ બની શકે.

આ રીતે બાલક અને બાલિકાઓને તે તે અંગને ઉપયોગી શિક્ષણ અને સસ્કાર આપ્યા પછી યોગ્ય વય થયે તેમને યોગ્ય સ્થળ

જોઈ તેમની સંમતિ મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી આપવાં એ માતા-પિતાની ફરજ છે. એ ફરજના પાલનથી આર્યભાવનાનું મૂળ દ્રષ્ટિબિન્દુ બરાબર જળવાઈ રહે છે.

કેટલાંક માબાપો બાળક અને બાળા પ્રત્યે અસમાન ભાવનાઓ રાખતાં હોય છે. તેમને ઘેર જ્યારે પુત્ર અવતરે છે ત્યારે તે ઉત્સવ ઉજવે છે પણ જ્યારે પુત્રી અવતરે છે ત્યારે જાણે મહાન દૈવીકોપ ન થયો હોય ! તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવે છે. આ ભેદ બાળપણથી માંડીને ઠેઠ સુધી રાખે છે. આવી ભેદભાવના એ એક ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે મહાન કલંક રૂપ છે. તેવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ તો 'પુત્ર કમાઈ લાવે અને પુત્રીને તો આપવું પડે, પુત્ર તો લાડી લાવે જ્યારે પુત્રી તો સાસરાને ઘેર ચાલી જાય ! આવી આવી જાતની સ્વાર્થી વૃત્તિ જ છે. આવી મનોદશા પાશવવૃત્તિથી પણ નિષ્કૃષ્ટ ગણાય.

લગ્ન સમય

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान्नारी तु षोडशे ।
समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलोभिषक् ॥
"सुश्रुत वैद्यिक"

પચીસમા વર્ષે પુરુષ અને સોળમા વર્ષે સ્ત્રી સમાન વીર્ય થાય છે એમ કુશળ વૈદ્યે જાણવું.

શાસ્ત્રીય આજ્ઞા પણ એ છે કે લગ્નેચ્છુ બાળકો હોય તો ૨૫ વર્ષનો પુત્ર અને ૧૬ વર્ષની પુત્રી થયા પછી જ તેના લગ્નસંબંધ જોડી આપવા આથી વધુ વય હોય તો ચાલી શકે પણ અલ્પ વય તો નહીંજ કારણ કે તેટલી પરિપક્વ વય થયા પછીજ ગૃહસ્થાશ્રમને વહન કરવાની શક્તિ તેમનામાં આવે છે અને પરસ્પરના હિતાહિતને પણ ત્યારેજ જાણી શકે છે. પરંતુ આજે આ પ્રણાલિકાનો ઘણા સમાજોમાં ભંગ થતો જોવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ ગણાતાં એવાં ઘણાં કુટુંબોમાં એવી ખાસિયત હોય છે

કે તેઓ નાનપણુથીજ બાળકોના અજ્ઞાનપણામાં વેવિશાળ કરી દે છે અને કેટલેક સ્થળે તો અજ્ઞાનદશામાં લગ્ન પણુ કરી નાખે છે.

નાની ઉમ્મરના લગ્નોથી દેખીતી રીતે નીચે પ્રમાણે નુકશાન થાય છે. (૧) પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું જે વયનું અંતર રહેવુ જોઇએ તે રહેતું નથી. તેને પરિણામે એ કજોડાં થાય છે. આવાં કજોડાંની સંતતિ કદરૂપી અને નિર્બળ જન્મે છે. (૨) વયની અસમાનતાથી પ્રકૃતિનો મેળ ખાતો નથી (૩) અજ્ઞાનદશામાં થઇ ગયેલા લગ્નને અંગે દામ્પત્યપ્રેમનો પ્રવાહ એકરૂપતામાં વહેતો નથી. (૪) આથી બાલવયમાંજ વૈધવ્ય દુઃખની પણ સંભાવના બહુ અંશે રહે છે

મારે ઘેર જલદી વહુ આવે અને મારા કાર્યમાં જલદી ભાગ લે એમ પુત્રની માતા માનતી હોય છે. અને પિતા એમ માને છે કે પુત્રને જેટલો જલદી પરણાવું તેટલો કરજથી જલદી છુટો થાઉં. કાલ કોણે દિઠી છે? માટે પરણાવીને લહાવો લઈ લઇએ '

આવી માબાપની મનોદશા બાળલગ્નાદિનું કારણુ છે. અને તે પુત્રપુત્રીના ભાવિ જીવનની ભારે ઘાતક છે. તેથી તેવી માન્યતાનો ત્યાગ કરવા ઘટે.

અણમેળ લગ્ન

કેટલાંક માબાપો ખાનદાન (કુલીન) મુરતિયો મળે તે ખાતર નાની ઉમ્મરમાં પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી નાખે છે. એટલુંજ નહિ પણુ કેટલીક વાર તો આ ભ્રાન્તિને વશ થઈ પોતાની પુત્રી કરતાં નાની ઉમ્મરના બાળક સાથે વિવાહસંબંધ જોડી દે છે. આ પણુ એક જાતનું અણમેળ લગ્નજ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે નીતિકારોએ જે ૭–૮ વર્ષનુ અંતર રાખ્યુ છે તે શરીરશાસ્ત્રને અનુસરીનેજ નક્કી કરવામાં આવ્યુ હોય છે.

પરતુ તેને ઠોકરે મારી જેઓ આવાં અણમેળ લગ્ન કરી નાખે છે અને તેથી જે હાનિ થાય છે તે અકથ્ય છે.

કન્યાવિક્રય

"એક દીકરીને બીજી ગાય જ્યાં દોરાય ત્યાં જાય" તેવી સર-

જાતાનો દુરુપયોગ કરી કેટલાંક માબાપો પોતાની કન્યાનું લગ્ન કરાવી તેમાંથી ધન મેળવે છે. આ એક કરૂણાજનક પગલું છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

गृह्णंश्शुल्कं हि लोभेन स्यान् नरोऽप्रत्यविक्रयी ॥ मनुस्मृति

'જે પુરુષ કન્યાનું થોડું પણ ધન લે છે તે પોતાની પ્રજાનો વ્યાપાર કરનાર અધમ ગણાય છે.

જે પોતાની સંતતિને ઉત્પન્ન કરી વેચે છે તે પિતા કે માતા મનુષ્ય નથી, પશુ નથી પણ તેનાથીયે અધમ છે. આવા માબાપોમાં પોતાની સંતતિ પ્રત્યે વાત્સલ્યનું બિંદુ પણ ક્યાંથી હોઇ શકે! પોતાનો માલ સરસ અને સુંદર બને તે સારુ તે પોતાની પુત્રીને ઉછેરે છે, અને પોષે છે; જ્યારે માલ પરિપક્વ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઇ ગ્રાહક શોધી તેને વેચી નાખે છે. માંસવિક્રેતા બીજાં પશુઓ પ્રત્યે ભલે નિર્દય હોય પરંતુ પોતાના હાથ નીચે ઉછરેલાં પશુઓ પર તો તે પણ પ્રેમાળ વૃત્તિ દાખવે છે જ્યારે અહિંસક અને સભ્ય ગણાતા જે કુટુંબોમાં આ પ્રથા છે તે તો ખરેખર નિર્દયતાની પરાકાષ્ઠાજ ગણાય.

કન્યાવિક્રય આ રીતે ઉદ્ભવે છે. (૧) પિતા ઋણી-દેવાદાર બનેલો હોય કે (૨) પહેલાં સારી સ્થિતિમાં હોય અને પછી નિર્ધન બની ગયો હોય. (૩) પોતે બેકાર હોઈ સામાજિક રૂઢિ એટલે કે જમણવારો, કરિયાવર વગેરેને પહોંચી વળવાને ખાતર અને (૪) કેટલેક સ્થળે પોતાના દિકરાને વરાવવા કે પોતાને પરણવા ખાતર સાટાં કરે છે. તે પણ એક જાતનો વિક્રયજ છે.

ઉપરના ચાર કારણો પૈકી જે કોઇ કારણથી આ કાર્ય થાય છે તેમાં એકલો પિતાજ નહિ બલ્કે કન્યાની માતા અને સમાજ પણ જવાબદાર છે.

આવે સમયે માતાની ફરજ

જે માતા સુશીલ હોય છે તે પોતાના પતિને આવા વખતે સારા વિચારો આપી પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે. પરંતુ ખેદની

વાત એ છે કે કેટલીકવાર માતા પોતેજ દાગીના, ધન, વસ્ત્ર એવા ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર આવા દુષ્ટ કાર્યમાં સંમત થાય છે. જો માતા સંમત ન હોય તો જરૂર આ કાર્ય ન થાય. પણ અજ્ઞાનતા અને સ્વાર્થાંધતાને વશ થયેલી આવી નારીઓ પોતાનીજ નારીજાતિની કફોડી સ્થિતિ કરવામાં આડકતરી રીતે કારણભૂત થાય છે.

સમાજની જવાબદારી

આ સ્થળે વધુમાં વધુ જો કોઇ જવાબદાર હોય તો તે સમાજ જ છે. સમાજજીવનને કોરી રહેલાં આવાં ગુપ્ત પાપો પર 'એમાં તે શું!' એમ કહી સમાજ આંખમીચામણાં કરી લે છે અને કેટલીક વાર સમાજની જવાબદાર ગણાતી વ્યક્તિઓ છડે ચોક આવા થતા ગુનાઓને મિષ્ટભોજન કે ધનની થેલીઓમાં લોભાઇ નિભાવી લે છે અને કેટલીક વાર આવા વ્યક્તિગત દોષોપર ઢાંકપીછોડો કરી નાખે છે. એથીજ એ દોષો ક્રમશઃ વધતા જાય છે. આ રીતે આવી બાબતોમાં સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ જવાબદાર બની રહે છે.

જ્યાં સુધી આવા બનાવો ક્વચિતજ બને છે ત્યાં સુધી તે કાર્ય કરનાર માબાપોને સમાજ તરફથી સંક્ષોભ રહ્યા કરે છે, પરંતુ જેમ જેમ તેવી સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ વિષ્ટાના કીડાની માફક તે એટલા તો ટેવાઇ જાય છે કે પછી તેને આ ઘાતકી પ્રથા ત્યાગવાનું મન થતું નથી. અને તેનું ઉદાહરણ આપણે આજે ઘણા સમાજમાં પ્રત્યક્ષ જોઇ શકીએ છીએ. તેવી ઘાતકી રૂઢિનાં મૂળ એટલાં તો ઊંડાં પેસી ગયાં હોય છે કે શાણા અને વિચારક ગણાતાં લોકો પણ તે બૂરી ગણાતી પ્રથાથી છૂટી શકતાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે તો કન્યાને દાન તરીકે આપવી એજ માબાપની ફરજ છે. શાસ્ત્રવિહિત કન્યાદાન શબ્દ પોતેજ તે સુચિત કરે છે. ઘણા સમાજમાં આ રીતિ આજે પણ પ્રચલિત છે અને તે કન્યાનું ધન લેતા નથી એટલુંજ નહીં બલ્કે સમયે સમયે તેને સહાય કરવાનું ચૂકતા નથી. પારસી અને એવી જાતોમાં તો પુત્રની માફકજ પુત્રીને

પણ મિલકત સમાન રીતે વહેંચી આપવાની રીતિ છે. આ એક સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચેની સમાનતાનું દ્રષ્ટાંત છે.

કન્યાવિક્રયનું પરિણામ

જે માબાપ આપત્તિની ખાતર કન્યાવિક્રય કરે છે તે પણ તેટલાજ અધર્મી છે. કારણ કે આપત્તિ એ માનવધર્મની કસોટી છે. તેમા જે માનવધર્મ ચૂકે છે તેઓ પોતાનું મૃત્યુજ ખેંચી લાવે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કન્યાવિક્રય કરવાથી નુકશાન શું? તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અને તે આ છે કે કન્યાવિક્રય કરનાર પ્રથમ પોતાનો આત્મા વેચે છે. કારણ કે પ્રેમ એ આત્માનુ સ્વરૂપ છે. જ્યારે આ કાર્ય તો અંતઃકરણની પ્રેમમય લાગણી સાવ સુકાઇ જાય તે નિર્દય બને ત્યારે જ બની શકે છે, એટલે એ કાર્ય પ્રથમ તો આત્મસ્વરૂપનું જ ઘાતક છે.

વળી જે માબાપ લેશ પણ સ્વાર્થની આશા રાખે છે તે પોતાની કન્યા માટે યોગ્ય પાત્ર જોઈ શકતાં નથી. તેથી આવા અયોગ્ય પાત્રને પનારે પડેલી તે અબળાના દિલને દુભાવવાના પાપનાં ભાગીદાર પણ તેજ બને છે.

વૃદ્ધલગ્ન

વૃદ્ધ લગ્નનો વિકાસ આ વૃત્તિને અંગે જ થવા પામ્યો છે. અને તેનુ પરિણામ શું આવ્યું છે તે તો સામે ઉભેલી વિધવાઓ પોતે જ સાક્ષી આપી રહી છે. અને જ્યાં જ્યાં અણમેળ લગ્નો અને કજોડાંના લગ્નો થયાં હોય છે ત્યાં ત્યાંથી ફલાણી સ્ત્રી બળી મરી, ફલાણીએ કૂવો પૂર્યો એવી એવી અશ્રોતવ્ય વાતો અને આર્તનાદો સંભળાય છે. સમાજની આ મહાન દુર્દશા કરનાર આ ઘાતકી પ્રથાને શીઘ્રાતિશીઘ્ર નાબુદ કરવી જોઇએ, અને માબાપોએ પોતાની પુત્રીની યથોચિત સંમતિ મળ્યા પછી જ તેમનાં સલગ્ન કરવાં જોઇએ.

કેટલેક સ્થળે કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રય થતો જોવામાં આવે છે. જે સમાજમાં કન્યાઓનું પ્રમાણ અધિક હોય છે ત્યાં આવી જાતની કુપ્રથા ચાલી રહેલી હોય છે. આ કુપ્રથાના પરિણામે એક

ઉપર બીજી કે ત્રીજી પત્ની પરણતા મનુષ્ય લાજતો નથી ત્યા એક (સપત્ની) પરસ્પર કનડ અને કકાસની મદમો નીકળતી દેખાય છે એટલુજ નહિ બલ્કે સ્ત્રી જાતિના અધ પતન પણ આવી કુપ્રથાઓમાથી ઉત્પન્ન થાય છે બગાલમા ઉચ્ચ કોમની બનેલી હજારો વેશ્યાઓ તેનું જીવતુ જાગતુ ઉદાહરણ છે

આ કુપ્રથા જ્યા ચાલુ હોય છે ત્યા નારીજાતના સ્વમાનની હિંમા થાય છે, પુરુષને મન સ્ત્રીઓનું કાણી કોડી જેટલું મૂલ્ય હોતુ નથી અને તેથી તેના જીવન તરફ બેદરકાર રહી બજારુ માલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે

આવા ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રેમનુ બિંદુ પણ ક્યાથી હોય ! જે સન્નારીએ રત્નસમાન પુત્રપુત્રીઓને આપ્યા હોય છે તેનીજ બળતી ચિત્તા ઉપર બીજુ સગપણ કરતા તે નરાધમને લેશ પણ આચકો લાગતો નથી છતા આ વાતકી કાર્ય જે મમાજમા ખાનદાનીના એક સ્વરૂપ તરીકે ગણાય છે તે સમાજ કઇ કોટિનો હશે તે કલ્પી શકાતું નથી

આવી રીતે કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય એ બન્ને કુપ્રથાઓમા નારીજાતિનું ઘોર અપમાન અને હિંમા છે તેમજ આવી હિંમા સામાજિક અને નૈતિક બન્ને દ્રષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે આથી બાળ, યુવાન કે વૃદ્ધ સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકે આ ઘોર પ્રથાનો નાશ કરવા હર પળે સુસજ્જ રહેવુ જોઈએ પછી તે પોતાના મમાજમા હો કે અન્ય સમાજમા હો, કારણ કે આ એકના સમાજનો નહિ બલ્કે આખી સ્ત્રીજાતિનો અને સાગએ રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન છે

લગ્ન સમયે

સમાજમા એવી અનેક કુરૂઢિઓ વ્યાપી રહી છે કે જે લખવા બેસીએ તો તેનું એક મોટુ પુસ્તક ભરાય પ્રસ્તુત સ્થળે લગ્નવિષયક કુરૂઢિઓની વિચારણા કરવાની છે કારણ કે તે કુરૂઢિ માતાપિતાઓથી જ પોષાય છે

પોષાક

લગ્ન સમયે બહુ ભારી પોષાક વર, વહુ અને તેના લાગતા વળગતા-ઓએ ધારણ કરવો જોઇએ જ. પછી ભલે ઘર પહોંચતું હોય કે ન પહોંચતું હોય એટલું જ નહીં બલ્કે વહુ માટે ૨૫–૨૫ વસ્ત્રોની જોડો અને તે બહુ બહુ ભારી કિંમતની આપવી જ જોઇએ. તે વિના સારુ ન દેખાય એવો રિવાજ સમાજમાં ચાલુ છે. જ્યારે આ રિવાજ પ્રથમ ચાલુ થયો હશે ત્યારે તે આખા સમાજને માટે ફરજિયાત ન જ હોવો જોઇએ. કારણ કે સૌ કોઈ તેવા ધનાઢ્ય હોતા નથી. પણ આજે તો કન્યાવિક્રય કરે કે વૃદ્ધ વિવાહ કરે; પરંતુ આ બધું તો કરવું જ જોઇએ. એવો રિવાજ સામાજમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. અને આજે તો એ કુરૂઢિના પરિણામે અનેક ગુપ્ત પાપો આચરવાં પડે છે.

આવાં વસ્ત્રોમાં કઈ જાતની શોભા છે તે સમજાતું નથી. તેવાં બારિક વસ્ત્રોમાં કેટલી હિંસા, કેટલી આર્થિક મુશ્કેલી વગેરે પડે છે તે જાણવા છતાં સુધારક ગણાતો વર્ગ પણ જૂના ચીલે ઘસડાયા કરે છે તેજ આ કુરૂઢિની ક્રૂરતાનો નમૂનો છે.

દિવસે દિવસે વધતી જતી ફેશનોની ખાતર તેવા પોષાકના વસ્ત્રની કિંમત ઉપરાંત વધુ તો શીલાઇની પાછળ દ્રવ્ય વેડફાઇ જાય છે. અને જે વસ્ત્રો ખરીદાય છે તે પણ એટલાં કસ વિનાનાં હોય છે કે એકાદ બે ધોણુ ધોયા પછી તેને ફેંકીજ દેવાં પડે છે.

બાપની જ ગણાતી. આજે એ ઉદ્દેશ ભૂલી જવાયો છે. નાના નાના અનેક ફેશનદાર આભૂષણોની મજૂરી પાછળ ધાતુની કિંમત કરતાં વધુ દ્રવ્ય નકામુ વેડફાઇ જાય છે. કેટલાક કુટુંબોને કરજ કરી આ રૂઢિને અનુસરવું પડે છે તો કોઇને બીજાનાં ઉછીતાં લાવી આ સમય સાચવી લેવો પડે છે.

કન્યાને શોભાર્થે જે દાગીનાઓ પહેરાવાય છે તે શોભાને બદલે ઉલટાં કાન, નાક વગેરેના છેદવાથી દુઃખરૂપ બને છે તે ઉપરાંત કાન તથા નાકમાં મેલ ભરાય છે. ડોક, હાથ અને પગ પણ ઘસાય છે અને ખૂબ બોજો થાય છે તે નફામાં. આ રીતે તે આભૂષણો સુખને બદલે દુઃખ અને શોભાને બદલે કેટલીક વાર બેડોળતા લાવે છે. શાણી માતાઓએ સુસંસ્કાર ભરી બાળાઓને સારાં સદ્ગુણોનાં આભૂષણોથી શણગારી લહાવો લેવો ઘટે. અને આવી કુરૂઢિને તોડી પોતાની સજ્જનતાનો પરિચય સમાજને આપવો ઘટે. આથી દેશને પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઘણો લાભ થશે. આભૂષણોનો નિષેધ કરવાનો અહીં આશય નથી પરંતુ તે આભૂષણો ઉપયોગિતા અને સુંદરતાની દ્રષ્ટિએ હોવા જોઇએ અને તે પણ સમાજમાં રૂઢિ રૂપે તો ન જ હોવા જોઇએ તે સમજાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

અશ્લીલ ગીતો

લગ્ન અવસરે કેટલીક બહેનો અશ્લીલ (ગંદા) ગીતો ગાઇને લહાણુ લે છે. તે પણ એક પ્રકારની કુરૂઢિ છે. આવી જાતની હાંસી અને મશ્કરીથી પાસેના બાળકોના માનસ પર તેના બૂરા સંસ્કારોની છાપ પડે છે. વાતાવરણ બિભત્સ ને શૃંગારિક બને છે. આથી તેવાં અશ્લીલ ગીતોને બદલે તેવે સમયે શિક્ષાપદો અને સંગીત સુમધુર સ્વરે ગાવાં ઘટે. જેથી ગમ્મતની સાથે સારું જ્ઞાન પણ મળે.

લગ્નવિધિ

લગ્ન સમયે જે વિધિદ્વારા ગૃહસ્થજીવનના કર્તવ્યોનો નિર્દેશ અને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેને લગ્નવિધિ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં તે વિધિનું ગૌરવ કેવું હશે અને તે વખતના મંત્રોચ્ચારણો કેવી સ્પષ્ટ શૈલીથી ઉચ્ચારાતાં હશે તે તો દૈવ જાણે પરંતુ આજે એવી પવિત્ર અને ઉપયોગી લગ્નવિધિ 'समोर्त शुभलग्नं आरोग्यं शुभ भवतु । समो वरते सावधान ।' એવા એવા અસ્ફુટ, અશુદ્ધ અને એકના એક મંત્ર વારવાર બોલી સત્વરે ચોપડી ભણેલા ગોરબાપા હડસેલીને પૂરું કરી દે છે. અને વર કન્યા તથા ઇતરને છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. ચૉરીમાં આ બધી ક્રિયાઓ અબોધ યુવાન અને મુગ્ધા બાળા તેનાં સ્નેહીઓનો સહારો લઇ ઉત્સાહહીનપણે માંડમાંડ પૂરી કરી કાંઠે પહોંચી જાય છે. બધી વિધિનો સમય લગભગ રાત્રિનો જ હોય છે. સામૈયું કરી મોડી રાતે આવેલા થાકીને લોથ થયેલા એ વર અને કન્યાપક્ષના માણસોને રાત્રિના બાર કે એક વાગ્યા સુધી આ ક્રિયામાં જોડાઈ રહેવું પડે ત્યાં રસ પણ શાનો હોય!

વરને પોંખવા આવતી સાસુ ધોંસરૂ, ત્રાક, રવાઇઓ, અને માંખેલું આજે તો રૂઢિ મુજબ બતાવીને ચાલી જાય છે તેના ગૂઢ અર્થને પોતે જ જ્યાં ન સમજતી હોય ત્યાં જમાઇને તો ભાનજ ક્યાંથી હોય!

આખી લગ્નવિધિ અને તેને અંગેના સંજ્ઞાત્મક ચિહ્નો એવાં તો પ્રેરક અને બોધપ્રદ છે કે જો તે સુયોગ્ય દમ્પતીને સંપૂર્ણ રીતે રહસ્યપૂર્વક વિસ્તારથી સમજાવ્યા હોય તો આજે ગૃહસ્થાશ્રમની જે વિટંબનાઓ ઉઠાવવી પડે છે તેનો સહેજે ઉકેલ આવી રહે.

સમાજના ભડવીર ગણાતા આગેવાનો જેટલો રસ લગ્નોના લાડુ પાછળ લઇ રહ્યા છે તેટલો રસ જો આવા ઉપયોગી પ્રશ્નો પરત્વે લે તો ઘણુંજ ઉત્તમ ગણાય. મોટી મોટી જાનો લઇને જવું, પોતાને માટે અને કન્યાના વડીલોને માટે હાડમારીઓ ઉભી કરવી તે કાંઈ લગ્નજીવનની લહાણ નથી. થોડાંક માણસો, સાદાઇ અને એકાદ ટંકના ભોજન આટલેથી જો લગ્ન પતી જાય તો સમાજના આવા અવસરો પાછળ વ્યર્થ વેડફાતા સમય અને ધનની ખૂબ રક્ષા થાય અને લગ્નની ધમાલિયા વિધિને બદલે તેમાં પણ આદર્શતા આવે. એથી ત્રણ

કલાક સુધી કોઈ સારા ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવી અને પીઢ વિદ્વાન પાસે શાંતિપૂર્વક આ વિધિ થાય તે વધુ યોગ્ય ગણાય.

વિદાયશિક્ષા

જે બાળાઓ સોળ સોળ વર્ષ સુધી કુટુંબના પ્રેમમય વાતાવરણમાં ઉછરેલી હોય છે, જેણે માતાનુ વાત્સલ્ય, પિતાના લાડ અને ભાઇનાં મીઠડા સ્નેહસંભારણા વચ્ચેનો જે સ્વર્ગીય આનંદ લીધો હોય છે તે બધા આનંદને છોડી, પોતાની પ્રેમાળ સહચરીઓના સ્નેહ-વિનોદને દૂર કરી અને જન્મસ્થાનની મીઠી મમતાને પરહરી અજાણ્યાં અણઅનુભવેલ વાતાવરણમા જે બાળાને મૂકાવુ પડે છે તેની તે વખતની માનસિક સ્થિતિ કેવી કરૂણ હશે ! તેના અંત.કરણને આ પ્રસંગની કારમી વેદના કેવી પીડતી હશે ! તે દ્રશ્ય કવિઓની પણ કલ્પનાતીત જ છે. કેવો તેનો આ અપૂર્વ ત્યાગ !

આવે પ્રસગે માતાનુ હૃદય પણ ચીરાતુ હોય છે. તેની આંખ-માથી ઝરતા પ્રેમાશ્રુઓ વાતાવરણને કરૂણ બનાવી દે છે. તેની વાચા પ્રેરવા છતાં ઉપડતી નથી છતા આવે સમયે તેના પ્રેમની કપરી કસોટી બીજી રીતે થાય છે. તે કસોટી એટલે વિદાયની શિખામણ. પુત્રી પાસે જતા તેનુ હૃદય વલવલે છતા કર્તવ્યના દાબથી તેને દબાવી પુત્રીના સ્નેહાશ્રુઓને લૂછતી અને ગોદમાં લેતી એ માતા જ્યારે વિદાયશિક્ષા આપે છે ત્યારે કવિશ્રી બોટાદકરનુ " જનનીની જોડ સખી નહીં મળે રે લોલ 'નુ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને વજ્-સમા કઠોર હૃદયને પણ કોમળ બનાવી એકવાર તો રડાવી મૂકે છે અને સાથે સાથે નતમસ્તક બનાવી દે છે ત્યારે તે માતા શુ કહે છે તે ભાવ આ અભિજ્ઞાન શાકુતલનો એક શ્લોક વ્યક્ત કરે છે—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं स्वपत्नी जने
भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मास्म प्रतीप गम. ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा· कुलस्याधयः ॥

"પ્રિય પુત્રી '

સાસુ, સસરા ને વડીલની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરજે. તેના સ્વભાવ કે દુર્ગુણ સામુ જોઈશ નહિ, અને તારી દેરાણી જેઠાણી વગેરે સાથે સાહેલીની જેમ પ્રેમાળ હૃદયે વર્તજે. પદાર્થના ઓછાવત્તાપણા સામે જોઇશ નહિ. સ્નેહ આગળ રત્નોનાં પણ કશા મૂલ્ય નથી. પતિના પ્રેમની પળેપળે ઝંખના કરજે. સ્વપ્નમાં પણ તેની સાથે રોશ કરીશ નહિ. તેના લેશમાત્ર કોપનું નિમિત્ત કદી બનીશ નહિ. કદાચ કારણવશાત તે ક્રોધે ભરાય તોપણ તું ઉજ્વલ અંતઃકરણને કોપથી કાળું ન કરીશ. તારી નીચેના માણસો પર તું અમીદ્રષ્ટિ રાખજે અને દયાદ્રષ્ટિથી તેનાં દુઃખો દૂર કરજે. તમારાં દમ્પતીજીવનમાં ગમે તેવી વિપત્તિ આવે તોપણ પતિપત્ની બન્નેની એકાકારના જાળવી રાખજે. પતિના દુઃખમાં ભાગીદાર બનજે. વસ્ત્ર, આભૂષણ અને ખાનપાનનો મોહ ન રાખજે. ગરીબ દશામાં ગમગીન અને તવંગરપણામાં ઉછાંછળી ન બનજે. તારી આટલી યોગ્યતા તને ગૃહિણીપદે યોગ્ય બનાવે છે. આ પ્રમાણે જે બાળા નથી વર્તી શકતી તે પુત્રી આ ગૃહિણીપદને લાયક નથી."

માતાની આ છેલ્લી શિખામણ દામ્પત્યપ્રેમનો મીઠો આશીર્વાદ છે. જે માતાના આવા ઉદ્ગારો હોય છે તેની પુત્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ તેવોજ સુંદર બને છે.

આવી સાસુઓ પોતાના જમાઇને પણ પુત્રવત્ માને છે. અને તેના હિત સારુ સતત જાગૃત રહે છે. પોતાની પુત્રીના ગુણદોષોનું હૃદય ખોલી તેની પાસે નિવેદન કરી તેનો માર્ગ સરળ બનાવી આપે છે.

કેટલીક માતાઓ કે જે આ ફરજને નથી સમજી શકતી તે નાનપણથી જ પોતાની બાળાઓમાં હલકા સંસ્કારો રેડે છે. સારું સારું ખાવું, સારાં કપડાં પહેરવાં, દાગીનાઓથી શરીર શણગારવું, પછી ભલે પતિ ગરીબ કે બેકાર હોય. આવા સંસ્કારથી તે શ્વશુર ગૃહે જઇ પોતે સુખી થતી નથી અને બીજાઓને પણ દુઃખી કરે

છે. સ્વાર્થ તરફ તેની દ્રષ્ટિ વિશેષ રહે છે. તેથી તે નાની નાની બાબતોમા દેરાણી, જેઠાણી, સાસુ વગેરે સાથે લડે છે આવી વઢકણી બાળાઓને વળી તે માતાઓ પિયરમાં આશ્રય આપી ઉશ્કેરે છે કે, આડકતરી રીતે તેનું ઉપરાણું લે છે. તેવી માતાઓ પોતાની પુત્રીના મીઠા સંસારમાં ઝેર રેડે છે. તે માતાઓ થઇને શત્રુનું કાર્ય કરે છે, તેમનું આ જાતનું વહાલ એ પણ હળાહળ વિષ છે. માટે દરેક માતાઓએ પોતાની પુત્રીના સાચા હિતની ખાતર દીર્ઘદ્રષ્ટિથી પ્રસંગ પડયે ઉપરના જ સંસ્કારો રેડવા જોઇએ અને શિખામણ પણ તેવી જ આપવી જોઇએ.

આ રીતે પુત્ર પુત્રી પુખ્ત વયનાં થયાં પછી અને તેમના લગ્ન ઇત્યાદિ ક્રિયા થયા પછી તેનાં માબાપ પોતાની જવાબદારીથી બહુ અંશે મુક્ત થાય છે. જો કે પિતાની હિતબુદ્ધિ અને માતાનુ વિમળ વાત્સલ્ય એ બન્ને વહેનો તો વહેતી ગંગાની પેરે જીવનભર પુત્ર પુત્રી પર વહેતાં જ રહે છે. તે કદી સૂકાઇ શકતાં નથી. પરતુ કાર્યની જવાબદારીનો બોજો તો જરૂર તેના પરથી ઉતરી જ જાય છે.

પુત્રી તો પોતાને સાસરે સિધાવ્યા પછી તેનુ પોતાના પિયરમાં આગમન પણ ક્વચિત જ થાય છે. જો કે તે વાર તહેવારે કે કોઇ સારે માઠે પ્રસંગે જ આવે છે. તેમ છતા તેનો મહિયરનો પ્રેમ તો અખડ જ રહે છે.

પુત્રીપ્રત્યે

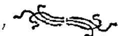
જ્યારે જ્યારે તે માતાપિતાને ત્યાં આવે ત્યારે માબાપની ફરજ છે કે તેનુ સુખદુઃખ પૂછી તેના દુઃખને દૂર કરવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરવા. તેની આર્થિક, સામાજિક વગેરે મુશ્કેલીઓ ઉકેલવી, તેમના શ્વશુર પક્ષ સાથે સુમેળ રખાવવો તેમના સાસુ સસરા ઇત્યાદિની સેવા કરવાની તક આપવી, તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો અને તેમને શુભ શિક્ષા આપવી. આવા આવાં બાળાનાં સુખી જીવન સારુ આદ્યોપાન્ત કર્તવ્ય બજાવતા રહેવું એ તો માબાપની ઠેઠ સુધીની

ફરજ છે. કારણ કે પુત્ર કરતાં પુત્રીનુ જીવન જેટલું વધુ દયનીય છે તેટલું જ વધુ નિરીક્ષણીય છે.

પુત્રપ્રત્યે

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ।

પુત્ર મોટો થયા પછી તેના પ્રત્યે માબાપોએ મિત્ર સમાન ગણી વર્તન રાખવુ એમ નીતિકારો કહે છે. પછીથી પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની સંમતિ લેવી. તેની સંમતિ લેવાથી તેનુ હૃદય સદા પ્રેમાળ અને પ્રફુલ્લ રહે છે. કદાચ તેના અને પોતાના વિચારોમાં વયનું અંતર હોવાથી તારતમ્ય સંભવે છે ખરુ પરંતુ માતાપિતાની ફરજ છે કે યુવાન પુત્રના વિચારો સાંભળવા તેના પર પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિ ફેરવવી અને જે સારા હોય તે ગ્રહણ કરવું અને ખોટું લાગે તે સુધારવા સારુ મીઠી શિક્ષા આપવી, પણ તે વિચારોનો તિરસ્કાર ન કરવો. તિરસ્કાર કરવાથી તેનું અંતર દુભાય છે અને પ્રેમમાં ક્ષતિ પહોચે છે. તેના સતકાર્યમાં અને સદ્‌વિચારમાં સાથ દેવો. તેને ઉત્સાહપૂર્ણ બનાવવો પણ રોધ ન કરવો. તે વ્યવહારથી અનભિજ્ઞ હોય તો પોતાનો વ્યવહારિક અનુભવ કહેવો અને એ રીતે પ્રેમપૂર્વક તેના જીવનમાં મદદાયક થવું એ પિતાની ફરજ છે. માતાનો પ્રેમ તો સદા પુત્ર પર અખંડ જ રહે છે. છતાં અધિક પુત્રો હોય તો દરેક પર સમાન પ્રેમ રાખવો. તેની ભૂલ થતી હોય તો માતૃહૃદયને છાજે તેવી ઉચિત માર્ગદિશા બતાવવી એ તેમની પણ ફરજ છે. આમ વર્તવાથી જીવનના અંત સુધી એ આખું કુટુંબ સ્નેહામૃત અને સસ્કાર સુધાથી તરબોળ રહે છે અને તેવું વાતાવરણ ઠેઠ પાડોશી કુટુંબોને પણ અનુકરણીય બની રહે છે.

પુત્રનાં માબાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો

૩

પુત્રી પોતાને સાસરે સીધાવ્યા પછી તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિભક્ત થઈ પોતાના પતિ, સાસુ, સસરા, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી ઇત્યાદિ પરત્વે રહે છે તેથી તેટલું જ તેના માબાપ પ્રત્યેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મહેજે પરિમિત બની જાય છે. વળી જે જે સામાન્ય કર્તવ્ય માબાપ પ્રત્યેનાં હોવાં જોઇએ તે તો તેનામાં કુદરતી રીતે જ રહે છે. તેથી તેનો નિર્દેશ કરવાની અહીં આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ પુત્રની પુખ્ત વય થયા પછી જેટલે અંશે તેનાં માબાપ કર્તવ્યમુક્ત થાય છે તેટલે જ દરજ્જે પુત્રનું પોતાના પવિત્ર માબાપ પ્રત્યેનું આખું કાર્યક્ષેત્ર નવીન ઉભું થાય છે. આજે એક કહેવત પ્રચલિત છે કે–

'પુત્રને આવી લાડી રે પછી માબાપ મૂકયાં કાઢી રે,
પુત્રને આવી મૂછ્યું રે પછી માબાપને નવ પૂછ્યું રે.'

આ કહેવત ઘણે સ્થળે ચરિતાર્થ થતી હોય છે. પુત્રની આ કર્તવ્યભ્રષ્ટતા માબાપોના અંતઃકરણને અતિ અતિ દુઃખિત કરે છે. વર્ષો સુધી જહેમત ઉઠાવી માબાપોએ પુત્ર તરફથી શાંતિ અને નિવૃત્તિની જે આશાઓ રાખી હોય છે તે પુત્રની આવી વૃત્તિથી તદ્દન કરમાઈ જાય છે.

આવા માબાપોના અભિશ્રાપો અને અંતરની આહો જે પુત્ર પર વરસે છે તે ભલે કદાચ ધનિક હો, પરતુ તેના અંતઃકરણમાં આ

અકાર્યથી ઊંડુ ઊંડુ દુખ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભૂમાવાને માટે બહારની ઇતર સામગ્રી તદ્દન નિરર્થક નીવડે છે

કેટલાક પુત્રો તો પોતાના માબાપનું ભરણ પોષણ કરવા સુદ્ધા તૈયાર હોતા નથી, અને કોઈ કરે છે તો પણ તેના તરફ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તે અશક્ત અને વયોવૃદ્ધ થયેલા માતાપિતાને નિવૃત્તિ અને સતોષ આપવાને બદલે ક્લેશ અને પરિતાપ ઉપજાવે છે અને માથાકૂટ શ્રમ પણ કરાવે છે

કેટલાક કુલીન ગણાતા પુત્રો તો માબાપના ભરણપોષણ માટે પોતાના ભાઇઓ વચ્ચે માહોમાહે લડે છે, તેને જુદા રાખે છે અને ખર્ચ માટે આનાકાની કરે છે કેટલાક તો વળી બે ભાઇઓ હોય તો એક માને પોષે છે અને એક બાપને પોષે છે અર્થાત્ કે માબાપના આ રીતે વિભાગો પાડી દે છે

પોતાના મોજશોખ અને એશઆરામની પાછળ હજારો અને લાખો ખર્ચનારને પોતાના માતાપિતાનુ ભરણપોષણ કરવુ એ ભારે પડે કે ખૂચે એ સ્વાર્થાંધતાની પરાકાષ્ઠા અને હલકાઈની પરિસીમા છે. આવા કાર્યમાં માનવતાનો મહાન હ્રાસ છે

માબાપની સેવાનું સંસ્મરણ

ऊढो गर्भे प्रसवसमये सोढमत्युग्रशूलं
पथ्याहारैः स्वपनविधिभि स्तन्यपानप्रयत्ने ।
विष्ठामूत्रप्रभृतिमलिनै कष्टमासाद्य सद्य
स्त्रात पुत्र कथमपि यया स्तूयतां सैव माता ॥

આ નીતિશાસ્ત્રનો એક શ્લોક છે અને તેમા માતૃસેના કેવી અદ્વિતીય અને અપાર હોય છે તેનુ દિગ્દર્શન છે

જ્યારથી બાળક ગર્ભમા આવે છે ત્યારથી માંડીને તેની પુખ્ત ઉમ્મર ન થાય ત્યા સુધી તેના જીવનનો મહત્ત્વભર્યો આધાર કેવળ માતાની ચીવટ પર અવલમ્બે છે તેનું આ તાદ્રશ ચિત્ર છે

પ્રથમ તો એ ગર્ભના ભારને નવ નવ માસ સુધી વહન કરે છે. ગર્ભને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય તે સારુ તે બિચારી પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને પણ ત્યજી દે છે. ખાનપાનના સ્વાદો અને રસવૃત્તિપર કાબુ રાખી સાદું અને સામાન્ય ભોજન લે છે. ઉઠવામાં, બેસવામાં, બોલવામાં કે ચાલવામાં રખેને ગર્ભ દુભાય ! તેમ વિચારી વિચારીને બધી ક્રિયા કરે છે. પ્રસવના સમયે તે અપાર અને અકથ્ય કષ્ટ વેદે છે. પરંતુ જ્યારે એ પ્રસવ થયા પછી બાળકનો ધ્વનિ સાંભળે છે કે તુરતજ જાણે બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ ન હોય ! તેમ તેમના મુખ પર મૃદુ મૃદુ સ્મિતની છાયા તરવરી રહે છે. કેટલા એ

અખંડિત રહે એવી જો કોઇ પણ ભક્તિમાન સેવિકા હોય તો તે એક માતા જ છે, કે જેની તુલના આખા જગતમાં શોધી જડતી નથી સૂર્ય, ચંદ્ર, ધરણી, સમુદ્ર આદિ જગતના મહાન ઉપકારક છે. પરંતુ જનનીના અનંત ઉપકાર આગળ તેનો ઉપકાર માત્ર ફિક્કો અને અલ્પ જ લાગે છે, જેના ગુણોની સંખ્યા મુખથી ગણાતી નથી અને ઉરમાં સમાતી યે નથી એવી એ અપરંપાર ઉપકાર-કારિણી જનનીને કોટિકોટિ વંદન હો. માતા એ તો માતા જ છે.

પિતાનો સ્નેહ એ પણ જેવો તેવો હોતો નથી. પુત્રનાં લાલન પાલન પાછળ તેના પણ સમય અને શક્તિ બન્નેનો ભોગ અપૂર્વ હોય છે. બાળકના હિતની ખાતર તે વહાલામાં વહાલી સંપત્તિને ન્યોછાવર કરે છે તેના સુખની પાછળ તેની સેવાનો પણ આવો મહત્વનો ફાળો છે.

અધમતાનો પરિચય

પરંતુ એ પ્રેમપ્રવાહિની, અનેક ઉપકારિણી પૂજ્યપાત્ર જનનીને 'બેસ, બેમ ડોકરી' અને પૂજ્ય પિતાને 'સાઠે બુદ્ધિ નાઠી' એવાં એવા તિરસ્કૃત વચનો અને વિશેષણોથી વધાવી લેનાર પણ કેટલાક પુત્રો આજે ભાગ્યમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ખરેખર આ કેટલી દુર્ભાગ્યની નિશાની છે! આવા વર્ગની ગણના પશુમાં કરવી કે ક્યાં કરવી તે ખરેખર ચિંતનીય વસ્તુ છે.

જે શિક્ષણ આવી જાતની નિષ્ઠુર વૃત્તિ જાગૃત કરતુ હોય તે શિક્ષણ ભલે દફનાઇ જાઓ. તેની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. અને જે વાતાવરણમાં આવી એકાંત સ્વાર્થવૃત્તિને પોષણ મળતું હોય તે વાતાવરણ પણ વિલય પામે તો જરાય ખોટું નથી. જે ધન કે જે અધિકાર માતાપિતા અને પુત્ર વચ્ચે તથા ભાઇ ભાઇ વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરે તેવી સંપત્તિમાં મહાલવું તે કરતાં ગરીબીમાં દિન ગાળવા એ માનવસંસ્કૃતિ માટે વધુ સલામતી ભર્યું છે.

અભક્તિનું કારણ

માતા પિતા પ્રત્યે આવી અભક્તિ થવાનાં મૂળ કારણો મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણેના હોય છે.

(૧) વહુ અને સાસુનો અણબનાવ તે અણબનાવ બે રીતે ઉદ્ભવે છે. એક તો કાર્યમાં અને વિચારમાં પરસ્પરની અસહિષ્ણુતા અને બીજું સામાન્ય ભૂલ થતા ટોકટોક કરવાનો સ્વભાવ.

જે શાણી સ્ત્રી હોય છે તે આવી સામાન્ય વસ્તુને બહુ મહત્ત્વ આપતી નથી અને પોતાની સાસુ સાથે સુમેળ સાધી લે છે અને કેટલીક સાસુઓ પણ એવી હોય છે કે તે પોતાની જુવાન વહુને પ્રેમની ગાંઠથી બાંધીને કેળવી લે છે. પણ જે સાસુઓમાં આટલી આવડત હોતી નથી તે પરસ્પર વિગ્રહ કરે છે અને પુરુષોને હથિયાર રૂપ બનાવે છે. જે વસ્તુ આપણે આજ ખંડના પહેલા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ આ પણ એક સ્ત્રીજાતિના દુર્ભાગ્યનો નમૂનો છે કે જેનું પરિણામ આખા કુટુંબને શોષવું પડે છે.

(૨) વયનો મદ. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

यौवनं धनसम्पत्ति. प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकेकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयं ॥

ધન, અધિકાર અને યૌવન એ ત્રણેનું જ્યાં મિલન થાય છે ત્યાં પ્રાયઃ અવિવેકિતા જન્મે છે એટલે કર્તવ્યાકર્તવ્યનુ તેને ભાન રહેતું નથી તે નશામાં માતાપિતાના પૂર્વ ઉપકારોનું તેને વિસ્મરણ થઇ જાય છે. તેથી પણ આવી બેદરકારી આવે છે.

(૩) વિચારોની અસમાનતા. વિચારોની અસામનતાથી પણ ઘણીવાર માબાપની સાથે મેળ ખાતો નથી. શાણા બાળકો આવે સ્થળે સહનશીલ અને ઉદાર બની પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવ્યે જાય છે અને ભક્તિ તથા પ્રેમથી પોતાના માબાપને પણ સત્ય વસ્તુ સમજાવી શકે છે, પરંતુ જે ઉછાંછળા હોય છે તે

ગહન કરી શકતા નથી અને માબાપ સાથે લડવાનુ શરૂ કરી દે છે આ રીતે માબાપ અને પુત્ર વચ્ચે મીઠા સ્નેહમા કલેશના ઝેરી બીજો વવાતા શરૂ થાય છે

આ અભક્તિના ત્રણુ કારણો પૈકી પહેલા કારણની વિસ્તૃત વિવેચના ચોથા પ્રકરણમા કરીશુ અહીં બીજા અને ત્રીજાની વિસ્તૃત વિવેચના કરીએ

સ્વચ્છંદતા

જ્યા સુધી સમાજ વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યા સુધી સમાજના સૌ અંગોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પોતપોતાના કર્તવ્યોમા પગપણુ રહેવુ પડે છે પરતુ સમાજમા જ્યારે રૂઢિઓનાં તાડવનૃત્ય થાય છે સમાજના નેતાઓ, અગ્રેસરો પોતાની ફરજ ચૂકે છે તેઓ જ્યારે કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ બને છે ત્યારે સમાજમા અવ્યવસ્થા વધે છે ત્યાર કોઇ કોઇને કહી શકતું નથી, અને આવી અરાજકતામાથી જ સ્વચ્છદતાનો જન્મ થાય છે પૂર્વવર્ણિત મદ મોટાઇ, યુવાની, ધન અને મૂર્ખતા એ બધા સ્વચ્છદતાના વર્ધક કારણો છે આથી સ્વચ્છદતા ફૂલે છે, ફાલે છે અને ફળે છે

આજે આવી સ્વચ્છદતા ઘણા ખરા યુવાનોમા બહુ અશે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, અને આ દોષથી તેના અતિ ઉચ્ચ વિચારો અને ઉત્સાહ હોવા છતા તે આગળ વધી શકતા નથી, એટલુ જ નહીં બલ્કે વણીવાર ઠોકર ખાતા નજરે દેખાય છે આ સ્વચ્છદી વૃત્તિ પ્રથમ તો સમાજની પ્રણાલિકા અને નિયમો પ્રત્યેજ લાગુ પડે છે પરંતુ આખરે તો તેના પરિણામ સર્વ ક્ષેત્રોમા વ્યાપક બને છે આવા યુવાનોને લેશમાત્ર નિયમોની આધીનતા પરવડતી નથી તેને માત્ર સ્વચ્છદી વિહાર ગમે છે આવે સમયે તે યુવાનની આ પ્રવૃત્તિનો પાશ તેની સહચારિણીને કદાચ લાગુ પડી જાય તો તો તેનું પરિણામ બહુ ભૂરૂ આવે છે તેઓ બન્ને નૈતિક બાબતો પ્રત્યે પણ પછીથી બેદરકાર બનતા જાય છે

"આજે સ્વતંત્રતાનો જમાનો છે, અને અમો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.' તેમ માની આ વૃત્તિનો સ્વતંત્રતામાં સમાવેશ કરે છે. વસ્તુતઃ આ સ્વતંત્રતા તો નથીજ પણ હળહળની સ્વચ્છંદતા છે. આવી સ્વચ્છંદતામાં લેશ માત્ર વિકાસને અવકાશજ નથી.

સ્વચ્છંદતાનું પરિણામ

આવાં યુવાન યુગલો ખોટી ફેશન પાછળ પુષ્કળ ધનની બરબાદી કરે છે. નાટક, સિનેમા અને બીજી અનેક બાબતો પાછળ તે લાગ્ય રહે છે. પોતાનું ઘર તપાસવાની તેને પરવા હોતી નથી.

પોતાના હાથમાં ઘરની માલિકીની લગામ આવ્યા પછી તે ખૂબ ઉડાઉ બને છે, કમાવાને બદલે ખોટા ખરચામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આમાંનાં કેટલાકને ખોટા સંગથી બૂરી બદીઓ પણ લાગુ પડી જાય છે.

આવી સ્વચ્છંદી વૃત્તિને લઇને તેનાં માબાપો તેનો રોધ કરે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેઓ તેનો આ રોધ સાંખી શકતાં નથી, અને તેની શિખામણ માનવા માટે થોભી પણ શકતાં નથી. પરિણામે માબાપો અને તેમની સાથે કલેશ થતા રહે છે. માબાપ પ્રત્યે અભક્તિ થવાનું કેટલેક સ્થળે અને કેટલેક અંશે આ પણ એક-કારણ છે.

વિચારોની અસમાનતા

સાસુ વહુના અણબનાવ અને સ્વચ્છંદતા સિવાય માબાપ પ્રત્યે અભક્તિ કે અપ્રેમ થવાનું બીજું કારણ વિચારોની અસમાનતા છે. પરંતુ ઉપરનાં બે કારણોથી માબાપોની જેવી કફોડી સ્થિતિ થાય છે તેવી આ કારણમા થતી નથી. કારણ કે આ કારણ મૂર્ખ કે સ્વચ્છંદી પુત્રથી ઉત્પન્ન થતુ હોતુ નથી. પરતુ આ કારણ તો વિચારક ગણાતા પુત્રોમાથી જન્મે છે, અને આ કારણમાં માબાપનો પણ કેટલેક અંશે દોષ હોય છે. કારણ કે તે એટલાં બધા રૂઢિચુસ્ત

અને અજ્ઞાન હોય છે કે 'આગેસે ચલી આતી હૈ' બાપા વાક્ય પ્રમાણં' ઈત્યાદિ કરી ગતાનુગતિ ફરી રહ્યા હોય છે

તેની સામાજિક કે ધાર્મિક ક્રિયામા કોઇ યુવાન જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરે કે રૂઢિ સામે અણગમો બતાવે તો તેને તુરતજ નાસ્તિક અને અવિનીતના વિશેષણોથી તેઓ વધાવી લે છે. કેટલાક પિતા તો ગુસ્સે થઇ જઈ ગાળો ભાંડે છે અથવા ક્વચિત તાડન પણ કરે છે

આ પ્રસંગે તેને હવે પોતાનો પુત્ર પુખ્ત થયો છે તેથી તેની સાથે મિત્રને છાજે તેવી સભ્યતા રાખવી જોઇએ તેવો કશો ખ્યાલ રહેતો નથી આવી રીતે તે યુવાનને મનોદુ:ખ થાય તેવું કાર્ય બને છે અને એવા એવા કારણોથી વડીલ પ્રત્યેનો તેનો હાર્દિક ભાવ સુકાઇ જાય છે અને પરસ્પર અસંતોષ જન્મે છે. જે પુત્રમા કાઇક સભ્યતા હોય છે તે આ બધુ બોલ્યા વિના સહી લે છે ખરો પરતુ તેના માનસમા પણ અસંતોષ વૃત્તિથી અમેળના સંસ્કારો આ રીતે વધવા પામે છે અને જો કોઇવાર આવેશ કે ઉચ્છૃખલતા આવી જાય તો આ મનોવૃત્તિ કાર્યમા પણ પરિણમવાનો સંભવ રહે છે.

પુત્રોને સૂચન

આવા માબાપોને તો બીજુ શુ કહેવાય! કારણ કે તેની આવી ભૂલો સમાજની ભૂલોમાથીજ જન્મી હોય છે વળી તેમાના ઘણાખરા તો બિચારા ભોળા અને અણસમજુ હોય છે વળી તેઓ જે કાળમા જન્મ્યા હોય છે તે કાળના સંસ્કારની પણ તેના પર મોટી અસર હોય છે તેથી સૌથી મહત્વભરી જવાબદારી આ સ્થળે પુત્રોનીજ છે એક તો તેઓ માતાના મહાન ઉપકાર તળે દબાયેલા છે, તેઓમા યુવાનીનો ઉત્સાહ છે, શિક્ષણ છે અને સસ્કારો પણ છે ભલે તેઓ પોતાના વિચારો અને વર્તનથી કુરૂઢિ અને કુરીતિનો પરિહાર કરે અને સમાજ સામે બંડ પણ જગાવે પરતુ સાથે સાથે વિવેક અને સહિષ્ણુતાને ન ગુમાવે. કારણ કે અવિવેક અને અસહિષ્ણુતા એ બન્ને

યુવાનીના ન ભૂસાય તેવા દોષો છે એમ નીતિકારો કહે છે જે સાચો વીર છે તેમા લેશમાત્ર ક્રોધ નથી ક્ષમા એજ તેનુ ભૂષણ છે

માતૃપિતૃ સેવા

વળી જે યુવાનો પોતાના અપાર ઉપકારી માબાપની સુદ્ધા સેવા કરી શકતા નથી તે પોતાના કુટુંબની, સમાજની કે રાષ્ટ્રની સાચી ભક્તિ કરવાને લાયક બની શકતા નથી જે પોતાના પગ નીચે બળતુ બુઝાવ્યા વગર અન્ય સ્થળે દોડે છે તે પરની કે પોતાની એકે શાંતિ આરાધી શકતો નથી સારાશ કે સેવાનુ પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પોતાના પવિત્ર વડીલોજ છે શાસ્ત્રકારોએ અનેક તીર્થોનું પવિત્ર માબાપ રૂપી જગમ તીર્થ આ રીતે સામાજિક હિતના દ્રષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને જ બતાવ્યુ છે

આ સ્થળે ભક્ત શ્રવણનુ ચેતનવતુ દ્રષ્ટાત સાભળતા અદ્ભુત આશ્ચર્ય જગાડે છે કાધે કાવડ ફેરવી પગપાળા ચાલી અધ માતા-પિતાની ભાવનાને પૂર્ણ કરનાર એ શ્રવણની અપ્રતિમ અને અપૂર્વ ભક્તિની યશોગાથા આજે પણ દશોદિશ ગૂજી રહી છે આનુ નામજ ધર્મપુત્ર

સેવાનું રહસ્ય

હમેશા માતાપિતાની પાસે રહેવુ તેઓ જે બોલે તે સધુ સાચુ જ માની લેવુ, તેમની દરેક વૃત્તિને આધીન થવુ તેમના પગ દાબવા એટલામ જ કાઇ વિનય કે ભક્તિની ઇતિસમાપ્તિ થઇ જતી નથી

વડીલોના વચનોમા પણ ત્રુટિ હોય, તેની વૃત્તિમા ભૂન હોય તો તે સુધારવામા પણ ભક્તિજ છે. આવા પ્રસગનો ઉકેલ અને સાચી ભક્તિનુ રહસ્ય જૈનદર્શનના 'ઠાણાગસુત્ર'મા આપેલુ છે—

'ચાર પ્રકારના દ્રષ્ટાતો આપી તે પુત્ર ઉત્તમ અને ધર્મપુત્ર છે અને તેજ માબાપની સેવાના ઋણમાથી છૂટી શકે છે કે જે પોતે સત્યમાર્ગને સમજીને વિવેક અને ભક્તિથી પોતાના વડીલોને પણ ધર્મમાર્ગમા પ્રેરે છે'

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કાર્ય નીતિ અને ધર્મ-વિહિત છે તે કાર્ય વિવેકપૂર્વક કરી વડીલોના અંતઃકરણને સંતોષવું એ સાચી ભક્તિ છે.

આવી ભક્તિની આરાધનામાં અપાર આત્મભોગ આપવાનો હોય છે ખરો પરંતુ સુપુત્રોનું આદિમ અને અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

કેટલાક પુત્રો કે જેઓ સમાજની લજ્જા ખાતર ઉપર ઉપરથી ભક્તિ બતાવતા હોય છે તે કંઇ સાચી ભક્તિ ન કહેવાય તે તો એક પ્રકારની સદંદ શઠતા છે.

કેટલાક એવા પણ પુત્રો હોય છે કે જે જીવનભર તો માબાપના સુખદુઃખ સામે જોતા નથી પરંતુ તેમના મરણ પછવાડે મોટાં મોટાં રૂદન અને મહાખર્ચાળ મૃત્યુભોજન, પિતૃશ્રાદ્ધ અને એવી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે તે પણ સાચી ભક્તિ નથી.

આવી નિરર્થક વસ્તુઓ કરતાં જીવનપર્યંત તેમની સેવા કરવી એ અગત્યનું કાર્ય છે. તેઓ વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેમના માથેથી કાર્યભાર હળવો કરી તેમને નિવૃત્ત કરવાં, પરમાર્થ કાર્યમાં તેમને સગવડ કરી આપવી, તેઓની યોગ્ય રુચિઓને માન આપવું, પ્રત્યેક વ્યવહારિક કાર્યમાં તેમની ઉચિત સલાહ લેવી અને હમેશાં તેમનું સન્માન સાચવવું તેજ સાચી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ ન કરતાં જેઓ વડીલોનું અપમાન અને તિરસ્કાર કરે છે કે તેમનાં દિલ દુભવે છે તેઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેમનાં કડ્ડ ફળ ચાખવાં પડે છે. પરંતુ જેઓ ઉપર પ્રમાણે સાચા હૃદયથી ભક્તિ કરે છે તેનું કુટુંબ આદર્શ બને છે, સમાજને અનુકરણીય બને છે અને તેઓ પોતે પણ માબાપના અંતઃકરણના ઉદાર આશીર્વાદ મેળવી ઐહિક અને પારમાર્થિક બન્ને પ્રકારનાં હિત સાધી સુખી થાય છે.

સાસુ સસરાનાં કર્તવ્યો

૪

પિતા, માતા, સ્વજન અને વહાલું વતન એ બધાથી વિખુટી પડી જ્યારે એ પરિણિત નવવધૂ પોતાના શ્વશુરગૃહ તરફ સંચરી પગરણ માંડે છે ત્યારે જાણે નવજન્મ ન થયો હોય ! તેમ આ નદ્દન નવા વાતાવરણમાં એ બાળા સાવ મુગ્ધા બની જાય છે.

થોડા દિવસ તો તેને કશુંએ ચેન પડતુ નથી. માતાના વહાલ તેને ક્ષણે ક્ષણે સાંભરે છે. સાહેલીઓના સ્નેહ અને મીઠી મશ્કરીની યાદ તેને વારે વારે રડાવે છે. વીરાનાં હેત અને ભાભીનાં લાડ તેને ગદ્‌ગદિત બનાવે છે. કેવી એ વિરહવેદના !

આવી વિરહવેદનાના ઉદ્‌ગારથી ભરેલી એ નવયુવતીને આવા પ્રસંગે પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમ અને સગી જનેતાને ભુલાવે એ તેવાં સાસુનાં મીઠાં આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે.

હું બાજોઠ પર બેસીશ અને આમ કરો તેમ કરો એવા એવા હુકમો કરવાના દિવસો આવશે. ' ' વહુ બધું કામ ઉપાડી લેશે અને મારી સેવા કરશે. ' આવી આવી મનોભાવના તેણે ખૂબ સેવી રાખેલી હોય છે અને વહુ ઘેર આવે તે પહેલાં તેના માટે આગળથી મનોરથોનો ઢગ પણ ભરી રાખ્યો હોય છે. તેથી ઘણા વર્ષે જાણે ખાજ ન મળ્યું હોય ! તેમ વહુ આવે ત્યારથી તેને દબાવવાની તથા તેની પાસે ધમકાવીને કામ લેવાની પદ્ધતિનો તે સાસુ અમલ કરવા માંડે છે.

સાસુશાહીના સંસ્કાર

વહુ પાસે કામ કરાવવું અને તેની ભૂલ થાય તો માતાને છાજે તેવી શિખામણ આપવી તે કાંઇ ખોટું નથી. પરન્તુ આવી પ્રેમાળ સાસુઓ તો બહુ ક્વચિત જ સાંપડે છે. ઘણી ખરી તો દમદાટી ભર્યું જ વર્તન રાખે છે. કારણ કે તેમનામાં સાસુશાહીનાં સંસ્કારો હોય છે. આ સસ્કારો બહુધા તેની સાસુનાં અને તેની સાસુમાં વળી પ્રસાસુનાં એમ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા હોય છે, આવી પરપરા કયા સ્થાનથી અને કયારથી શરુ થઇ તેનો કશો ચોક્કસ ઇતિહાસ આજે મળી શકતો નથી, પરંતુ જે સાસુએ આ સાસુશાહીનો પ્રારંભ કર્યો હશે તેણે કુહાડાના હાથારૂપ બની આખી સ્ત્રીજાતિની અવનતિના શ્રીગણેશ માંડવાનું પાપ વહોરી લીધું છે. આ અવાજ સાસુશાહીના પંજામાં સપડાયેલી અબળાઓના અંતઃકરણમાંથી ઊંડો ઊંડો આજે ચાલ્યો આવે છે. કઇ પતિતપાવની સાસુ આ અવાજને ઓળખી સ્ત્રીજાતિનાં આ કલંકને સાવ સાફ કરી સ્ત્રીશક્તિની ઉદ્બોધિકા બનશે ! તે કૌશલ્યા જેવાં સાસુ સ્વર્ગમાં રહ્યાં રહ્યાં આકાંક્ષી રહ્યા છે.

પતિને પગલે વનવાટ સંચરતી એ સીતાદેવીને રોકતી માતા કૌશલ્યાનુ ઐતિહાસિક ચિત્રપટ કેવું આદર્શ છે ! આજે પણ સાસુના આદર્શને તે આબેહૂબ ખડું કરી દે છે. આવી સાસુઓ એકવાર તે ચિત્રપટને હૃદયાંકિત કરે તો કેવુ સારું !

ટોંકટોંકની કુટેવો

આજે એવી અનેક સાસુઓ ઘર ઘર સાંપડે છે કે જેને ટોંકટોંક કરવાની તો કુટેવ પડી ગઇ હોય છે પોતાની વહુ જરા ઊંચે સાદે બોલે કે તુરત જ 'વહુ છે કે વવો,' કામમાં જરા મોડું થાય કે જરા ભૂલ થાય તો તે ગાળોની ઝડી વરસાવી મૂકે છે, અને રજનું ગજ કરી આખા કુટુંબમાં તે બિચારી નવવધૂને અળખામણી કરી મૂકે છે. આટલું જાણે અપૂર્ણ રહ્યું હોય તેમ તે પોતાના પુત્રને પણ એવો તો ભરમાવે છે કે તે તેનો પ્રેમી મટી વૈરી બને છે. આવા પ્રસંગથી ઘણીવાર તે બિચારી નિરપરાધ બાળાઓને એવો તો મૂઢ માર પડે છે કે તે હિંદુ સંસારને અભિશાપ વરસાવતી વરસાવતી પરલોકની વાટ પકડી લે છે. આવી રીતે ઝગડાઓનાં અહીંથી જ મંડાણ શરુ થાય છે. જો તે યુવતીનો પતિ સાચો પ્રેમી અને સમજુ હોય તો તે તેના આશ્વાસનથી આવે વખતે જીવી શકે છે, અને તેવો પતિ પોતાની માતાને અને પત્નીને સુમેળ સધાવવાની કાર્યદક્ષતા પણ વાપરી શકે છે ખરો. પરંતુ જ્યાં પતિ નમાલો અને મૂર્ખ હોય છે ત્યાં તો આવી અબળાઓની બહુ બૂરી દશા થાય છે, અને આવાં કુટુંબોમાં એવી નિરાધાર અબળાઓ અત્યાચારની કારમી વેદનાથી છૂટવા ખાતર ગળે ફાંસો ખાય છે, કૂવામાં પડે છે કે બળી મરે છે.

આવા કિસ્સાઓમાં કંઇક અંશે વહુઓનો પણ દોષ હશે ખરો. પરંતુ તે દોષોને હિતશિક્ષાથી નિવારવા તેજ સાસુનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે વહુ કરતાં સાસુની જવાબદારી અધિક છે.

કર્તવ્યો

જો નીચેની બાબતો પર ઘણી સાસુઓ લક્ષ આપે તો આ પ્રશ્નનો ઘણે અંશે ઉકેલ આવી રહે.

[૧] પુત્રવધૂ પર પુત્રીભાવ રાખવો.

જેમ પોતાની પુત્રી પર માતાને કુદરતી વાત્સલ્ય હોય છે, પુત્રીની અનેક ભૂલો થવા છતાં માતાની આંખમાં રોષ ભરાતો નથી તે જ રીતે તે વાત્સલ્ય સાસુ બનેલી સ્ત્રીએ પોતાની વહુ પર રાખવું જોઇએ. કારણ કે પોતાની સાચી પુત્રી તો પુત્રવધૂ જ છે, કે જે જીવનભર સાથે રહી સેવા કરવાની છે.

[૨] વહુને યોગ્ય છૂટછાટ.

માનવ માત્રને સ્વતંત્રતા ગમે છે અને તે યોગ્યતા પ્રમાણે તેનો હકદાર પણ છે. ખોટી રીતે તેનો રોધ કરવાથી તેની લાગણી દુભાય છે અને આવા અત્યાચારથી તેની વૃત્તિ બંડખોર બનતી જાય છે. આવા દબાણથી અમુક સમય કે જ્યાં સુધી તેની સત્તા ક્ષીણ હોય છે ત્યાં સુધી તે આ બધું દુઃખ મૂંગે મોઢે સહન કરે છે ખરી. પરંતુ પ્રસંગ પડયે તેનો બદલો તે લીધા વિના રહેતી નથી. ઘણી સાસુઓને વૃદ્ધ વયમાં આથી કડવાં ફળ ચાખવા પડે છે અને ખૂબ ખૂબ શોષવું પડે છે તેવાં દ્રષ્ટાંતો તો આજે પણ સમાજમાં ક્યાં થોડાં છે ?

આ દર્દને મૂળથી મટાડવા માટે વહુને યોગ્ય છૂટો સાસુઓએ આપવી તે તેમની ફરજ છે. માત્ર તે છૂટમાં સ્વચ્છંદતા ન પોષાય તેટલું લક્ષ રાખવું જોઇએ. આવી યોગ્ય છૂટ ઘરનાં નાના મોટા કામકાજમાં અને દમ્પતી જીવનમાં ન આપવામાં આવે તો તે દમ્પતી કેટલીક વાર નિર્લજ પણ બની જવાનો સંભવ રહે છે. માટે આવું દુષ્પરિણામ અટકાવવાની ખાતર પણ સાસુઓએ જ સમજી જવું જોઇએ.

સાસુઓ તો વળી એવાં મેણાં મારે છે કે તેના ઘાવ જીંદગીભર રૂઝાતા નથી. સહજ સહજ વાતમાં તેના માતાપિતાથી માંડીને સાત પેઢી સુધીની ગાળો આપવી અને અણછાજતાં આક્ષેપો અને મેણાં ટોણાં મારવાં તેમાં માનવજાતિની મહાન હિંસા છે. તેનું આવી 'અહિંસક' સાસુઓને ભાન હોતું નથી તે મહાદુઃખની બિના છે.

સાસુઓના વિચારોની અમમાનતાનું પરિણામ પણ ખૂરુ આવે છે. કેટલીક સાસુઓ અવિશ્વાસુ સ્વભાવની હોય છે. ખાવા પીવા જેવી સામાન્ય વસ્તુ પર પણ તે તાળાકુંચીથી જાપ્તો રાખે છે. સમાન વયની સખીઓ સાથે મળે હળે તોપણ રખેને મારી વાતો કરે! તેવા ભયથી ડરીને પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાને બદલે તેના પર આપખુદી વાપરે છે અને તેને ઘરમાને ઘરમા ગોધી રાખે છે. તેને મહિયરમાં જવાનો રોધ કરે છે. આટલેથી જાણે અપૂર્ણતા રહેતી હોય એટલે તે પૂરી કરવા મારુ તેના પ્રાણવલ્લભ પતિ સાથે પણ મળવાની તક ઓછી જ લેવા દે છે. એક આશાભરી યુવાન વયની નિર્દોષ બાળાને આવા ત્રાસ આપતી વખતે તેવી સાસુ પોતાની યુવાનીનુ ચિત્ર જ સાવ ભૂલી જાય છે, આવા ત્રાસથી તે આખું કુટુંબ દુઃખી થાય છે. તેથી નીતિકારો કહે છે કે આવા કલેશ કારણોનો શાણી સાસુએ અંત લાવવામાં પ્રેમ, ક્ષમા અને શાંતિને કેળવવાં જોઇએ.

વિધવા બહેનોનાં વિતક

પતિની ઉપસ્થિતિમાં જે બાળાઓ ઉપર આવો કેર વર્તી રહ્યો છે તેનું વૈધવ્ય જીવન કેટલું રોમાંચકારી હશે તે કલ્પી શકાય તેવું નથી. આવી સૌભાગ્યવિહીન વધૂ તરફ આવે વખતે સાસુ અને સસરાની ફરજનો બોજો પ્રથમ કરતાં અવશ્ય વધે છે. તે વસ્તુ તેમણે પુનઃ પુનઃ યાદ રાખવી ઘટે.

આજે એ મહાન ખેદનો વિષય છે કે તેઓ પોતાની પવિત્ર ફરજને આવે સમયે છેક જ ભૂલી જાય છે.

આજે અંગત દ્રષ્ટિએ વિધવા એટલે

(૧) સંપૂર્ણ પરાધીન સ્ત્રી
(૨) કુટુંબ ઉપર ભારણ
(૩) કુટુંબમા કલેશનુ કારણ
(૪) સબંધીઓની ભયકર ચિંતાઓનું પાત્ર
 સમાજની દ્રષ્ટિએ
(૫) અપશુકનીયાળ તિરસ્કૃત સ્ત્રી
(૬) સગાવહાલાની મજૂરણ
(૭) કેવળ નિરુપયોગી વસ્તુ

સ્ત્રીજાતિના આવા હડહડતા અપમાનથી સમાજને જે વેઠવુ પડે છે તે વસ્તુથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે

સાસુ-સસરાની ફરજ

તેમના સાસુ અને સસરાઓએ સમજી લેવુ જોઇએ કે વિધવા પણ એક મનુષ્ય છે તેમનામા પણ સુખદુ ખની લાગણી છે પતિ જવાથી તેની સાથે તેની વૃત્તિઓ કઈ ચાલી જતી નથી વયની અને વાતાવરણની તેને પણ અસર થાય છે, તે ચેતનહીન જડવસ્તુ નથી એમ જાણી મનુષ્યતાને છાજે તેવા સદ્દ્ભાવથી તેમની સાથે વર્તવુ જોઇએ

જે પિતાને ત્યા બાળવિધવા પુત્રી છે અને જેને ઘેર યુવાન પુત્રવધૂ છે તેણે પોતાની વૃત્તિઓ પર કાબુ રાખવો ઘટે જે સાસુ અને સસરા પોતાની યુવાન પુત્રવધૂની પાછળ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, જે વિધવા બહેન પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને સહિષ્ણુતા ધરાવે છે અને સદ્દ્વાચન તથા સુસ્કારો તેના હૃદયમા રેડે છે તે સાસુ સસરાઓ એ ત્યાગમૂર્તિના અત કરણના આશીર્વાદો પ્રાપ્ત કરે છે, અને વૈધવ્યજીવનનું દુ ખ ટાળી તે બહેનને અમરપથે પ્રેરી શકે છે

જે સાસુ અને સસરા ભવિષ્યકાળમા પોતાને માટે પણ સુખી જીવન ગાળવા ઇચ્છતા હોય, જેને જીવનપર્યંત પુત્ર તથા પુત્રવધૂની

હાર્દિક સેવા જોઇતી હોય તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ આટલા કર્તવ્યમંત્રો જપી લેવા જોઇએ.

૧ આવતી વહુ ગુલામડી નથી પણ પુત્રી છે તેમ ધારી તેને પ્રેમાળ પાત્ર બનાવવું.

૨ કુટુંબનું તે પણ એક અંગ છે. તેથી કોઇપણ જવાબદારીવાળું કાર્ય તેને અજાણપણે રાખી ન કરવું.

૩ ઘરની તે સાચી ધણીઆણી છે તેમ માની યોગ્ય માર્ગમા તે પદાર્થો વાપરે તો તેનો વિરોધ કે ટોકટાક ન કરવી.

૪ પતિ અને પત્ની વચ્ચેની અંગત બાબતોમા જ્યા સુધી તે યોગ્ય રીતે પોતાના માર્ગમાં ચાલ્યા જતા હોય તેમા ખાસ પ્રસંગ વિના તેમના ખાનગી જીવનમાં માથું ન મારવુ

નીતિકારોએ કહેલી આ શિક્ષાને અનુસરવામા તેમના પવિત્ર પદની પણ પૂર્ણ રક્ષા છે.

સાસુસસરા પ્રત્યે વહુનાં કર્તવ્યો

૫

પિતૃગૃહ છોડી પતિમંદિરે સંચરતી નવોઢા સ્ત્રીએ બાળપણમાં પતિસ્નેહના જે જે મીઠા સ્વપ્ના સેવ્યા હોય છે તેજ એક આશાનું બિન્દુ તેને આવો મહાન ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે તે પ્રેરણાના બળે જ તે નવા ક્ષેત્ર પ્રતિ આકર્ષાય છે

પ્રાણીમાત્રમા સ્નેહની લાગણી હોય છે તે સ્નેહનુ જ્યા જ્યા વહેતુ વહેન જુએ છે ત્યા ત્યા તે સત્વર મળી જાય છે અને આવી ભિન્ન ભિન્ન સ્રોતસ્વિનીઓ વિશ્વકુંજમા વહી રહી છે એ સ્નેહમા જેટલી અવિકૃતિ તેટલાજ તેમા સૌહદ, સુખ અને સ્થિરતા ટકવાના, અને જ્યારે વધતા વધતા તે સ્નેહ સાવ નિર્વિકારી એટલે વિશુદ્ધ પ્રેમમા પલટાઈ જવાનો ત્યારે જાતિ, મત તથા મતિના ભેદોનો તેજ સમયે વિલય થવાનો અને સ્ત્રીભાવ તેમજ પુરુષભાવથી પર થઇ તે ઉજ્વલ આત્મા આખા વિશ્વની એક અખંડ જ્યોતિનો ચિરાગ બની જવાનો

પતિ અને પત્નીનું સહકારી જીવન પણ તે સ્નેહના વિકાસ અર્થે યોજાયુ છે, સ્નેહગુણના સંસ્કારોને ભોગવી લઇ સાત્વિક ભાવનાક્ષેત્રમા ઉડવા માટે તે બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી પખીની પાંખોરૂપ સને છ અહીં તે દમ્પતીના માતાપિતા તે બન્ને પાખોના સંરક્ષક છે એમને તે પાખો કલેશ કે વિકારના શસ્ત્રોથી કપાઈ ન જાય। તે સારુ તે બાળપણથીજ તેમનામા સુસંસ્કારો રોપે છે, અને પુખ્ત થયા પછી તેમનામા ધર્મપ્રજ્ઞા

ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગે તોજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેને સમુચિત પાત્ર સાથે જોડી તેના માર્ગમાં આવતા વિઘ્નોને દૂર કરવાની શક્તિ અને શિક્ષાના ભંભાર ભરે છે.

વધૂવર્તન

વિવાહિત યુવતી પોતાના પતિમંદિરમાં જ્યારથી પગ મૂકે ત્યારથી તેણે પોતાનુ આખુ નવકુટુમ્બ અહીં રચી દેવુ જોઇએ. આમ કરવાથી તેનું વિરહદુઃખ ભૂલી જવાય અને ભાવિજીવન સુખરૂપ બને.

જે પત્ની પોતાના શ્વશુરગૃહને પોતાનું નથી કરી શકતી તેનો ગૃહસંસાર દુઃખ અને કકાસના મળથી ગંદો બને છે, અને તેના પતિની પણ બૂરી દશા થાય છે.

કુટુંબભાવ

શ્વશુર એ પિતા, સાસુ એ માતા, દિયર એ ભાઇ, નણંદ એ બહેન, દેરાણી જેઠાણી એ સ્નેહી સહચરીઓ અને પતિ એટલે હાર્દિક પ્રેમનુ પરમ કેંદ્રસ્થાન. આ ભાવ રગેરગમાં વ્યાપક બની જવો જોઇએ. જો કે સ્ત્રી જીવનની આ એક કપરી કસોટી છે. પરંતુ આ પરીક્ષામા જે યુવતી ઉત્તીર્ણ થાય છે તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સાંગોપાંગ સ્વર્ગ શો સુખદ બની રહે છે. તેમા લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન નથી

પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કેટલીક બાળાઓને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં યોજાવા પહેલાં તે ભાર ઉઠાવવા સારુ કેટલી શક્તિ અને કેવા વિવેકની આવશ્યકતા છે તેનુ કશું વ્યવહારુ જ્ઞાનજ હોતુ નથી. આ એક માબાપોના સંસ્કારોની ન પુરાય તેવી ત્રુટિ છે આ ત્રુટિને અંગે પતિ, સાસુ, સસરા, નણંદ, દેરાણી જેઠાણી ઇત્યાદિ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવુ તેનું યથાર્થ ભાન ન હોવાથી તેને પોતાને પણ ખૂબજ શોષવું પડે છે.

કેટલીક બાળાઓને તેના માબાપ તરફથી આવા આવા આછા સંસ્કારો પડ્યા હોય છે. તેથી તે કુટુંબભાવ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરી પરંતુ જે રીતે તે આરાધવો જોઈએ તે રીતનાં ઉપાયોનાં અજ્ઞાનથી અથવા અલ્પ પ્રયત્નથી તેઓ તેમાં સફળ થઇ શકતી નથી.

કેટલીક લક્ષ્મીવાન પુત્રીઓ મૂર્ખ જેવી હોય છે. તેને પોતાના પિયરની સંપત્તિનો ખોટો મદ હોય છે. વસ્તુતઃ પિતાની કરોડની સંપત્તિ તેને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી. પરંતુ પતિનો પ્રેમ અને સાસુ સસરાનો સ્નેહજ ઉપયોગી છે. પણ એ વાતની તેને અનભિજ્ઞતા હોવાથી તે ઘણીવાર પોતાના સ્વર્ગીય સંસારમાં વિષ રેડી મૂકે છે. સાસુ, સસરા દેરાણી જેઠાણી, નણંદ ઈત્યાદિ પ્રત્યેજ માત્ર નહિ બલ્કે પોતાના એકના એક પ્રિય પાત્ર પતિપર પણ તે પ્રેમ કેળવી શકતી નથી. આવી યુવતિઓને પાછળથી ખૂબ વેઠવું પડે છે, પરતુ આ બાબતમાં તે યુવતી કરતાં તેના માતાપિતાજ વધુ જવાબદાર છે. જો તે પોતાની પુત્રીને સમજાવે કે 'તારું સાચું કુટુંબ અને સાચું ઘર તેજ છે, અમે દૂર તેટલા દૂરજ છીએ' તો જરૂર સુધારણા થાય.

કેટલીક યુવતિઓ છાજતા કે અણછાજતા ઉપાયોથી માત્ર પતિને રીઝવવામાંજ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિસમાપ્તિ માની ઈતર સંબંધીઓ તરફ તો ઉપેક્ષાજ રાખે છે. આ પણ એક પ્રકારની ત્રુટિ જ છે. જો કે પતિ એ ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય પાત્ર હોઇ પત્નીનાં હૃદયમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન હોય તે અવાસ્તવિક નથી. પરંતુ જે સ્નેહ બીજા ક્ષેત્ર તરફ દ્વેષ, વૈર કે કલેશ જન્માવે તે ન ઇચ્છવા-યોગ્ય મોહ છે, વાસના છે અથવા રાગ છે. પરતુ સાચો સ્નેહ તો નથીજ. એટલે આવી વાસનાથી પણ સાસુ સસરા સાથે અણબનાવનાં નિમિત્તો પળેપળે ઉભાં થવાનો અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુઃખી બનવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલેક સ્થળે એવી પણ અક્કલહીન વહુઓ હોય છે કે જે પોતાને પોતાના ઘરની ઘણીયાણી તરીકે સમજતી નથી અને પોતાનું શ્વશુર ધન કંઇક બા'નું કાઢીને પિયરમાં મોકલી ખુશી થાય છે. આવી કુટેવ જો કે બહુ અલ્પ સ્ત્રીઓમાં હોય છે, પરંતુ તે એક અતિ

ખરાબ કુટેવ છે. કે જે આખા શ્વશુર કુટુંબના સ્નેહમાં મોટી ઝાંખપ લગાડે છે.

કર્તવ્યો

૧ શાણી સ્ત્રી વિકારી કે મોહાંધ સ્નેહ વાંચ્છતી નથી કારણ કે તે સમજે છે કે તેવા સ્નેહમાં પતિ કે પત્ની કોઇનો ઉત્કર્ષ નથી.

૨ યુવાનીના નશામાં સપડાઇ તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ બનતી નથી. કારણકે તે સમજી શકે છે કે સુકર્તવ્યો એજ જીવન છે.

૩ પોતાનો યુવાન પતિ માર્ગ ચૂકે તો તેમાં ન ઘસડાતાં તેને પણ સાચી શિખામણ આપી તે ઠેકાણે લાવે છે. કારણ કે પોતાની ધર્મપ્રજાની સંસ્કારિતા પ્રત્યે તેનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય હોય છે.

૪ શાણી સ્ત્રી ખાનપાન, વસ્ત્ર, અલંકાર ઇત્યાદિ પોતાની વાપરવાની સામગ્રીમાં સંયમ રાખે છે. કારણકે તેના અસંયમથી કુટુંબમાં ઘણીવાર મોટો કલહ થાય છે અને આવા વ્યસનથી કેટલીક વાર ધન જતાં અકાર્ય તરફ વૃત્તિ પણ પ્રેરાઈ જાય છે કે જે સતી જીવનનું લાંછન છે. તેથી તે શિયળ અને સદ્દગુણનાં અલંકારો શોભાકર માની તેનુંજ સંરક્ષણ કરે છે.

૫ સાસુ–સસરાની સેવા અને ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રત્યેક વ્યવહારિક કાર્યમાં તે દક્ષ રહે છે. કારણકે આથી પોતાના પતિનો માનસિક બોજો ઓછો થાય છે અને આ રીતે પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેવું તે દૃઢ રીતે સમજી શકે છે.

વહુશાહીના પંજામાં

ઉપરનાં કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર અને યુવાનીના મદથી ભાન ભૂલેલી યુવતિઓ આજે ઓછી સાંપડતી નથી. તેના પનારે પડેલાં સાસુ–સસરાનાં પણ સાસુશાહીના પંજામાં સપડાયેલી વહુના જેવાંજ બૂરા હાલ થાય છે.

આવી યુવતી પોતાના વિલાસમાં અને એશઆરામમાં મશગૂલ રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. આ વાસનાની પૂર્તિ સારુ પોતાના

આત્માનું વેચાણ કરી પોતાના દેહને ભોગનું સાધન બનાવી વામ નામય પતિને પોતાનો ગુલામ બનાવવાનું તે ચૂકતી નથી જ્યારે પતિ ગુલામ બન્યો પછી તો પૂછવુંજ શું ! પ્રતિદિને તેના સ્વચ્છંદની માત્રા વધતી જાય છે ખાનપાન, વસ્ત્ર અને ફેરો અને એશઆરામના સાધનો પાછળ તે અનિયંત્રિતપણે શક્તિ, સમય અને સંપત્તિને વેડફે છે

આ સ્વચ્છંદી હેનમા આગળ વધી તે પોતાના માર્ગમા આડે આવતા બધા પાત્રોને કંટક માની તેને સાણસે ખસેડતી જાય છે આ પંજામાથી બીજાં છૂટી શકે છે પરંતુ તેના સાસુ-સસરા તો છૂટી શકતા જ નથી કારણ કે તે હવે વયોવૃદ્ધ થવાથી પોતાની પાંખે ઉડવાની તેમનામા શક્તિ રહી હોતી નથી તેથી તેને નિરુપાયે વહુશાહીના પંજાનો શિકાર બનવુ જ પડે છે

પુત્ર અને પુત્રવધૂના આવા સ્વચ્છંદી જીવનથી તેમને બહુ ખેદ અને દુખ થાય છે અને તેમ થવુ સ્વાભાવિક જ છે પરંતુ તેઓ જો તેમને શિખામણ આપવા જાય તો તેઓ માનતા નથી એટલુંજ નહીં બલ્કે ઘણીવાર તેવા માતાપિતાનું અપમાન કરી તેની બૂરી દશા પણ કરી નાખે છે આથી આવા પ્રસંગે તો ઉના આંસુ સેરવી તેમને એક બાજુ બેસી રહેવાની જ ફરજ પડે છે

કેટલીક વહુ તો એવા મેણા પણ મારે છે કે ' અમે સગા હાથથી કમાઈને ઉડાડીએ છીએ કયા તમો કમાયા છો ? ' મારો પતિ કમાઇ કમાઇને થાકી જાય છે ત્યારે માંડમાંડ પૂરુ થાય છે, એમા તમને ક્યાથી ખવડાવીએ ?' ' તમે કયા ધન એકઠુ કર્યું છે ? કામ કરો તો ખાવા મળશે ' એવુ એવું કહી એ પવિત્ર સાસુ-સસરાને શાન્તિ પમાડવાને બદલે ઉલ્ટુ બેવડુ કષ્ટ ઉપજાવે છે

જ્યારે પોતાના માબાપ પર આટલું દુખ પડતી આંખે જોવા છતા એ યુવાન પોતાની પત્નીને કંઇ પણ કહી શકતો નથી પરંતુ તેમા માતાપિતાનો જ દોષ જુએ છે, ત્યારે તો આવા જીવન કરતા

મૃત્યુ ભલુ એવી એવી તે વૃદ્ધોના અંતઃકરણમાંથી ઊંડી ઊંડી આહ નીકળે છે. પરિણામે જે વહુ આવા જુલ્મો ગુજારે છે તેના પણ વૃદ્ધવયમાં આવાજ હાલહવાલ થાય છે. કારણ કે કર્મનો અચળ કાયદો કોઇને છોડતો નથી એક મહાપુરુષ કહે છે કે—

'જેવાં કરીએ તેવા પામીએ રે
એ છે અચળ જગતનો ન્યાય હો.

વહુનો આદર્શ ખડો કરે છે. સાસુ-સસરાની કડવી શિખામણ અમૃત ગણી પીએ છે. સાસુ પ્રત્યે લેશ પણ અરુચિ રાખ્યા વિના સતત પ્રેમ અને ભક્તિભાવે તેની સેવા કરે છે. તેની માંદગીમાં તેની વૈદ્ય બને છે અને દરેક કાર્યમાં તેનું સ્થાન ઊંચું રાખવાનો વિનય કરે છે.

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસમાં આવા આદર્શ કદાચ અલ્પ દેખાશે પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં તો પાને પાને અને લીટીએ લીટીએ આ આદર્શો ભર્યા પડયા છે. તેમાંની એક અંજલિનું પણ પાન કરી આજની દરેક વધૂઓ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગરણ માંડશે તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ દિવ્ય અને ભવ્ય બનશે અને તે દિવ્યતા દેવોને પણ મૃત્યુ લોકમાં આકર્ષશે તે વસ્તુ નિશ્ચિત જ છે.

ભાંડુનાં કર્તવ્યો

૬

ભાઈ ભાઇ વચ્ચે

એકજ માતાના ઉદરથી જન્મેલા સહોદરો વચ્ચે એક એવુ લાગણીમય તત્ત્વ વહેતુ હોય છે કે તે અવ્યક્ત તત્ત્વના પ્રધાનથી તેઓ જીવનભર એકબીજાના સહાયક અને માબાપના પાળક–પોષક બને છે આવુ અવ્યકત આકર્ષણ એ માતાના સ્તનપાન અને સંસ્કારોના પોષણથી જન્મતુ હશે કે એક પિતાની પુણ્યભાવનાથી ઉદ્‌ભવતુ હશે તે દૈવ જાણે પરતુ પરસ્પરની આ સ્નેહધારા, એક ભાઇ ઓછુ કે વધતુ કમાતો હોય કિંવા ઓછુ વત્તુ કાર્ય કરતો હોય છતા તેવોને તેની બધી સ્થિતિમા સમાન રીતે વહ્યા કરે છે

એક ભાઇ બીજા ભાઇના દુખે દુભાય છે પડતાને સાથ દે છે ડૂબતાને બચાવે છે હારેલાને હિંમત આપે છે તેઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમા કાર્યપ્રસંગને લઇને વસતા કે રહેતા છતા ‘ ડાગે માર્યા પાણી જુદા ન થાય ’ તેમ પ્રેમના પ્રવાહથી એકમય રહે છે એક બીજાના પ્રત્યેક કાર્યમા ઠેઠ સુધી સહચારી રહે છે

વાસ્તવિક રીતે જોતા આ વિશ્વમા સહોદર એવા પાત્રો છે કે જે એક બીજાના વિનામ માર્ગમા પણ પરસ્પર આધારભૂત થઇ રહે છે જેને સહોદર નથી તેને બીજા બધા સુખોમા ઉણપ લાગે છે ગૃહસ્થાશ્રમીનુ આખુ કુટુબ ભાઇ વિના શૂન્ય ભાસે છે લક્ષ્મણને

બાણ વાગ્યુ અને અગ્નીમા તે મૂર્છિત થયા ત્યારે ' કડવી હોજો વિમડી પણ મીઠી હોજો છાય બાધવ બેનને એકવારજી '

આ વાક્યમા ભ્રાતૃસેવ્ય રામચદ્રજીએ મહોદરની મીઠી છાયાનું જે ચિત્ર દોર્યુ છે તે અદ્વિતીય, અપ્રતીમ અને અનુભવથી યુક્ત છે મહોદરના સ્નેહસમીર આગળ વિપત્તિઓના વાદળ પણ વિખરાઇ જાય છે.

રામાયણમા દેખાતુ ભરતનુ ચિત્ર ભાઇ પરની અપાર વિનયતાનું સૂચક છે અયોધ્યા જેવી નગરીની મળતી રાજગાદી ભ્રાતૃ વિહોણા એ ભરતને કટક સમી દુ ખદ ભાસે છે એ ભાવનાવંત જુવાન રામના વનવાસની વાત સાભળતા કપી ઉઠે છે અને તેજ વખતે એ આશાભર્યો યુવાન વનની વાટે વિહરે છે તેને સહોદરના સ્નેહ આગળ રાજગાદી ને રાજસુખ સાવ તુચ્છ લાગે છે કેવો એ ભ્રાતૃપ્રેમ !

વહાલા વીર કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી તેને સ્કધ પર ઉપાડી ઠેર ઠેર ફરતા એ બળદેવને ' કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયુ ' એ શબ્દો જ કારી ઘા સમાન કરાલ ભાસતા હતા કેવી એ લાગણી ! આ ચિત્ર જૈન રામાયણમા છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આજ ।। બાધવો પર દ્રષ્ટિ ફેરવીએ

સ્નેહના નિર્મળ સરોવર અને પ્રેમના પરિમલો આજે હૃદય કુંજથી વિદાય થયા હોય તેમ લાગે છે આજે ભાઇ ભાઇના હૃદયમા કલહનાં કટકો ચૂભે છે આખમા ઇર્ષ્યાની આગ ભભુકે છે એક બીજાના પંથો નીરાળા પડી ગયા છે

એક ભાઇ કરોડની સંપત્તિનો સ્વામી બની મોટર ગાડીમા અને બાગ બગીચામા સહેલગાહ કરે છે બીજો ચીંથરેહાલ બની રખડે રઝળે છે તેને ખાવા પેટપૂરતુ અન્ન પણ મળતું નથી છતા તે સ્થિતિ

જોઇને શ્રીમંત ભાઇનું હૃદય સ્નેહ કે અનુકંપાથી દ્રવતું નથી પરતુ 'એ એજ લાગનો છે, તેના ધધાજ એવા છે' એવાં એવાં પત્થરથી પણ કઠોર વચનો તેના વદનથી નીકળે છે, સમાનસ્થિતના ભાઇઓ પણ આજે પરસ્પ સહકાર ધરાવતા હોય તેવું ક્વચિતજ દેખાય છે લોકલજ્જાએ તે કદાચ મળે છે ખરા. સાથે સાથે રહે છેય ખરા. પરતુ એકબીજા પ્રત્યેના ઉરઉલ્લાસ ઓસરાયેલા જણાય છે. લાગણીનું તત્ત્વ જાણે બુઠુ બની ગયુ હોયની! તેમ દેખાય છે

તેમ થવાનું કારણ

આમ એકાએક બની જવાનું કારણ નથી કળિયુગ કે નથી બીજું કઇ. તેમ થવાનુ કારણ છે એક માત્ર સ્વાર્થની અતિમાત્રા.

મનુષ્ય જ્યારે પરહિત અર્થે જીવે છે ત્યારે તેનુ જીવન દેવ જેવું દિવ્ય અને નીર જેવું નિર્મળ હોય છે તેવે સમયે તે કુટુબ, સમાજ, દેશ અને વિશ્વ ખાતર પોતાની જાતને ન્યોચ્છાવર કરી શકે છે. તેને બીજાના પ્રેમ અર્થે પોતાનું શ્રેય હણાતુ હોય તો તેમ કરવામા પણ લેશમાત્ર આંચકો લાગતો નથી. પરતુ જ્યારે તે પોતાની જાત તરફ જેમ જેમ વધુ ઢળતો જાય છે તેમ તેમ તેના સ્નેહનું ક્ષેત્ર પણ ધીરે ધીરે સકોચાતું જાય છે. વિશ્વ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રના પ્રેમનુ આધાર સ્થાન તેનું અંતઃકરણ જેમ જેમ ટૂકું થતું જાય છે તેમ તેમ સાથે સાથે તેનામાં વિકૃતિનુ જોર પણ વ્યાપક થતું જાય છે. આખરે તે પ્રેમામૃત રાગ અને મમત્વના વિષમાં પલટાઇ જાય છે, અને તેનું અંતઃકરણ તેટલું જ વિકૃત થઇ ભૂમિકાનું ક્ષેત્ર ઉતરતાં ઉતરતાં દેવ, માનવ, પશુ અને તેથી પણ પાછળ એટલે કે પિશાચ જેવું બની રહે છે

માનવીની સ્વાર્થાંધતાને લઇને તેની આશા અને ઇચ્છાઓનું ક્ષેત્ર પણ ધીમે ધીમે ખૂબ વિકસે છે અને તે ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ ખાતર તે ઠેર ઠેર મૃગજળના ઝાંઝવાની પાછળ ઝાવાં મારે છે. આવે સમયે તેને પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રનું ભાન ન રહે તે સાવ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની આર્ય સભ્યતાનો લોપ કરનાર આ એકજ કારણ તે સ્વાર્થની અતિમાત્રાજ છે. જેણે ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્ય એ ત્રણે વિકાસવેલી ઉપર કુઠારાઘાત કરી ચેતનવતા માનવીને જડ અમો નિષ્ઠુર અને નિર્દય બનાવી મૂક્યો છે.

વિલાસી વૃત્તિ

એ સ્વાર્થમાં પણ જ્યારથી વિલાસીવૃત્તિનો વેગ ભળ્યો છે ત્યારથી તો પાપની પરાકાષ્ઠા થઈ રહી છે. જે આખા કુટુંબને બહુ અલ્પ ખર્ચથી પોષણ થતું તેટલું ખર્ચ આજે એક વ્યકિતને સામાન્ય જરૂરિયાતો પાછળ પણ પૂરતું થઇ શકતું નથી. બીજી બાજુ બેકારીનું ભૂત વળગી રહ્યું છે આવાં આવાં કારણોને લીધે સ્નેહનાં સ્રોતો સુકાઈ જવાના શ્રી ગણેશ મંડાયા છે. વિલાસની વૃત્તિ કોને નથી અભડાવતી !

ભાવના

સંયમીવૃત્તિથી જેમ ખર્ચ ઘટશે ,તેમ પાપ પણ ઘટશે ત્યારે ધાર્મિકવૃત્તિ અને સાથે સાથે કર્તવ્ય પરાયણતા પણ વધતી જશે, અને તેજ સમયે કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રપ્રતિના પ્રેમનાં પૂર ઉભરાઇ નીકળશે. માબાપની સેવા અને સહોદરની સ્નેહધારાનાં વહેન પણ વહી નીકળશે. અને ત્યારે એ પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે ચિત્રો આજે પુસ્તકમા જ અવલોકીએ છીએ તે ઘર ઘર પ્રત્યક્ષ થશે અને ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતાનું આજનું ભાવનામય ચિત્ર નજરે નીહાળાશે

પિતૃગૃહ છોડી તે શ્વશુરગૃહે સીધાવે છે છતાં તેનો તે સ્નેહ તો તેવોને તેવો અખંડ જ રહે છે. ચાલતાં ઠેસ વાગે ત્યારે કષ્ટમા પણ 'મમ્મા મારા વીરને' આ હૈયામા સંઘરેલું વચન તેના હોઠથી બહાર નીકળી પડે છે. કેવો એ ભગિનીનો પ્રશસ્ત સ્નેહ!

બેન અને ભાઇ

બેનનો ભાઇ પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે તેમ ભાઇનો પણ ભગિની પ્રત્યે પ્રેમ તો હોય જ છે. પરતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષ અને સ્ત્રીના સ્વભાવ અને સદ્‌ગુણો પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન હોય છે.

બેન વીરાનું સદા અને સતત હિત વાંછતી હોય છે અને પ્રસંગ પડયે વીરાની સેવા કરવા સારુ તે તત્પર રહે છે અર્થાત્ આવી રીતે લાગણી અને સેવાદ્વારા તેના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

ભાઈ પણ બેનનું દુ:ખ દૂર કરવા તન અને મનથી તૈયાર હોય છે. ઘણીવાર તે બેનના હિત સારુ પોતાનાં માબાપ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતાં હોય તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરીને પણ બેનનું અહિત થવા દેતો નથી. બેનની ગરીબીને કે દુ:ખી હાલતને ભાઈ પોતાની ઉદારતા દ્વારા ફીટાડે છે. આ રીતે એ બન્નેના પ્રેમનો જીવનપર્યંત પરસ્પર વિનિમય થતો રહે છે

ભારતીય પ્રજામાં ઘરઘર ઉભરાતાં દુઃખોમાં આ પ્રશ્ન એકારી કરતાં અધિક દુઃખજનક નીવડ્યો છે. જ્યાં કુટુંબ વચ્ચે સ્નેહ છે, પરસ્પરના મિલનથી જે કુટુંબનાં અંગોની આંખડીઓમાં અમી ભરાય છે, જે એક બીજાના દુઃખે દુઃખી બને છે તેજ આંગણે સ્વર્ગીય લક્ષ્મીનાં દર્શન થાય છે, વિપત્તિઓના ડુંગરોમાં પણ ત્યાં આનંદની લહરીઓ ચમકે છે.

અને જે કુટુંબમાં સ્નેહ કે સંપ નથી ત્યાં સંપત્તિની છોળો ઉડવા છતાં શાન્તિ કે સંતોષનું બિન્દુએ સાંપડતું નથી, અને એ સંપત્તિ પણ કંકાસના કાદવથી મ્લાન થઇ કંટાળીને વિદાય થઇ જાય છે અને "કલેશથી ગોળાનાં પાણી સૂકાય" એ કહેવત આ રીતે ચરિતાર્થ થઈ જતી દેખાય છે.

ભાભી અને દિયર

'ભાભીના ભાવ મને ભિંજવે રે લોલ.' કવિશ્રી બોટાદકરનું આ કાવ્ય ઘેર ઘેર ગવાતું હશે. આ કાવ્યમાં જે ભાવ છે તેથી અગણિત ભાવ દિયરનો ભાભી પ્રત્યે હોય તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે જે અંતઃકરણના ભાવો હોય છે તેનો શતાંશ પણ વાણીમાં આવી શકતો નથી. સ્નેહ એ વાણીથી અગમ્ય છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં માતાનું સ્થાન તો સર્વોપરિજ છે. પરંતુ ત્યાર પછી આખા વિશ્વમાં જો માતૃભાવ ઢોળવાનું કોઇ બીજું પાત્ર હોય તો તે આખા સંસારમાં એક માત્ર ભાભી જ સાંપડશે. મોટાં ભાભી એ જનનીનું એક પ્રતીક છે.

નીતિકારો કહે છે કે માતૃહૃદય રચીને જેમ વિધાતાએ હાથ ધોઇ નાખ્યા છે તેમ આદર્શ ભાભીનું પણ અંતઃકરણ અદ્વિતીય રચ્યું છે. એ માતૃવિરહની વેદના ભૂલવનારી જનેતા છે. એના અંતઃકરણમાંથી વાત્સલ્યની ધારા નિરંતર પુત્રવત્ વહે છે. ઘણી ભાભીઓએ નાનાં દિયરની માતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી પોતાની દુગ્ધસુધા ચખાડી, ઉછેર્યાં છે, પાળ્યાં છે અને પોષ્યાં છે.

ભાભી પ્રત્યે

જે રીતે ભાભીનું હૃદય માતૃવાત્સલ્યથી ભરપુર છે તેજ રીતે દિયરનાં અંતઃકરણમાં પણ તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પ્રબળતર હોય છે. તે પોતાના ભાઈ કરતાં ભાભી પર વધુ પ્રેમાળ હોય છે. તેના પડતા બોલ ઝીલી લેવામાં પોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. માંદગી અને એવા બીજા કારણે તેની સેવાવૃત્તિ તેવીને તેવી અખંડ રહે છે. તેમના અંતઃકરણમાં એમજ થયા કરે છે કે હું શું સમર્પું? અને તેમના ઉપકારનું ઋણ ચૂકાવું?

વીર લક્ષ્મણનું દ્રષ્ટાંત તેની સાક્ષી પૂરે છે. વડીલભાઈ અને ભાભીની સેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તે વીર માબાપના વિરહ દુઃખને ભૂલી ગયો. રાજમંદિરના રમ્ય ભોગો છોડી વલ્કલો મન્યાં, અને અરણ્યની અપાર વેદના વેઠવા સજ્જ થયો. સીતાદેવીની જે અખંડ સેવા એ વીરે બજાવી તે તેના હૃદયના અપાર અને એકાંત પ્રેમની જ સૂચક છે.

સોણલાં પર તે ખૂબ મા'લતી હોય છે. નાનપણમાં તેને ભાભીના લાડ ગમે છે. મોટી વયમાં તે ભાભીની અમીદ્રષ્ટિ ઇચ્છે છે. કારણ કે ભાભી એ તેના પિયરસ્નેહની સતત ચાલુ રાખનારી એક સરિતા છે. ભાઈના ઘરની તે ધણીયાણી છે. ભાભીની દ્રષ્ટિ ફરે તો તેનું પિયરમાં રહેવું ભારી થઇ પડે છે. નણંદ અને ભાભી બન્ને ભિન્નભિન્ન ઘરે ઉત્પન્ન થવા છતાં તેમનો સ્નેહ સગી બહેન સમો હોય છે. જેમ ભાભી પરઘરથી આવે છે તેમ મારે પારકે ઘેર જવું છે એમ હમેશાં શાણી નણંદ સમજે છે. તે બન્નેનો સાચો સ્નેહ ટકવાનું કારણ આ જાતની સમસ્થિતિ છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

આજે "નણંદ થોડા જ દિવસની મહેમાન છે" તેમ સમજવા છતાં ભાભી તેટલો વખત પણ સ્નેહ રાખી શકતી નથી. પોતાના પતિનો પોતાની નણંદ પર અપાર સ્નેહ હોય તો તે સહન પણ કરી શકતી નથી. નણંદને અપાતી વસ્તુ પોતાના ઘરમાંથી ઓછી થાય છે એવી જાતની સ્વાર્થવૃત્તિ તેના સ્નેહમાં રોધ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે જેટલી કર્તવ્ય પરાયણતાની ભાભીમાં ખામી છે તેટલી જ નણંદમાં પણ હોય છે.

ભાભી પરણીને જ્યારે ઘેર આવે છે ત્યારે એ નણંદબા પોતાની ભાભી પર હુકમ ચલાવવા લાગી જાય છે. સમાન વયની હોય તો કામકાજમાં ઇર્ષ્યા પણ કરે છે. પોતાની ભાભી પ્રત્યે પોતાનો ભાઈ વધુ સ્નેહાળ બને તો તે પણ તેને પાલવતું નથી. જાણે કેમ પોતાનું તે લઇ લેતી હોય ! કે ખાઇ જતી હોય ! તેમ તેના પર સતત વૈરવૃત્તિ રાખી પોતાની મા આગળ સાચા ખોટા સાંધા કરી સાસુ–વહુ વચ્ચે અને ભાઇ–ભાભી વચ્ચે કેટલીક નણંદો તો કલહ પણ જગાડે છે. પ્રસંગ પડયે મેણાં ટોણાં પણ મારે છે અને જેમ જેમ તેને દુઃખ થતું જાય તેમ તેમ તે રાજી થાય છે. સ્ત્રીજાતિની પરસ્પરની આવી ઇર્ષ્યા ઉભય પાત્રને તો દુઃખરૂપ નીવડે જ છે. પરંતુ સાથે

સાથે તે ગૃહસ્થાશ્રમના સુખી જીવનમાં પણ દુઃખ રેડનારી બને છે. ભાભી અને નણંદ વચ્ચેનુ આ વૈમનસ્ય ભવિષ્યના જીવનમાં ભાભી અને નણંદને બહુ ભારી પડે છે તેનું પણ તેને આ વખતે ભાન હોતું નથી.

કર્તવ્ય

નણદ પછી તે નાની હો કે મોટી હો તેણે સમજી લેવુ જોઇએ કે પિયરનું ઘર એ તેને માટે સંસારમા મીઠી છાંયડી આપનારુ વૃક્ષ છે. ભાભી અને ભાઈ એ વૃક્ષની ડાળી અને ફળ છે, તેઓનો જેટલો સ્નેહ વિશેષ તેટલો જ તે વૃક્ષની છાયાનો લાભ મળવાનો. આમ વિચારી પોતે મોટી હોય તો આવતી ભાભીની થતી ભૂલો ગળી જઈ તેમને મીઠી શિખામણ આપી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેની ફરજ છે. આથી તેમનો પ્રેમ દિને દિને પાંગરે છે

નણદ જો નાની હોય તો તેણે ભાભીના કાર્યમાં મદદગાર બની. તેની સેવા કરવી, તેની પાસેથી ઉપયોગી શિક્ષણ લેવુ અને તેના તરફ સ્નેહભાવ ધરાવવો એ તેની ફરજ છે. સારાંશ કે નણંદ અને ભાભીનો સ્નેહ એક સગી બ્હેન કરતાં વિશેષ હોવો જોઇએ. તો તેઓ બન્ને કુટુંબમા સ્નેહ અને સંપની સાધિકાઓ થઇ પડે છે.

પરતુ આ બધી બાબતોમાં સૌ સૌએ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેવું ઘટે. એક પણ અંગ જ્યારે પોતાની ફરજ ચૂકે છે કે સ્વાર્થ તરફ ઢળે છે ત્યારે સામેનું પાત્ર પણ તેવુજ કે તેથી વિશેષ સ્વાર્થી અને અકાર્મણ્ય બની જાય છે. આમાં જે પાત્ર પહેલુ હોય તેજ આ પરિસ્થિતિનું વિશેષ જવાબદાર છે.

કુટુંબનો સ્નેહ જાળવવામા પળે પળે ગમ ખાવાની ટેવ એટલે કે સહનશીલતા કેળવવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે, અને તેટલીજ સ્વાર્થત્યાગની પણ ભાવના કેળવવાની જરૂર હોય છે.

દેરાણી-જેઠાણી

૭

જેમ કુટુબના પોષણ અર્થે દ્રવ્યાદિ મેળવવામા અને ગૃહવ્યવહાર ચલાવવામા ભાઇને ભાઇની આવશ્યકતા હોય છે કારણ કે તે ભુજારૂપી બની એ બોજો વહન કરવામા મદદગાર થઈ પડે છે તેજ રીતે ગૃહકાર્યનો આતરિક બોજો વિભક્ત કરવા માટે જેઠાણીને દેરાણીની જરૂર રહે છે

સાસુના મનમા પોતાની પુત્રવધૂ લાવવાના જેમ કોડ રહ્યા કરે છે તેમ જેઠાણીને પણ પોતાના નાના દિયરને વિવાહિત કરવાના મીઠા કોડ અવશ્ય રહે છે અને તે ઇચ્છે છે કે મારી નાની બેન આવવાથી મારા કાર્યમા સગળતા થશે

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પરતુ આજે તો ઘણેખરે સ્થળે એ બન્નેનો પરસ્પર સ્નેહ ક્વચિતજ દેખાવ દે છે, એટલુજ નહિ બલ્કે જ્યારથી ભેગા મળે છે ત્યારથી બન્ને વચ્ચે આ રીતે લડાઈ થવી શરુ થાય છે સાસુ મને આટલું બધુ કામ આપે અને જેઠાણીને કાં નહિ? અથવા જેઠાણી એમ માને કે સાસુનો દેરાણી પ્રત્યે આટલો પ્રેમ અને મારા પર કેમ નહિ ? એ કરિયાવર વધુ લાવી છે માટે ને ?

ખાવામાં પણ "મને આ મળ્યું અને તેને તે મળ્યું" એવી એવી સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે. એક નાની બગડીથી માંડીને સુવર્ણ કે રત્નના આભૂષણ અને પોષાકમાં તો એ બન્નેની હુંસાતુંસીનો પારજ પામી શકાતો નથી. 'મારો ધણી કમાય છે, મારો ધણી મહેનત કરે છે, તેને પણ સરખા અલંકારો શા માટે?' એમ દરેક નાનાથી માંડીને મોટી વાત સુધીમાં ઈર્ષાખોર પ્રકૃતિથી તેઓ અંતરમાં પરસ્પર સળગ્યાજ કરે છે.

તેના નાનાં નાનાં બાળકોને ખાવાની નાની સરખી ચીજો આપવામાં પણ એક બીજાની વૃત્તિનુ પ્રદર્શન થાય છે, અને તે બાળકની માને ખબર પડતાજ તે લઢવા તૈયાર થઇ જાય છે. છોકરાઓ પરસ્પર રમતા એક બીજાં લડી પડે તો તેની પાછળ પણ તે માતાઓ પરસ્પર લડવામા બાકી રાખતી નથી. આવી રીતે એ ઝગડો માત્ર તે બન્ને વચ્ચેજ નહિ, પરતુ પછી પુરુષોમાં પણ પેસે છે. કારણ કે તે બન્ને રોજ પોતાના પતિ પાસે નવી નવી ફરિયાદો રજુ કરતી હોય છે, અને એવી સફાઇથી અને રોતી આંખે કહે છે કે રોજ રોજ કહેતા કોઇ દિવસ તો પતિના હૃદયમાં પણ તે વાત ઘર કરી બેસે છે, અને તેમાં પણ જો દૈવયોગે કોઇ પ્રત્યક્ષ નિમિત્ત મળી જાય તો તો પછી પુછવુજ શું? તે ભાઇઓના પરસ્પરના દિવ્ય સ્નેહો આવી નાની બાબતમાં બળીને ખાખ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત તે સ્ત્રીઓ બને છે.

ભાઇ ભાઈ વચ્ચે મારામારી, ગાળાગાળી કે ખૂને ખરાબી પણ થતી આપણે સાભળીએ છીએ. ભાઇ ભાઇ કોર્ટે ચઢવાના કિસ્સાઓનો તો પારજ નથી. આ બધાંનાં મૂળ કારણભૂત તેઓ કે બીજી વસ્તુ નથી પરંતુ ઘણુ કરીને તે બન્નેની સ્ત્રીઓ એટલે કે દેરાણી

ઉણપ અથવા તેવોને તેવો સ્નેહ રહે છે. પરંતુ બન્ને ભાઇ પરણ્યા એટલે તો થોડાજ વખતમાં તેને અલગ થયા વિના ચાલતુંજ નથી. દેરાણી જેઠાણીના ઝગડામા ઘરના માબાપોની પણ ખૂબ ખૂબ કફોડી સ્થિતિ થાય છે. આવી રીતે સ્નેહ, સંપત્તિ અને માબાપની સેવા એ ત્રણે ઉચ્ચ વસ્તુઓ કે જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં બહુ આવશ્યક છે. તે આ ગૃહલક્ષ્મીઓ પોતાને સગે હાથે ફેંકી દે તેના જેવું દુર્ભાગ્ય કયું હોઇ શકે ?

આ સ્થિતિ થવાનું કારણ

સાસુની ઓછી આવડત કે વહુઓ વચ્ચેની અસમાનતા એ આ ઝગડાનું બીજ હોય છે ખરુ પરંતુ જો તે બન્ને શાણી બહેનો હોય તો આવી વાતથી તે ઉશ્કેરાઈ જતી નથી, જેઠાણીને દેરાણી પ્રત્યે ઉદાર અને માયાળુ થવું ઘટે, અને દેરાણીએ જેઠાણી ગમે તેવાં હોય તો પણ તેને પોતાના વડીલ બહેન સરખાં ગણી તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવથી વિનયભર્યું વર્તન રાખવું ઘટે. જો આટલું લક્ષ અપાય તો બાકીની બીજી વસ્તુઓ તો સાવ ગૌણજ થઇ રહે, અને તેમણે સમજી લેવું ઘટે કે દાગીના કે ખાનપાનના પદાર્થો અથવા સંપત્તિ એ સ્નેહ આગળ સાવ તુચ્છ છે. જો દેરાણી અને જેઠાણીઓ આ વસ્તુને યથાર્થ સમજે તો આખા કુટુંબ કલહનો અંત આવી રહે અને ગૃહસ્થાશ્રમીને પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સરળતા થાય. ભાઇ ભાઇને ન બનવાથી જુદાં જુદા રસોડાં અને ઘર પાછળ એકેક કુટુંબને આર્થિક દ્રષ્ટિએ ચારથી પાંચ ગણું નુકશાન સહેવું પડે છે. અને પછી તેને પહોંચી વળવા ખાતર ગરીબ કુટુંબને બેકારીના બોજા તળે ચગદાઇ જવું પડે છે. અથવા અનૈતિક કાર્યો કરવાં પડે છે. સારાંશ કે અણબનાવ કે જે વાત આપણને સાવ સાદી લાગે છે તે પરિણામે કૌટુંબિક, સામાજિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ મહાન નુકશાનકારક નીવડે છે.

સરળમાર્ગ

જો દેરાણી–જેઠાણીઓ પરસ્પર ભગિની ભાવ કે સખીભાવથી વર્તે તો ગૃહસ્થાશ્રમીને સૌથી વધુ સરળતા થાય. આ પ્રશ્ન તો આજે

અશક્ય જેવો બની ગયો છે. ભાઇઓએ પોતાનું કુટુંબ જુદુ જુદું રાખવુ જોઇએ એ જાતની માન્યતા આજે ઘર ઘાલી બેઠી છે પણ એ વાત અશક્ય નથી. અને એવી જાતનું ધ્યેય રાખવામા આવે અને કુટુંબમાં દરેક માણુસો તેનું ઇચ્છે તો તે સાવ સાધ્ય છે આ વિષ-યમા તે સ્ત્રીઓની સાસુઓએ પણ વધુ લક્ષ આપવુ ઘટે.

આખુ કુટુંબ એક સાથે રહેવાથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ ફાયદો થવા ઉપરાત 'ઝાઝા હાથ રળીયામણા'ની પેડે ગમે તેવુ મોટું કાર્ય હોય તોપણ તે સહજ સાધ્ય થામ અને તે કુટુંબની શકિત પણ એટલી વધે કે તે કુટુંબ સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે.

મિત્ર

૮

વિકાસની પ્રબળ ઇચ્છાથી સંસારમાં રહેલા પ્રત્યેક જીવાત્માઓની પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે છેવટ પર્યંત અર્થાત તે વિકાસની પરાકાષ્ઠા સુધી દરેક અવસ્થાઓમાં સહાયકની આવશ્યકતા રહે છે. નાનાં મોટાં ચર અને અચર સૌ પ્રાણીઓમાં આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

એક વૃક્ષનું બીજ ઉગતાંની સાથે બીજાં સ્વજાતિય તત્ત્વોને આકર્ષે છે અને પરસ્પરની સહાયથી તે વિકાસ પામે છે. પ્રત્યેક તત્ત્વમાં આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક દેખાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેની માતા સહાયક હોય છે. પછી પિતા, શિક્ષક, સ્ત્રી અને એમ સહાયકના ક્ષેત્રો કુટુંબ, સમાજ, દેશ એમ એમ વધતાંજ જાય છે. પરંતુ માનવજીવન માટે ભિન્નભિન્ન કાર્ય પરત્વે ભિન્નભિન્ન સહાયકો પૈકીનું મિત્ર એ એક એવું સહાયક અંગ છે કે જે બાળપણથી માંડીને મૃત્યુના છેડા સુધી કાયમ ટકે છે, જો કે એ મિત્રતાનો ઉમેદવાર ઠેઠ પર્યંત એકજ રહે છે અથવા એક જ પાત્ર પરત્વે તે મિત્રતા ટકી રહે છે તેવું કશું નિશ્ચિત હોતું નથી. પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે એક નાનાથી માંડીને મોટા સુધી સૌ કોઇ મિત્રને ચાહે છે અને મિત્રની જીવનમાં અગત્યતા પણ અનિવાર્ય છે.

મિત્રતાનું મૂળ

માનવી જીવનમાં મિત્રતા ક્યાં અને કેવા પ્રસંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તપાસીએ.

મિત્રતા જન્મવાનું કારણ સમાનતા છે બાળપણમાં વયની સમાનતાથી મિત્રતા જન્મે છે. બાળક જરા મોટું થાય એટલે સમાન રીતે રમતગમતમાં અને સમાન ટેવોમાં એ મિત્રતા ટકે છે. પછી સહશિક્ષણથી એ મિત્રતા ફૂલે છે અને સમાન વિચારોથી તે મિત્રતા ફળે છે.

મિત્રપદની જવાબદારી

'જેવો સંગ તેવો રંગ' આ એક નાના વાક્યમા ગંભીર રહસ્ય છે, મનુષ્ય જેવા વાતાવરણમાં અને જેવાં સંસર્ગમાં રહે છે તેવો તેવો તે ક્રમે ક્રમે બનતો જાય છે, અને તે એટલી હદ સુધી કે માબાપોના ઉચ્ચ સંસ્કારથી પોષાયેલું બાળક પણ કુસંગના પરિણામે હલકી ખાસિયતનું બની જાય છે. આથી માબાપોએ બાળપણથી એવા બાળકોના સંસર્ગમાં પોતાના બાળકને મુકવું જોઇએ કે ઉચ્ચ ભાવના વાળું બને. પરિપક્વ બુદ્ધિ થયા પછી તો મનુષ્ય સ્વયં ગુણદોષની કસોટી કરી શકે છે. આથી તેણે પોતે પણ એવા મિત્રો શોધી કાઢવા જોઇએ કે જે ખરેખર મિત્રના પદને લાયક હોય.

મિત્રના સદ્‌ગુણો

મિત્રપદની જવાબદારી ખૂબજ મહાન છે. તેથી તે પાત્ર શોધતાં પહેલા નીચેના સદ્‌ગુણો તપાસી લેવા જોઇએ.

૧ તેનામાં ઉચ્ચ સસ્કારિતા અને સદ્‌વિચાર હોવા જોઇએ.

જો તેનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો અને સદ્‌વિચારો હોય તો ખોટી કુટેવો અને હલકી ખાસિયતોથી તે મુક્ત રખાવી શકે છે, અને મિત્રનાં કર્તવ્ય કે નીતિનો ભંગ થતો હોય તો તે સારા વિચારો આપી આત્મપતનથી પણ ઉગારી લે છે.

૨ દ્રઢનિશ્ચયી

જેનામાં દ્રઢ નિશ્ચય હોય છે તે વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં, સુખમાં કે દુ:ખમાં, સારી સ્થિતિમાં કે નબળી સ્થિતિમાં પણ મિત્રતાને બરાબર સમાન ભાવથી જ ટકાવી શકે છે.

૩ નિઃસ્વાર્થી

જે નિઃસ્વાર્થી મિત્ર હોય છે તે ધનના કે તેવા બીજા કશા પોતાના સ્વાર્થના લોભ ખાતર મિત્રતા બાંધતો નથી તેથી આવી નિઃસ્વાર્થ મિત્રતા કાયમ ટકી શકે છે અને ફળપ્રદ પણ થાય છે.

૪ ઉદાર

ઉપરાંત જે પ્રકૃતિનો ઉદાર હોય છે તે પોતે દુઃખ સહીને પણ મિત્રના અંતઃકરણને સંતોષી શકે છે.

તે ભિન્ન જાતિનો હોય કે ભિન્ન સંપ્રદાયનો હોય તેની કઈ ચિંતા નહિ પરંતુ આ ચાર ગુણોથી અલંકૃત હોય તો તે સાચો મિત્ર થવાને લાયક અને મિત્રતાનું સાચું પાત્ર ગણાય છે. આ ગુણો પરત્વે સુભાષિતકારોએ નીર અને ક્ષીરની મિત્રતાની કસોટીમાં આ શ્લોક આપ્યો છે.

क्षीरेणाऽऽत्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्राऽऽपदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

જ્યારે દૂધમાં પાણી ભળે છે ત્યારે દૂધ પોતાનો મિત્રધર્મ બજાવવા પોતાના ગુણો પાણીને સમર્પે છે. જ્યારે તે દૂધને ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે દૂધની આફત નીવારવા માટે તે પાણી પોતાનો મિત્રધર્મ સાચવે છે. અર્થાત્ કે પ્રથમ પોતે અગ્નિમાં બળે છે. વળી તે સમયે દૂધ પોતાના મિત્રની આપત્તિ જાણી તે પણ બળવા તૈયાર

થાય છે અને મિત્ર મળ્યા પછી જ શાંત થાય છે. આવીજ સતપુરુષોની પરસ્પર સાચી મિત્રતા હોય છે.

મિત્રતાનું ફળ

એક મિત્રે પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ ફના કરી દીધી હોય, એક મિત્રે મિત્રનું દુ ખ પોતા પર વ્હોરી લીધું હોય તેવા દાખલાઓ તો પુષ્કળ જ હોય છે. પરતુ મિત્રની ખાતર મૃત્યુને ભેટનાર મિત્રોનાં પણ દ્રષ્ટાતો કઇ ઓછાં નથી.

પહાડસિંહ અને ચાંપરાજ હાડાની મિત્રતા એ તેની મહોર છાપ છે. આવાં તો અનેક ચિત્રો ઇતિહાસને પાને ચમકી રહ્યા છે અને 'અત્યુત્તમપદ મિત્રતણુ આ વિશ્વમહીં જ જણાય' તેની ચરિતાંર્થતા કરી રહ્યાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીનો જે બોજો તેમના સગાવહાલાં સ્ત્રી કે પુત્ર નથી ઉતારી શકતાં તે એક મિત્ર ઉતારી શકે છે. જેવી રીતે ચિંતા, ખેદ અને દુઃખમા મિત્ર એ એક પ્રબળ આશ્વાસનનું સ્થાન છે તેજ રીતે સુખ અને શાન્તિના સ્થળમા પણ મિત્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે.

આપણે એક કુદરતના કળાધામમાં છીએ ત્યા વિવિધ કુદરતી સૌંદર્ય વિલાસી રહ્યુ છે. આપણે તેનુ નિરીક્ષણ કરી આનદ લઇ રહ્યા છીએ. પરંતુ તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણને જરૂર ઉણપ ભાસવાની આવો અનુભવ આપણને ઘણીવાર થાય છે અને તેથી કયાય પણ જવુ હોય તો આપણને મિત્રમડળની જરૂર રહે છે.

વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની બીજી આવશ્યકતાઓમા કદાચ મિત્ર વિના તે ખોટ બીજું પાત્ર પણ પૂરી પાડી શકે એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્રવિના પણ ચલાવી શકીએ પરંતુ વિચારોની આપલે કરવા માટે તો દરેક મનુષ્યને એક સાચા મિત્રની આવશ્યકતા રહે છે. જેને આવો મિત્ર

હોતો નથી તે ખરેખર આ વિશ્વમાં સુખી દેખાવા છતાં દુઃખી છે. વિચારોનો વિનિમય થવાથી માનવ જીવનની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ધ્યેય બરાબર જળવાઇ રહે છે. આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે.

પરતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સદ્દગુણો હોવા જોઇએ અને તેવો સદ્દગુણી મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેટલો વિકાસ થયો હોય. જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર શોધવાની યોગ્યતા ન હોય કે જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાંસુધી મિત્રહીણા રહેવું ઉત્તમ. પરતુ તેથી ઉલટો એટલે કે દુર્ગુણી મિત્ર કદી ન કરવો.

મિત્રતાનાં દૂષણ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે 'વિષકુમ્ભમ્ પયોમુખમ્' જેવો ભયકર છે. તેની મિત્રતામાં સંપત્તિ અને સુખ બન્નેની હાનિ થાય છે.

દુર્વ્યસન

મહાવ્યસનો સાત પ્રકારનાં છે.

(૧) દ્યુત–જુગાર

(૧) જુગારથી મનુષ્ય ચોર અને અધાર્મિક બને છે. નીતિ અને જુગાર એ બન્ને પરસ્પર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે. પછી તે જુગાર ઉપરથી દેખાતા વ્યાપાર એટલે કે સટ્ટા રૂપે હો, રમતગમતના સાધનરૂપે હો એટલે કે ઘોડાની રેઇસ રૂપે હો કે ખુલ્લા જુગાર રૂપે હો. આજે તો ઘણાખરા વ્યાપારો જ જુગાર રૂપ થઇ ગયા છે પરંતુ તેટલું જ આર્થિક અને નૈતિક દ્રષ્ટિએ ભારતને નુકશાન પહોંચ્યું છે તેમ ગૂઢ તત્ત્વચિંતકોએ અનુભવ્યું જ છે. આ વસ્તુ કયા વિચારકથી અજાણ છે.

(૨) દારૂ તાડી ઇત્યાદિ મોટાં અને ચાહ બીડી વગેરે નાનાં વ્યસનો

(૨) નાનું કે મોટું વ્યસન ગમે તે હો પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું બંધન છે. તેથી શરીર અને મન બન્નેની ખરાબી થાય છે. ઠેરઠેર દેખાતા ડોક્ટર અને હકીમનાં પાટિયાં અને બિમારીની અવસ્થા તેની સાક્ષી પૂરે છે.

(૩) માંસભોજિત્વ

(૩) માંસ ભોજિત્વથી શારીરિક બળ વધે છે તેવી ભ્રમજનક માન્યતા આયુર્વેદજ્ઞ વૈદ્યોના જાતીય અનુભવથી હવે દૂર થઇ ગઈ છે, અને માંસ એ શારીરિક આરોગ્યને ઉલટું હાનિકર છે એમ સિદ્ધ થયું છે. છતા કેટલોક વર્ગ ધાર્મિક રૂઢિથી ખેંચાઇને, કેટલોક વર્ગ રસાસક્તિથી લલચાઇને અને કેટલોક વર્ગ શોખની ખાતર એ વાપરે છે. આ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હિંસા છે અને હિંસા એ અધર્મ છે. પોતાના સુખને માટે પરનું સુખ હણી નાખવું એ માનુષિક કર્તવ્ય કદી ન ગણાય. એ તો ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વાત થઇ પરંતુ માંસભોજનથી આજે રાષ્ટ્રદ્રષ્ટિએ પણ ભારી નુકશાન થયુ છે. પશુધન આ બદીમા લુપ્તપ્રાયઃ થયુ છે. પશુધન જતાં કૃષિપ્રધાન દેશને કેટલું ખમવું પડયુ છે તે અકથ્ય વસ્તુ છે. આટલા બાહ્ય નુકસાન ઉપરાંત નિર્દયતાના સંસ્કારથી જે આત્મપતન થાય છે તેનો વિચાર તો કોણુ કરે છે ?

(૪) વ્યભિચારનું વ્યસન–વિષય વાસનાનો અતિરેક

(૪) વિષયવાસનાનું દુષ્ટ પરિણામ તો બ્રહ્મચર્યના પ્રકરણમા વિસ્તૃતરૂપે વિચારાઈ ગયું છે. વીર્યની ક્ષતિમા ચૈતન્યની ક્ષતિ છે. ધર્મપ્રજાના હેતુ સિવાય કરેલો સ્વસ્ત્રી સંગ પણ વ્યભિચાર છે. એ મહાત્માજીનું અનુભવ સિદ્ધ વાકય છે. આવા સ્વસ્ત્રી વ્યભિચારોના દુષ્પરિણામ શબ્દોમા વર્ણવી શકાય તેવાયે નથી. અને તેના નુકશાનોની સંખ્યા તો વળી કલ્પનાથી

(૭) પાપથી લક્ષ્મી કમાવી (અર્થાત્) અતિતૃષ્ણા. ઉપરનાં બધાં પાપોનું આ એક મૂળ છે. સંયમ અને પ્રેમના તત્ત્વો પ્રસરે તો તેનો નાશ થઈ શકે ખરો પરંતુ વિલાસ અને સ્વાર્થભાવનાનું સિંચન થાય તો તો તે વૃક્ષ પ્રતિદિન પાંગરતુંજ રહે છે.

જેમ ઉપરનાં વ્યસનો ભયંકર છે તેમ તેવાં વ્યસનનો આસંગી મિત્ર પણ અતિ ભયંકર છે. તેના સંસર્ગથી મનુષ્ય વહેલો મોડો તેવો બનતો જાય છે. આ વ્યસનો નૈતિક, આર્થિક, શારીરિક અને સામાજિક જીવનમાં ન પૂરાય તેવી મહાન ક્ષતિ પહોંચાડે છે.

અનિશ્ચિતતા

જે મિત્ર 'ક્ષણે રુષ્ટઃ ક્ષણે તુષ્ટઃ' હોય છે, અર્થાત્ જેના વિચારમાં ગાઢતા નથી તે પણ ક્યારે કઇ જાતનું નુકશાન પહોંચાડે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી અનિશ્ચિત મનવાળો સુખમાં કદાચ ટકે પરંતુ દુઃખી સ્થિતિમાં તો ટકી શકેજ નહિ

અવિશ્વાસુ

મિત્ર અવિશ્વાસુ નહિ પણ વિશ્વાસુ હોવો જોઇએ એટલે કે મિત્રનું ચારિત્ર પણ એવું ઉચ્ચ હોવુ જોઇએ કે જેની પાસે પોતાની અંગત બાબતોનો પણ ઉકેલ લાવી શકાય અને જે પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રપ્રભાવથી સામા મિત્રની કોઇ ત્રુટિ હોય તો તે દૂર કરી શકે.

મિત્રતાના દૂષણથી રહિત અને સદ્ગુણોથી યુક્ત સન્મિત્ર એ આ આખા સંસારમાં સૌથી વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે તેમ માનવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. મિત્રભાવના તો આખા વિશ્વને વશ કરે છે, અને મુક્તિનાં સોપાન ચડાવે છે. એ નિઃસ્વાર્થી અને વિશુદ્ધ મિત્રતાના વિકાસની આજે ખુબ આવશ્યકતા છે.

આજની મિત્રતા, સ્વાર્થ, કુટેવ, અને સ્વચ્છંદતાના દુર્ગુણમાંથી ઘણે સ્થળે પ્રાદુર્ભાવ થતી દેખાય છે. તેવે પ્રસંગે આટલો આદર્શ સમજાય અને આદર્શ મિત્રતાનો પ્રચાર થાય તેવું કોણ ન ઇચ્છે ?

વડીલો અને જુવાનો

૯

ગત આઠ પ્રકરણોમાં આપણે જે પરસ્પરનાં કર્તવ્યો વિચારી ો બધી વ્યક્તિઓની સાથે તેનો તેનો સીધો સંબંધ હતો. આ પ્રકરણમાં આપણે વડીલો અને જુવાનો વચ્ચેની પારસ્પરિક ફરજો વિચારવાની છે. વડીલોમાં જુવાનોના મામા, કાકા, બાપા એ પુરુષ-વર્ગનો અને કાકી, મામી, નાની, દાદી વગેરે સ્રીવર્ગનો પણ સમાવેશ થાય છે.

જેવી રીતે પિતા, માતા, ભાઇ ઇત્યાદિ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં હોય છે અને તેમાં રહેલી ત્રુટિઓ ગૃહસ્થાશ્રમની મીઠી શાંતિમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે છે તેજ રીતે આ વડીલો અને જુવાનો વચ્ચેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યોની ત્રુટિના સંબંધમાં પણ છે.

તેને સારા સારા ભોજનો જમાડે છે મોસાળનુ આખું ગામ તેને ભાણાભાઇ તરીકે સબોધે છે અને સૌ કોઈ તેના તરફ સ્નેહ ધરાવે છે

ભાણાભાઇને મોજ ઉડાવવાની ઇચ્છા થાય કે સીધા તે મોસાળના વતન તરફ પ્રયાણ કરે છે. આવી રીતે મોસાળનો તેના પર બાળપણમા મહત્ પ્રેમ અને ઉપકાર હોય છે. તેજ રીતે યુવાનીમા તે ઋણ ચૂકવવા તૈયાર રહેવુ એ તેમની પણ ફરજ છે પોતે સુખી હોય તો પોતાના મોસાળ કુટુબને પણ આર્થિક મદદ અને વિચારોથી સહાય કરવી એ તેમનું પણ આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

કાકા

કાકા એ પિતાના ભાઇ હોવાથી તેની સંતતિ જેવો જ તેનો ભત્રીજા પર પ્રેમ હોવો જોઇએ. જો કે તેને પોતાને પ્રજા ન હોય ત્યા સુધી ભાઇના છોકરાઓ પ્રત્યે તેને પ્રેમ હોય છે ખરો. પરતુ અતિ નીકટની વસ્તુ આવતા જ્યાં નીકટની વસ્તુ પણ દૂર થઇ જાય છે તેવી હાલત આ સંબધમાં પણ બને છે જો કે કાકા–કાકીનો ઓછો પ્રેમ બાળકને સહાય વિહૂણો બનાવે તેવુ કશું નથી કારણ કે અપાર વાત્સલ્યની ખાણુ તેમના માતા અને પિતા બન્ને તે અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરી શકે છે. પરંતુ કાકા–કાકીનો આ અલ્પ સ્નેહ જો પોતાના અને ભાઇના બાળકો પ્રત્યેની અસમાનતાના રૂપમા પલટી જાય તો તેને અંગે ભાઈ ભાઈ વચ્ચે અને દેરાણી જેઠાણી વચ્ચેના ઝગડાઓનું નિમિત્ત બની જાય. એટલે એ સ્થિતિથી બચવા માટે તે બાળકો પ્રત્યે તેમણે પુત્રભાવે કાયમ વર્તવુ જોઇએ તેમનો આ સ્નેહ મોટી ઉમ્મરમા તેમના પ્રત્યેની ભક્તિનો વર્ધક નીવડે અને તે યુવાન ભાવિ સમયે પ્રસંગ પડયે માતાપિતા તુલ્ય સેવા પણ કરી શકે તેવો સંભવ રહે આ વિષયમાં કાકા અને મામા કરતા પણ કાકી અને મામીએ તે બાળકો પર બાળપણથી વાત્સલ્ય વહેવડાવુ એ તેમની અગત્યભરી ફરજ છે.

માસી અને ફઇબા

માસી એ માતાની બેન છે. પોતાની બેનની સંતતિ પર પણ તેને ભગિનીના સંબધને લઇને સંબધ રહે છે, અને આ સંબંધનું સ્મરણ તે પોતાને સાસરે જવા છતાં લઈ જાય છે એટલું જ નહીં બલ્કે પોતાના પતિને પણ પોતાના કુટુંબ તરફ માયાળુ બનાવે છે. તે માસીના બાળકો પણ ભાઇ અને બેનના નાતે વર્તે છે.

ફઇબાનો સ્નેહ પોતાના ભાઇના પુત્રને નાતે અધિક હોય છે. એ તો ભત્રીજાનો જન્મ થાય કે તુરત હરખભેર દોડી આવે છે. અને તેનું નામ પણ પોતેજ પસંદ કરીને પાડી દે છે. ફઇબાના પતિ અને બાળકોનો સ્નેહ પણ પોતાના મોસાળને નાતે આ બાળકો પર ખૂબ હોય છે.

પરંતુ આ બધાનું મિલન કવચિત જ થાય છે. માસીઓ તો મોસાળમાં જ્યારે સારો પ્રસંગ હોય છે ત્યારે મળે છે. પણ ફઇબા અને તેનું કુટુંબ તો ઘણીવાર મળી શકે છે. ફઇબા–માસીમાનો પ્રેમ હોય છે તે જ પ્રકારે તેમના તથા તેમના કુટુંબ પર તેમના ભાણેજ અને ભત્રીજા ગણાતાએ પણ પ્રેમ કેળવવો જોઇએ.

નાના–નાની અને દાદા–દાદી

નાના અને નાની એ મોસાળના મોભ અને દાદા અને દાદી એ ઘરનાં મુખ્ય પાત્રો હોય છે. તે વૃદ્ધોનો સ્નેહ તો બાળકો પર ખૂબ હોય છે, અથવા થાય છે એ બાબતમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે પોતાના સગાં બાળકો કરતાં તે બાળકોની બાળ સંતતિ ઉપર તેનું કુદરતી રીતે વિશેષ આકર્ષણ હોય છે એટલે તેમનાં બાળકો પ્રત્યેના કર્તવ્યોમાં તે અજ્ઞાનતાથી કે રૂઢિથી કદાચ ચૂકતાં હશે અથવા તેનાં પોતાનાં બાળકો આગળ તેમના વચનનું માન ન રહેતું હોય તેથી તે ફરજિયાત ચુપચુપ રહીને કન્યાવિક્રય, અણમેળ વિવાહ ઇત્યાદિ પોતાની પ્રજા પર થતાં અન્યાયો સહી લેતાં હશે. પરંતુ

આવી રીતે તો તેમનો ઊંડો સ્નેહ તે બાળકો પર હશે જ. એટલે એમનાં કર્તવ્યો કરતાં બાળકનાં કર્તવ્યો જ તેમના પરત્વે વિશેષે સમજાવવાનાં રહે છે. વળી વયમાં પણ તેઓ વૃદ્ધ હોવાથી તેમની સેવા કરવી એ યુવાન બાળકોનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પોતાના માબાપો એ કર્તવ્ય કદાચ ચૂકતાં હોય તો તે યુવાન અને તેમની પત્નીએ પોતાનાં માબાપોને વિનય ભાવથી સમજાવવાં ઘટે, અને પોતાથી બને તેટલો તન, મન અને ધનથી ભોગ આપવો ઘટે.

સારાંશ કે કાકા-કાકી, મામા-મામી, માસી-ફઇબા, નાના-નાની, દાદા-દાદી અને ઇતર વડીલો પ્રત્યે બહુ માનથી વર્તવું તે પ્રત્યેક દમ્પતીની પવિત્ર ફરજ છે.

વડીલો અને યુવાનોનો મતભેદ શા માટે ?

આજે બીજી બધી બાબતો કરતાં વડીલો અને યુવાનો (એ બન્ને) વચ્ચેના કાર્યક્ષેત્રમાં વિચારોનો બહુ મોટા મતભેદ હોય છે અને તેજ અસંતોષનું મુખ્ય કારણ બની જાય છે.

ભારતમાં આજે નવયુગ બેઠો છે. વિશ્વનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રો સાથે ભારતનો સંબંધ દિન પ્રતિદિન ગાઢ થતો જાય છે. દરિયાઈ અને હવાઇ સાધનોમાં પ્રતિપળે ખૂબ વિકાસ થતો જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ભારતનો સંબંધ માત્ર પોતાના દેશ પુરતાં પ્રાંત, શહેરો અને ગામડાંઓ સાથે હતો. હવે તેવું રહ્યું નથી.

વિજ્ઞાનની અવનવી શોધખોળો જેવી કે રેડીયો, ટેલીફોન, તાર ઇત્યાદિ દ્વારા વિદેશનું વાતાવરણ પ્રતિ સમયે ભારતને શહેરે શહેરે અફળાતું રહે છે. પેપરો દ્વારા તે એક દિવસમાં ગામડે ગામડે જાહેર થઇ જાય છે. જર્મન શું કરે છે ? રશિયા ક્યાં છે ? વિલાયતમાં શું બન્યું ! એ આજે એક નાનો બાળક પણ સમજે છે. જેવી રીતે આ વર્તમાનો ભારતમાં આવે છે તેવી રીતે ત્યાંના વિચારો પણ પૂર જોસમાં ચાલ્યા આવે છે. મુડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે વાદો

વિદેશમાં ચાલે છે તેના વિચારોની પણ અહીં ભરતી આવી રહી છે. આજે રશિયાનો આદર્શ ભારતમા વ્યાપક થાય તેવી વ્યવહારુ કોશિષો પણ જોશબધ થઇ રહી છે.

આજે ધર્મતત્ત્વને લોકો વાસ્તવિક રૂપમાં ઇચ્છે છે, ધર્મના નામે ચાલતા ધતીંગો કે દભ આજની જનતાને સાલી રહ્યાં છે, તે તેમાં વાસ્તવિકતા જોવા મથે છે

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ અને ધર્મવાદમાં જબ્બર ક્રાન્તિ મચી રહી છે આ ક્રાન્તિમા યુવાનો ખૂબ માને છે. જ્યારે કેટલાક વૃદ્ધો આવે સમયે સમાજની કુરૂઢિઓ, રાષ્ટ્ર અજ્ઞાનતા, ધર્મ ઝનુન વગેરેથી જકડાયેલાં દેખાય છે.

આ બન્નેના પૂર્વ પશ્ચિમ જેમ વિભિન્ન દિશામા વહેતાં વહેનોની પારસ્પરિક શક્તિનું ઐકય સધાતુ નથી. એક વર્ગ સુધારક અને બીજો રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાવાય છે અને આ વિચારોના દ્વંદ્વો માત્ર વિચારમાં જ નહીં બલ્કે પ્રત્યેક વ્યવહાર અને કાર્યમા પણ વ્યાપક બન્યાં છે. ઘરઘર કલેશના થર બાઝ્યા છે તેનું આ પણ એક મહાન કારણ છે. વડીલો અને યુવાનોનો આ અસંતોષ બન્નેનેકેટલીક વખત કર્તવ્યથી પણ ચ્યુત બનાવી મૂકે છે.

નિવારણના ઉપાયો

આ નિવારણનો ઉપાય સહેલો અને સાદો હોવા છતા પણ આજે બે હાથે સમુદ્ર તરવા જેવો કઠિન થઇ પડયો છે, છતા તે નિવારણની આજે કૌટુબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણ કે આ વ્યક્તિગત કલહ માત્ર વ્યક્તિ પૂરતો રહ્યો નથી તેણે પોતાનું ક્ષેત્ર ખૂબ વિસ્તીર્ણ કરી મૂકયુ છે. રાષ્ટ્રોન્નતિના દ્વાર આ વિરોધે બધ કર્યા છે. વિકાસ રુધી રાખ્યો છે.

સહિષ્ણુતા અને સ્નેહ

વડીલોએ વિચારોમાં સહનશીલતા રાખવી અને સ્નેહભાવથી

યુવાનો જ્યાં જ્યાં ભૂલતા હોય ત્યાં સાચા વિચારો આપી તે ભૂલને સુધારી લેવી

તેમજ પોતાની રૂઢિ કે સંસ્કારગત ખોટા સસ્કારોને દૂર કરવા માટે આવતી મુશ્કેલીઓ તરીને પણ એ કાર્ય કરવું એ તેમની ફરજ છે.

અને જુવાનોએ પોતાના વિચારોને પ્રકટ કરતી વખતે ધૈર્ય અને ઉત્સાહ કાયમ રાખવા. વડીલો ન માને તો મીઠા સત્યાગ્રહથી તેને ગળે આ વાત ઉતારવી તેઓ જે વાત ન સમજી શકતાં હોય તો તેને સમજાવવાની કોશીષ કરવી અર્થાત બધુ કાર્ય સ્નેહપૂર્વક કરવું અને ધીરે ધીરે આગળ ધપવુ એ યુવાનોનું કર્તવ્ય છે.

સ્મરણીય વાતો

(૧) વડીલોના સહકાર વિના સાંગોપાંગ કાર્યસિદ્ધિ નથી'

(૨) વડીલો ભૂલતા હોય તો તેમાં સમાજના પ્રાચીન સંસ્કારોનો વિશેષ દોષ છે પણ તે બિચારા અશિક્ષિત હોવાથી તે વાત સમજી શકતા નથી, અને તેમ હોવાથીજ યુવાનોની તેના કરતાં બમણી ફરજ ઉભી થાય છે. માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો કે સ્વચ્છંદી વેગમા તણાઇ જવુ એ મહાન હાનિકર છે.

(૩) સ્વચ્છંદીવૃત્તિમા રાષ્ટ્રનું અને સાથે સાથે આત્માનું પણ પતન છે. વિકાસ નથી.

(૪) શિક્ષણની સાથે પરિપક્વ અનુભવની પણ ખૂબ અપેક્ષા છે.

(૫) જે કાર્ય સ્નેહ, ધૈર્ય, સંતોષ અને વિનયથી સાધ્ય થાય છે તે બીજા ગુણોથી સાધ્ય કે શક્ય નથી.

(૬) પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોટી નથી. ધર્મ ખોટો નથી. પરતુ તેના રક્ષકો ખોટા છે. તેથી તે દોષારોપણ બીજી વસ્તુ પર શા માટે નાખવુ ?

(૭) પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેક એ એક અતિઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુ છે. તેનો દરેક કાર્યમા રચનાત્મક ઉપયોગ થવો ઘટે.

એક તરફ આમ બને છે ત્યારે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે સસરાના કુટુંબપર કેટલાક જમાઇઓને પ્રથમથીજ ઘૃણા હોય છે. અને તે એટલી હદ સુધી કે તે પોતાની પત્નીને સુદ્ધાં તેને પિયર જવામાં આનાકાની કે રોકટોક કરે છે. આ એક જમાઇઓનું મહાદૂષણ છે. તેમણે પોતાના શ્વશુર કુટુંબ પર મીઠો અને સાચો સ્નેહ રાખવો જોઈએ.

વેવાઇઓ

આ બાબતમાં વેવાઇઓએ પણ પરસ્પરનાં કર્તવ્યો બજાવવાનં હોય છે. પોતપોતાનાં પુત્રપુત્રીને યથાયોગ્ય શિખામણ આપી તેં પોતાના ધર્મમાં દ્રઢ બનાવવાં જોઇએ. અને પરસ્પરનો મીઠો સંબંધ કાયમ રહે તે સારુ અતિ લેવડદેવડના પ્રસંગમાં ન આવવું અને પરસ્પરનું હિત ઇચ્છી એક બીજાના ઘરપર આર્થિક સંકટ આવે ત્યાં આર્થિક સહાય અને સારે માઠે પ્રસગે એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી સેવા બજાવવી જોઇએ.

વેવાણો

વેવાઇ વેવાઇઓ વચ્ચે કેટલીકવાર લગ્નાદિ પ્રસંગે થોડું ઘણું ઓછું વધું લેવાય દેવાય તો એકબીજા વચ્ચે કંકાસના પ્રસંગ જાગે છે. આનું મૂળ કારણ વેવાણો હોય છે.

'લગ્ન વખતે આટલાજ લાડવા મોકલ્યા, તેના જમાઇને પાઘડી પણ ન આપી, વેવાણ તેને ઘેર ગયાં પણ ચાકરીજ ન કરી; એવી એવી નાની બાબતો સ્ત્રી વર્ગમા બહુ મોટું સ્વરૂપ પકડે છે અને તે બદલ ઘરમાં વહુને મેણાં ટોણાં મારીને સાસુ તેનું વૈર વાળે છે અને સામી વેવાણ વળી પોતાને ઘેર જમાઇ આવે ત્યારે તેની પાસે તેની માતાજીના દોષો ગાયા કરે છે. પોતાની છોકરીને પણ તારામ માલ કયાં બળ્યો છે? તારું તો ઘરમાં કંઇ ચાલતું નથી એમ કહી ઉશ્કેરી સાસુવહુમાં વિક્ષેપો પડાવે છે.

શાણી વેવાણોએ પોતાની સતતિના હિત ખાતર આવી કુટેવો છોડી દેવી ઘટે. કોઇનું દીધુ લીધુ બેસી રહેતું નથી. વળી સૌ સૌનાં ઘરનાં અલગ અલગ ધણીયાણી છે તો શા માટે લડી મરવું જોઇએ? એમ વિચારી પરસ્પર બેન સમાન સ્નેહ રાખવો જોઇએ અને પોતાનાં બાળકો કદાચ ભૂલતા હોય તો તેને પણ હિત શિખામણ આપી તેના ગૃહસ્થાશ્રમને સુખી બનાવવો જોઇએ.

સાળા-બનેવી

સાળા-બનેવીએ પરસ્પરના આંતરિક જીવનમાં ન પડતાં વ્યવહાર પૂરતું કાર્ય રાખવું એ જ ઉચિત છે કે જેથી તેમનો સ્નેહ કાયમ ટકે.

કેટલાક બનેવીઓને સાળાની અતિ મશ્કરી કરવાની કુટેવ પડી ગઇ હોય છે. આ એક મોટું દૂષણ છે. નાના ભાઇ પ્રત્યે છાજે તેવું તેણે સાળા પ્રત્યે વર્તન રાખવું ઘટે, અને એકબીજાના સહાયક બનવા પ્રયાસ કરવો ઘટે.

સાળા કે બનેવી કોઇને નાની વયમાં તો વ્યવહારનો બોજો હોતો નથી કારણ કે તેમનાં માબાપો તે બધુ સંભાળી લે છે, પરંતુ મોટી વયમાં તેમને માથે તે બોજો આવે છે ત્યારે સાળાએ પોતાની બેનના હિતને લક્ષમાં રાખી પૂર્વ સ્નેહ કાયમ રાખવા અને તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવા બનતું કરી છૂટવું એ તેની ફરજ છે, અને સાળો કે તેમનું કુટુંબ દુ:ખી હોય તો તેને મદદ કરવી એ બનેવીની પણ ફરજ છે.

સાઢુ

બે બેનનાં ભિન્ન ભિન્ન પતિઓનું બે વચ્ચેનું જે સગપણ હોય તેને સાઢુ કહેવાય છે.

આ સગપણ વહાલભર્યું હોય છે અને તે બે બેનોના પ્રેમથી ઉદ્ભવ્યું છે તેથી તે બે વચ્ચેનો જેટલો સ્નેહ અધિક તેટલું આ સગપણ પરસ્પરના સબધનું વર્ધક અને કાર્યસાધક બને છે. ઘણા સાઢુ

ઓનો સ્નેહ પણ ભાઇ ભાઇ વચ્ચેના સ્નેહ જેવો સુદર હોય છે અને તે જીવનપર્યંત ટકે છે

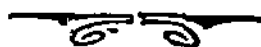
આ બધાં સ્વજનો કહેવાય છે, એક પતિ અને પત્નીના લગ્ન-જીવનથી આ બધા સ્નેહો જન્મે છે અને બધા સ્નેહો ગૃહસ્થાશ્રમના ગહન પથમાં વિશ્રામ સમા સુખદ અને સફળ હોય છે

મા, બાપ, ભાઇ, બેન, કાકા, ફૂઇ, દાદા, દાદી એ બધા કુટુબી કહેવાય છે. મા અને તેનુ કુટુમ એ સ્વજન ગણાય છે

મિત્ર અને સબધીવર્ગ સ્નેહી કહેવાય છે અને માસી, ફૂઇ તેનું કુટુબ એ બધા મર્ગાસબધીઓ ગણાય છે

આ રીતે સગા, સ્નેહી, સબધીઓ, સ્વજનો એ બધાનો યોગ મળે છે

પતિ અને પત્નીના ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજ ઉગી વડનું વૃક્ષ બને છે આ બધા તેની ડાળીઓ, પાદડાં, પુષ્પો અને ફળો છે જેટલે અંશે તેની નિબિડતા અને રસાળતા તેટલોજ ગૃહસ્થાશ્રમનો સુદર રસ ચાખી શકાય આથી દરેક અંગ પછી તે સ્નેહી હો, સ્વજન હો કે, સબધી હો, સૌએ પોતપોતાનાં પૂર્વવર્ણિત ક્ષેત્ર પ્રમાણે પોત પોતાનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યો બજાવવા સારુ હમેશાં લક્ષપૂર્ણ રહેવુ ઘટે.

કુટુંબ નિર્માણ

૧૦

કુટુમ્બ અને તેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યો વિચારતાંની સાથેજ કુટુમ્બ શું? તેનું નિર્માણ શાથી? અને તેની ઉપયોગિતા શી? એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્દભવે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં કુટુમ્બની નિર્માણ વિષયક વસ્તુ વિચારીશું

આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ કે ગમે તેવો સાધન સમ્પન્ન ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં જો તેનું કુટુમ્બ તેને સુખરૂપ ન હોય તો સુખના અપાર સાધનો હાથમાં હોવા છતાં કલેશથી પરિતપ્ત રહ્યા કરે છે. નીતિકારોએ અભિલસ્ય પદાર્થોમાં આરોગ્ય મેળવવાની અભિલાષા પછી બીજેજ નંબર કુટુમ્બજન્ય સુખનો મૂકયો છે. આથી પોતાનું કુટુમ્બ સ્નેહાળ અને વફાદાર કેમ બને તે સૌ કોઇ ઇચ્છે તે સ્વાભાવિક છે.

કુટુંબ શું કરે છે

કુટુમ્બ દુઃખમાં ભાગ પડાવે છે. સુખમાં સુખની વૃદ્ધિ કરાવે છે. સેવા અને સૌજન્યદ્વારા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને નીવારી શાન્તિ અને આશ્વાસનની આરામ શય્યામાં ઝૂલાવે છે. જેનુ કુટુમ્બ વિશાળ અને સુસગઠિત છે તેનું સ્થાન સર્વત્ર સર્વોપરી રહે છે અને

તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પણ સુંદર સેવા બજાવી શકે છે. એકલે હાથે જે કાર્ય અશક્ય અને અસાધ્ય થાય છે તેજ કાર્ય 'ઝાઝા હાથ રળીયામણા' એ કહેવત અનુસાર કુટુમ્બના સંગઠનથી સુશક્ય અને સુસાધ્ય બને છે.

કુટુમ્બનું મિલન

સ્ત્રી, પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર, પુત્રી, ભાઇ, બ્હેન ઈત્યાદિ સંબધો કેમ અને કેવા રૂપમાં જન્મે છે ? ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં ઉડતાં એ પખીઓનો એકજ વૃક્ષમાં આવી રીતે સહજ મેળાપ કેવી રીતે થાય છે ? એ પ્રશ્ન અહીં સહજ રીતે ઉદ્ભવે છે અને એ પ્રશ્નની સાથે સાથે આ આખા વિશ્વનાં કાર્યકારણોનો કોયડો ઉકેલવાને બુદ્ધિ તત્પર બને છે, કઇ શક્તિ કે કયું તત્ત્વ આ આખા વિશ્વનુંજ નિદાનભૂત હશે ? એ પ્રશ્નનો આ પ્રશ્ન સાથે સહજ રીતે સુમેળ હોવાથી તે જાણવા મનુષ્ય ઉત્સુક રહે છે.

વિશ્વનું નિદાન

સૂર્ય, ચંદ્ર, આદિ ગ્રહો, પૃથ્વીની ચોમેર ઘેરી રહેલા એ ગંભીર મહાસાગરો, ખળખળ વહેતી કલ્લોલિનીઓ, ઊંચાં ઊંચાં ગગનચુંબી શિખરોવાળા ગિરિવરો, ઊંડી ઊંડી પાતાળસ્પર્શી ભયંકર ખીણો, પશુ, પ્રાણી, પક્ષીઓ, નાનાં મોટાં કાર્યો તથા એવી એવી અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ આ વિશ્વમાં છે કે જે માનવકૃતિથી પર છે, તેના રચયિતા કોણ હશે ? માનવી માત્રને આ પ્રશ્ન મુઝવે છે, અને ત્યારબાદજ હું કેમ ઉત્પન્ન થયો ? અહીં કેમ યોજાયો ? એક બુદ્ધિમાન અને એક બુદ્ધિહીન, એક સબળ અને એક નિર્બળ, એક સતત શ્રમજીવી હોવા છતા અલ્પ ફળનો ભોક્તા અને એક અલ્પપરિશ્રમી હોવા છતાં સફળતાનો સ્વામી ! આ બધી વિવિધતા અને વિચિત્રતા શાથી ? એવી એવી અટપટી પ્રશ્નમાળામાં માનવી ઘડી ઘડી ગુંચવાય છે. બુદ્ધિથી શક્ય તેટલા બધા તર્કો કરી મૂકયા પછી પણ જ્યારે તેનો નિર્ણય થતો નથી ત્યારે કોઇ એક તત્ત્વ તેને આશ્વાસન આપી દે

છે. તેનું હૃદય આવે પ્રસંગે ગદ્દગદિત થઇ બોલી ઉઠે છે કે 'કઇક છે.'

આ 'કઇક છે' એવી શ્રદ્ધાજ મનુષ્યને આગળ અને આગળ ધપાવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો અને અનુભવી પુરુષોએ માનવજાતિના સમાધાન અર્થે એ કઈક તત્ત્વની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી છે. કોઇ એ તત્ત્વને વિશ્વના નિર્માતા, કોઇ પ્રેરક, કોઈ સચાલક કે કોઇ તટસ્થ એમ ભિન્નભિન્ન રીતે માનીને તે તત્ત્વને ઇશ્વર, શક્તિ, કર્મ કે માયા એવી એવી વિવિધ સંજ્ઞાઓ આપે છે.

ઇશ્વરતત્ત્વને સ્વીકારતાં મનુષ્યને ખુબ આશ્વાસન મળે છે તેના વિકલ્પો અને બુદ્ધિના વિલાસો તેને પજવી શકતા નથી તે ઇશ્વરની અપાર શક્તિ આગળ અલ્પતાનો અનુભવ કરી નિરહકારી અને શ્રદ્ધાળુ બની રહે છે. ઇશ્વરની અનતતામા તે દિવ્યતા અને ભવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર જુએ છે.

જેવી રીતે આ તત્ત્વના સ્વીકારવામાં લાભ થાય છે તેજ રીતે હાનિ પણ થવાનો સંભવ છે ખરો કારણ કે ઇશ્વર પર જ્યારે મનુષ્ય વારવાર નાનાથી મોટા કાર્યોનો આરોપ કરતો હોય છે ત્યારે કેટલીક વાર તે અધર્મ કે અકર્તવ્ય કરતી વખતે પણ તે પોતે માને છે અને પોતાની જાતને મનાવે છે કે મને બુદ્ધિ આપનાર પણ ઇશ્વર છે. જેમ ઇશ્વરે સુઝાડ્યુ તેમ હુ કરુ તેમા મારો શો દોષ! વળી ઇશ્વરે આખી સૃષ્ટિની વસ્તુઓ અમારે માટે તો બનાવી છે તો હુ ગમે તે વસ્તુનો ગમે તે રીતે ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કરી શકુ તેમાં ખોટુ શુ? આવી રીતે કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ બની જવાનો પણ સભવ છે ખરો, તેમજ આવો મનુષ્ય જ્યારે સુખી થાય છે ત્યારે ઉન્મત્ત અને આળસુ બને છે. અને જ્યારે તે દુઃખી થાય છે ત્યારે તે અશ્રદ્ધાળુ અને અપરિશ્રમી પણ બને છે. કારણ કે ઇશ્વર કર્તૃત્વ સ્વીકારનારા મહાપુરુષોએ કેવળ આશ્વાસન સારુ તેનો

સ્વીકાર કર્યો છે અને તેઓ પણ, પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ જીવાત્માના હાથમાં જ ઇશ્વરે સોંપી છે તેમ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે તે દષ્ટિબિંદુ તેવે, પ્રસંગે તે જીવાત્માને ભાન રહેતું નથી. આથી જ ગીતાજીમાં ભગવાન કૃષ્ણે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપ્યો છે કે

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ વિભુઃ ।
ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્ આ વિશ્વમા કાર્યનો કે કર્મનો કર્તા ઇશ્વર નથી એટલું જ નહીં પરતુ તે કર્મનુ ફળ આપવામાં પણ ઇશ્વર સાક્ષીભૂત થતો નથી, માત્ર આ આખું જગત પોતપોતાની સ્વાભાવિક શકિતથી જ વિકસે જાય છે રખે કોઇ આ માન્યતામાં નાસ્તિકતાનો આરોપ નાખે ! તે માટે નીચેનું દૃષ્ટાંત તપાસીએ.

વૃક્ષના બીજમાં કુદરતી જ એવી શક્તિ છે કે તેને જો યોગ્ય ક્ષેત્રમાં મૂકવામા આવે અને તેના સહાયક તત્ત્વો જેવાં કે જળ, વાયુ ઇત્યાદિથી પોષવામાં આવે તો તે સ્વય પોતાનાં સ્વજાતીય તત્ત્વોને આકર્ષી અધિગત થતું જશે અને આખરે વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામશે. આ રીતે સૌ કોઇ નાનાં મોટા જતુમાં વિકસવાની પૂર્ણ શક્તિ છે એમ કહી ત્યાં પ્રાણીમાત્રને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપી છે અને તેના સહાયક તત્ત્વો તો માત્ર નિમિત્ત કારણરૂપ છે તેમ સમજાવ્યુ છે.

નિમિત્તોનો સંયોગ શાથી

આટલી વાત સ્પષ્ટ સમજાવ્યા પછી એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ઉપાદાન કારણોને જે નિમિત્ત કારણો મળીને ખીલવે છે તે મેળવનાર તત્ત્વ કયુ હશે ? આંબાના વૃક્ષમાંથી કેરી જ પાકે, પશુમાંથી પશુ જ જન્મે, માનવથી માનવ જ થાય એમ નિયમિત જરા પણ ભૂલ વગર એવાં એવાં હજારો કાર્યકારણો સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેનું સંયોજક આટલું બધુ નિયમિત તત્ત્વ કયું હશે ! તેનું સમાધાન અનુભવી પુરુષોએ પ્રમાણભૂત અને સ્પષ્ટ આપ્યું છે. એ તત્ત્વને પ્રારબ્ધ તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ

જૈનદર્શન પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બન્નેને સમાન કોટિનાં સ્વીકારે છે. તે બન્ને કર્મશક્તિના બે પાસાં છે. ફેર એટલો જ કે પુરુષાર્થ એ કરણીય તત્ત્વ હોવાથી હવે પછી કરવાનુ હોય છે તેથી તેનો આત્મા, બુદ્ધિ અને શરીરદ્વારા પણ સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે. જ્યારે પ્રારબ્ધ એ પુરુષાર્થનું ફળ હોવાથી ગુપ્ત છે, તેથી તે સાક્ષાત દેખી શકાતું નથી. તેમ છતાં આ વિશ્વની વિચિત્રતા તેનેજ આભારી છે. પ્રારબ્ધની પુણ્યતા કે અપુણ્યતાનો આધાર પુરુષાર્થની પુણ્યતા કે અપુણ્યતા પર નિર્ભર છે અને એ સિદ્ધાંતને અનુસરી ઘણીવાર તે ઉણપ નવીન પુરુષાર્થથી પણ દૂર કરવાનો સંભવ રહે છે

ભિન્નભિન્ન સ્થાને કીડી, ભમરા, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ ભિન્ન સ્વરૂપે જન્મવાની પણ કારણભૂત તે વસ્તુ છે. જીવાત્માને જુદે જુદે માર્ગે ઘસડી લઇ જવા એક બીજાના સંયોગો અને વિયોગો ઉત્પન્ન કરવા ઇત્યાદિ બધુ ગુપ્ત કાર્ય જે તત્ત્વ આકર્ષક રીતે કર્યાં કરે છે તે તત્ત્વ પણ કર્મનુ એક પાસુ અને તેનુ નામ પ્રારબ્ધ જ.

કુટુમ્બ નિર્માણ

જે રીતે વિશ્વગત કાર્યોનું નિદાન કર્મ છે તેજ રીતે કુટુમ્બ નિર્માણમાં પણ કર્મનોજ હિસ્સો છે. કે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે રહેલા જીવાત્માઓને એક સ્થળે લાવી કુટુમ્બ રચના કરી આપે છે. એ કુટુમ્બના મિલનમા પ્રારબ્ધનુ પાસું વિશેષતઃ કારણભૂત છે પણ તેની સુંદરતા કે અસુંદરતા સર્જવાનું કાર્ય તો પુરુશાર્થનાજ હાથમાં છે તે અહીં પણ ભૂલવુ ન ઘટે.

કેટલાક મનુષ્યો કેવળ પુરુષાર્થનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. જ્યારે કેટલાક કેવળ પ્રારબ્ધનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. આ બન્ને માન્યતાની એકાંતતાને પરિણામે પહેલો પુરુષાર્થી માણસ સુકર્મનુ સારું ફળ અને દુષ્કર્મનું ખરાબ ફળ ભોગવવા પ્રત્યે અવિશ્વાસુ બની જવાથી

પોતાના ઐહિક સ્વાર્થને માટેજ પુરુષાર્થ વેડફી નાખે છે. આથી તેનો પુરુષાર્થ સત મટી અસત્ બને છે. પુરુષાર્થનો ઉપયોગ આત્મવિકાસ અર્થે કરવાનો અધિકાર ઈતર પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય જાતિ માટે વધુ પ્રમાણમાં સોંપાયો છે પરંતુ તેજ પુરુષાર્થ જ્યારે આત્મવિકાસને બદલે આત્મપતનના કાર્યમાં યોજાય ત્યારે તે અસત પુરુષાર્થ એટલે કે પાપ કહેવાય છે. જે ખેડૂત બીજ વાવવાનો ઉદ્દેશ ઘાસ કે ફોતરાંને માટે પર્યાપ્ત માની લે છે તે મૂર્ખ ઠરે છે તેવીજ મૂર્ખતા આ પ્રકારનો માનવી સતત કર્યા કરે છે.

વળી કેવળ (એકાંત રીતે) પ્રારબ્ધનેજ માનનારો હાલતાં અને ચાલતાં જે થવાનું હશે તે થશે. હું શું કરી શકવાનો હતો ? એમ પ્રત્યેક નાનાં મોટાં કાર્યોમાં નિરુત્સાહી વૃત્તિ દાખવી આળસુ બનતો જાય છે. પરિણામે એ બન્નેનું એક યા બીજી રીતે પતન છે પણ વિકાસ નથી. હા, એવું બને છે ખરું કે કેટલાક કાર્યોમાં તે બન્ને પૈકી કોઈ એકની વિશેષતા હોય ખરી. પરનુ પ્રારબ્ધનું પાસું ગુપ્ત હોવાથી માનવી તેને જોઇ શકતો નથી. ઘણી વખત જેને એ અનિષ્ટ માનતો હોય છે તેજ વસ્તુ તેની ઇષ્ટ સાધક પણ નીવડી પડે છે એવું આપણે ઘણી વખત અનુભવી શકીએ છીએ. આથી માનવજીવનને માટે અધિક હિતાવહ તો એક જ વસ્તુ છે કે તેણે સતત સત્ પુરુષાર્થ કર્યા કરવો.

સતપુરુષાર્થ કયો ?

ભિન્નભિન્ન ધર્મના સંસ્થાપકોએ પુરુષાર્થની સત્યતા ઓળખવા ખાતરજ ધર્મતત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમજાવ્યું છે.

ઇતર કોઇપણ પ્રાણીજાતને દુભાવ્યા સિવાય પોતાની જાતનો નિર્વાહ કરી અને તેટલું વિશ્વને ઉપયોગી થઇ પડવું તે સત્ કે શુદ્ધ પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. તેની પાલન ક્રિયા કરવામાં ઉપસ્થિત થતાં સંકટોને સહી લેવાં અને લક્ષપરાયણ રહેવું તે તત્ત્વને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ તત્ત્વની આરાધનામાં ચૈતન્યનો વિકાસ અને શુદ્ધિ છે

આવી રીતે પુરુષાર્થની શુદ્ધિ જાણ્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો એ માનવીના પોતાના હાથની જ વસ્તુ છે. કુદરતે તેને તે શક્તિ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં આપી છે. જો કે નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા છતાં ફળની અલ્પતા કે ફળના અભાવનો કેટલીક વાર આપણને અનુભવ થાય છે ખરો. પરંતુ તેનું કારણ માત્ર પ્રારબ્ધ જ છે. તેને માટે એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે—

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

જો તમે સદ્દયત્ન કરો છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો નિરાશ ન થશો. માત્ર તે પ્રારબ્ધ (પૂર્વપુરુષાર્થ) નું જ ફળ છે.

આવી રીતે સમજપૂર્વક બે શક્તિઓના સ્વીકારથી મનુષ્યને આશ્વાસન અને પ્રેરણા મળે છે.

આ સ્થળે એક વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે પ્રારબ્ધ એ કોઈ વિકરાળ રાક્ષસ નથી. પ્રારબ્ધ એ માનવીની પોતાની જ પૂર્વકૃતિનું જ પરિણામ છે. જીવાત્મા પોતાનાં હવે પછી કરાતાં કર્મો પરત્વે વધુવધુ જાગરૂક રહે તે સારુ માનવી સાથે રહી તે એક પ્રબળ શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય બજાવે છે, અને 'कडाण कम्माण न मोक्ख अत्थि' કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યા વિના મુક્તિ નથી તે સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરે છે.

આપણે એ બન્ને શક્તિઓની આટલી વિચારણા કરી લીધા પછી તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસતાં એ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે કુટુમ્બનિર્માણમાં પુરુષાર્થ કરતાં પ્રારબ્ધની જ મુખ્યતા છે. જે સમાન પ્રકારના જીવાત્માઓ હોય છે તેઓ 'समानशीलव्यसनेषु सख्य' એ સિદ્ધાંતાનુસાર પોતપોતાના કર્મની પારસ્પરિક સમાન સામગ્રીને અંગે એક સ્થળે જન્મે છે અથવા આવી મળે છે. એમ એક બીજાના ઋણાનુબંધો ભોગવી એકબીજાના સહાયક બનવા વિકાસ અર્થે એક સ્થળે યોજાય છે.

આથી કુટુમ્બનિર્માણ પણ આકસ્મિક કે અનાવશ્યક નથી પરતુ આવશ્યક અને સહેતુક હોય છે તે વસ્તુ ઊંડાણથી સમજી લેવી જોઇએ. આટલું યથાર્થ સમજાય તો "હું જ બધું કરું છું, હું ન હોઉં તો કુટુમ્બનું શું થાય?" એવું એવું મનુષ્ય અભિમાન પણ ધરે નહિ, તેમજ ."કૌટુમ્બિક ફરજોનું બંધન શા માટે જોઇએ? એ તો પરાધીનતા છે." એવું એવુ માનીને કર્તવ્યચ્યુત પણ બને નહિ.

વ્યકિતગત સુખ ઇચ્છનારને પણ કૌટુમ્બિક સુખનો ખ્યાલ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે વ્યકિતગત સુખનો ઉપભોગ પણ ત્યારે જ સફળતા પામે છે

કૌટુમ્બિક સુખ શાથી થાય

કૌટુમ્બિક સુખ કેવળ ધનાર્જનથી સંભવતું નથી. આ વસ્તુ જાણવા છતા આજે મનુષ્ય ભૂલી જાય છે. તે ધનાર્જન પાછળ જેટલો શ્રમ લે છે તેટલો કુટુમ્બનાં સંગઠન અને સંસ્કારિતા પાછળ ભાગ્યે જ લેતો હોય છે. જેટલે અંશે પ્રથમ વસ્તુની મુખ્યતા અને બીજી વસ્તુની ગૌણુતા અપાઇ છે તેટલું જ તેનું દુષ્પરિણામ ઘરઘર અનુભવાય છે જેઓ ધનની ઓછપ એ જ કૌટુમ્બિક કલહનું કારણ છે એમ માને છે તેમાંના ઘણાખરાને હવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયો હશે કે ધનની અપાર વૃદ્ધિ થવા છતા પણ કૌટુમ્બિક કલહમાં ન્યૂનતાને બદલે અધિકતા જ વ્યાપી છે. જો કે તેનું મૂળ કારણ શું છે? તે તેણે હજુ સુધી વિચાર્યું નહિ હોય, પરન્તુ તે સંગઠન અને સંસ્કારિતાની ત્રુટિ સિવાય બીજું કશું યે નથી.

સંગઠનનો ઉપાય

બીજા ખંડના પ્રારંભથી જ સંગઠનના ઉપાયની વસ્તુ આપણે વિચારતા આવીએ છીએ. પરસ્પરના કર્તવ્યો યથાર્થ રીતે બજાવાય તો સહજ રીતે સંગઠન શકય બને છે. પરતુ તે ખાતર પણ સંસ્કારિતાની આવશ્યકતા તો છે જ.

જે સંસ્કારી કુટુમ્બ હોય છે ત્યા મારું–તારું, હું–તું એવી ક્ષુદ્ર સ્વાર્થવૃત્તિ હોતી નથી. તેઓ એક બીજા પ્રત્યે માયાળુ અને સહિષ્ણુ રહે છે. આથી તે મગરૂન કાયમ ટકી રહે છે.

સંસ્કારિતાનો આધાર

ઘણાં મનુષ્યો એમ માને છે કે 'સંસ્કારિતાનો આધાર તો પ્રારબ્ધ પર જ છે, પ્રારબ્ધ આગળ બીજું શું કરી શકાય!' આ વાતમા તથ્યાંશ છે ખરો. કારણ કે એક જ માતાનાં ઉદરથી જન્મેલાં બે બાળકો શરીર બંધારણ અને પ્રકૃતિથી કેટલીકવાર સાવ ભિન્ન દેખાય છે. આ બધુ પૂર્વકૃત કર્મનું વૈવિધ્ય પરિણામ છે. પરંતુ તેમ છતાં તેમાં નવીનતા સર્જવાનું કે ન્યૂનાધિક્ય બનાવવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થ પરજ આધાર ગખે છે તે પણ ભૂલવુ ન જોઇએ. આથી પ્રારબ્ધવાદી મનુષ્યે પણ નવીન પુરુષાર્થથી શક્ય તેટલી સુંદરતા લાવવા કમર કસવી જોઈએ.

મસ્કારિતાના સભારનો મોટો આધાર બહેનોની સંસ્કારિતા પર નિર્ભર છે. કારણ કે બહેનો એ સતતિની માતા છે આથી કુટુમ્બ-નિર્માણનું મહત્વભર્યું કાર્ય તેજ કરી શકે છે. કુટુબને આદર્શ બનાવવા પ્રચ્છનાર કુટુમ્બના આગેવાને બહેનોમા સુસસ્કાર રેડવા માટે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવુ જોઇએ એ કૌટુમ્બિક દ્રષ્ટિએ જેટલું જરૂરનું છે તેથી વિશેષ વ્યક્તિગત સુખ અને હિતને માટે પણ આવશ્યક જ છે.

પાડોશી ધર્મ

૧૧

કુટુમ્બ કર્તવ્ય વિચારી લીધા પછી તરતજ જે બીજી જાતની કર્તવ્યપ્રણાલિકા શરુ થાય છે તેમાં સૌથી પહેલું સ્થાન પાડોશીના સંબંધનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં પાડોશીધર્મ વિચારવાનું રાખીશું.

મનુષ્ય કુટુમ્બને તો પોતાનું જ માને છે, અને જ્યાં પોતાપણું હોય ત્યાં તે કર્તવ્ય પ્રતિ તે સતત જાગરૂક રહે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સ્નેહ પોતાના કુટુમ્બ જેટલા સંકુચિત વર્તુલમાં જ ઇતિ-સમાપ્તિ પામી જાય તો તે પવિત્ર સ્નેહ મમત્વના રૂપમાં વિકૃત થઈ જાય છે. આથી તે સ્નેહનું ક્ષેત્ર વિકસાવવાનાં મહાપુરુષોએ ભિન્નભિન્ન સ્થાનો નક્કી કર્યાં છે. તેમાં પણ પ્રથમ સ્થાન પાડોશીધર્મનું જ છે.

પાડોશી ધર્મ બજાવવાની જે રીતે મનુષ્યને આવશ્યકતા લાગે છે તેજ રીતે પાડોશી ધર્મને રચનાત્મક બનાવવાની ઊંડી ઊંડી ઇચ્છા પણ તેને સતત સ્વ્યા કરે છે. પરંતુ પાડોશીધર્મ કોને કહેવો એજ ચિંતનીય વસ્તુ છે.

પાડોશી એટલે ?

પાડોશી એટલે પાસે રહેનારાં એટલો જ જો તેનો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે તો પોતાની પાસે રહેનાર પત્નીને પતિ પણ પાડોશી જ લાગે. માતા પુત્રને પણ પાડોશી જ ગણે, અને એટલા જ

ક્ષેત્રમાં તે પોતાના પાડોશી ધર્મની ઇતિસમાપ્તિ માની લે. પરતુ એ કંઈ પાડોશી ધર્મ બજાવ્યો ન ગણાય.

ઈતર પ્રાણીઓ પોતાની જાતિ પ્રત્યે વફાદાર અને સહાયક રહે તો તેના કરતાં મનુષ્ય જાતિમાં માનસિક વિકાસ વધુ હોવાને લીધે તેની કર્તવ્ય જવાબદારી અધિક હોય તે સ્વાભાવિક છે તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર જેટલું ક્રમપૂર્વક વિકસિત બનતુ જાય તેમ માનવસમાજને માટે જન્મભૂમિની વ્યાખ્યા પણ તેટલી જ વિશાળ હોવી જોઇએ. આથી મનુષ્ય માત્ર પોતાના જન્મસ્થાનને જ જન્મભૂમિ મનાવવાને બેસી રહેતો નથી બલ્કે જે દેશમા તે જન્મ્યો હોય છે તે આખા દેશને જન્મભૂમિ માને છે, અને जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी એવો તેને અપાર પ્રેમ હોય છે. આ આખો મારો દેશ છે એમ માની તે પોતાના ઈષ્ટ પુરુષાર્થને પણ દેશના શુદ્ધ હિતાર્થે જ વાપરે છે રાષ્ટ્રની આબાદી કાજે મથે છે અને મરી ફીટે છે પરતુ પોતાના દેશખાતર ઇતર દેશનાં સંપત્તિ, સુખ કે સાધનો દેખીતી રીતે કે દગા પ્રપચથી જો તે લૂટી લઈ દેશને આબાદ કરે તો તે આબાદી રાષ્ટ્ર પ્રજામા કુસંસ્કારો રેડનારી અને પરિણામે હાનિ ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે છે એ તત્વચિંતક મહાપુરુષોએ ઊંડાણથી વિચારી પાડોશી ધર્મની સુંદર યોજના મૂકી છે

એ દ્રષ્ટિબિંદુથી અને ઉચ્ચ કક્ષા પર બેસીને જ્યારે આપણે પાડોશીધર્મ વિચારવા બેસીએ ત્યારે પોતાનો આખો દેશ પોતાના ઘરરૂપ હોય અને એ દેશની આખીયે પ્રજા પોતાના કુટુમ્બરૂપ હોય જેમ કુટુમ્બનાં ભિન્નભિન્ન અંગો ધનાર્જન જેવું ઉપયોગી કાર્ય કરતા હોય કે સેવા બજાવતાં હોય છતાં એ બન્ને પાત્રો પરત્વે સૌને અભેદતા રહે છે તે જ રીતે આખા દેશમા બધા સમાજો અને જાતિઓ પરસ્પર અભેદ ભાવે વર્તે. આ રીતે રાષ્ટ્રગત કુટુબભાવ વ્યાપક થતાની સાથે જ બીજા રાષ્ટ્રો પ્રત્યે પાડોશીધર્મ જાગે અને

તે પાડોશીધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તે આખુંયે વિશ્વ મિત્રભાવની લાગણીમાં ઓતપ્રોત બનતું જાય.

જો કે આવે સમયે પણ માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ સાવ નાબૂદ તો થાય કે કેમ ? તે તો ગભીર પ્રશ્ન છે. પરંતુ ત્યારે સ્વાર્થ હોવા છતાંયે આજની અધમ દશા જેવો તો તે ન જ હોય. એ નિશ્ચિત વાત છે. ત્યારે માનવજાતને ભૂખમરો, બેકારી અને એવાં એવાં દુઃખો તો અવશ્ય ન જ હોય. સારાંશ કે તે સ્વાર્થ હોય તો પણ ઉચ્ચ કક્ષાનો સ્વાર્થ હોય.

આજે આટલુ પાડોશીધર્મનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ કલ્પનાથી પણ અતીત લાગે છે, તે ગમે તે હો પરતુ તેવી વસ્તુ અસ્વાભાવિક કે અશક્ય તો નથી જ.

આજે પ્રચલિત જે પાડોશીધર્મની વ્યાખ્યા છે તે દ્રષ્ટિએ પણ પાડોશી ધર્મ બજાવવામાં આવે તો પણ તે કંઈ ખોટું નથી પછી એ ઘરની પાસે રહેનાર હોય, એક ગામનો વસનાર હોય કે ગમે તે હોય.

પાડોશી પ્રત્યે

પાડોશીધર્મ બજાવનારાએ આટલી બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ—

[૧] તે ગમે તે ધર્મ, ગમે તે જ્ઞાતિ કે ગમે તે સમાજનો મનુષ્ય હોય તેમની સાથે સહિષ્ણુતાથી વર્તવું જોઇએ.

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना એ માનસશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ મનુષ્યમાત્રને ભિન્નભિન્ન વિચારો અને ભિન્નભિન્ન દ્રષ્ટિઓ હોય છે તેમ સમજી માનવી માત્ર વિચારોથી સ્વતંત્ર છે તેમ સ્વીકારવું જોઇએ. તે વિચારોમાં પાછળ હોય કે જ્ઞાતિથી હલકો હોય તો પણ તેનો તિરસ્કાર કરવાથી તેનું વર્તન કે વિચાર સુધરી શકતાં નથી. બલ્કે વધુ બગડવાનો સંભવ છે. એટલે તેને પોતાની કક્ષામા લાવવા સારૂ

પણ સ્નેહ અને સહિષ્ણુતા એ બે જ ઉપાયો બીજા બધા કરતાં ઉત્તમ અને ઉભયને હિતકર્તા થઈ પડે છે. એમ ઊંડાણથી સમજી લેવું જોઇએ.

[૨] તેનું દિલ ન દુભાય તેવું મન, વાણી કે કર્મથી બને ત્યાં સુધી વર્તન રાખવું જોઇએ.

આમાં વ્યવહારની એક સુક્ષ્મ વાતથી માંડીને ઠેઠ ધાર્મિક ક્રિયા સુધીની મહત્વવાળી વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જો કે આ કાર્ય વિચારોમાં કે વાણીમાં જેટલું સહેલું છે તેટલું આચરવામાં કઠિન છે પરંતુ પાડોશીધર્મ બજાવનારાએ તો તેમ કર્યે જ છૂટકો.

ધારો કે તમે કોઈ સ્થળે બેઠા છો કે ક્યાંય મુસાફરી કરો છો. તમને બીડી પીવાનું બૂરું વ્યસન છે. તમારી પાસે બેઠેલો પાડોશી તેને ઇચ્છતો નથી. છતાં તમે તેની પાસે બેસી ધુમ્રપાન કરો તો તેમ સમજવું જોઇએ કે તમે પાડોશી ધર્મ ચૂકો છો. આજ રીતે ખાદ્ય પદાર્થોમાં પણ તમારી પાસે બેસનારાઓ કે જોનારાઓને જોઈ તમે તેની ઇચ્છા જાણો કે તે પદાર્થ તમને ઇષ્ટ નથી કે ગમતો નથી તો તમે તેની સામે ખાઓ તો ત્યાં પણ તમે પાડોશી ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાઓ છો એમ સમજી લેવું જોઇએ. તમારા ઘરનો કચરો તમે પાસે નાખીને કદાચ તમે સ્વચ્છતા યે મેળવી હોય તોયે તમારે સમજવું જોઇએ કે તમે તમારો પાડોશી ધર્મ ચૂકયા છો. આજ રીતે નાનાં કે મોટાં દરેક કાર્યોમાં પાડોશીનું મન ન દુભાય તે રીતે દરેક

એક મસ્જિદની પાસે નીકળતી ભજનમંડળી પોતાના મુસ્લિમ ભાઈની બંદગીમાં હરકત ન થાય તેવો ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે. આજ રીતે હિન્દુના દેવળ પાસે નીકળતા મુસ્લિમ ભાઇઓને પણ પોતાના પાડોશીનું દિલ ન દુભાય તેનું ભાન ભાગ્યે જ હોય છે. જો ધર્મને નામે આવું ઝનુન વ્યાપતું હોય, માનવજાતને તિરસ્કાર મળતો હોય, નાના મોટા જીવ જંતુઓને કષ્ટ કે હાનિ પહોંચતાં હોય તો તે ધર્મ નથી પણ ધર્મનો વિકાર છે. આ વાત બાઇબલ, કુરાન, ગીતા તેમ જ ધમ્મપદ અને ઉત્તરાધ્યયન ઈત્યાદિ ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રોમાં ધર્મના પવિત્ર પ્રવર્તકોએ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધી હોવા છતાં સમજાતું નથી. હા રૂઢિનું કેવું પ્રાબલ્ય ?

[૩] પાડોશીના સહાયક બનો.

અહીં કોઇ એમ ન માને કે પાડોશી ભિન્ન ધર્મ કે ભિન્ન જાતિનો હોય તો તેને સાથ કેવી રીતે અપાય ! કારણ કે કોઇને સાથ આપતાં કે કષ્ટમાં સહાય પહોંચાડવામાં ધર્મની હાનિ નથી પણ વિકાસ છે માનવજાતની સેવા કરવામાં જ સાચો ધર્મ છે. ગીતાજીમાં ભગવાન કૃષ્ણને ભક્ત અર્જુને જ્યારે એ પ્રશ્ન કર્યો કે આપનો ભક્ત કોણ ? ત્યારે અમુક જાતનાં ચિહ્ન, અમુક જાતનો વેશ ધારણ કરનાર કે ટીલાં ટપકાં કરી અમુક જાતની પૂજા કરનારને તેમણે ભક્ત ગણાવ્યો નથી. કારણ કે તે કેવળ બાહ્ય સાધનો છે. ગુણ વિનાનાં તે સાધનો કે ઉપકરણો તો ઉલટા દંભ અને માયાનું સેવન કરાવી ભગવાનથી ભક્તને વિખૂટો કરાવનારાં થઈ પડે છે. તેથી જ ગીતાજીમાં નિમ્નોક્ત રીતે ભક્તની ગુણવિશિષ્ટતા બતાવી છે—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च
निर्ममो निरहंकारः समदुःख सुख: क्षमी ।
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः
मय्यर्पितमनोबुद्धियों मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

વિશ્વના કોઈપણ જીવ સાથે જે વેર ઇચ્છતો નથી, મિત્રભાવે રહે છે, અન્યને દુઃખ આપતો નથી તેમ જોઈ પણ શકતો નથી, નાના મોટા જીવો પ્રત્યે જે કરુણા રાખે છે, જે મમતા અને અહંકારથી અળગો વસે છે, જે સુખમાં છકી જતો નથી અને દુઃખમાં હિંમત હારતો નથી, જે વિપત્તિમાં સહનશીલ બને છે, મળેલામા સંતોષ માને છે, જે સતત આત્મલક્ષી રહે છે, જે દમિતેન્દ્રિય અને દૃઢ સંકલ્પવાળો છે, મન અને બુદ્ધિના વિકલ્પોથી પર રહે છે તે જ આદર્શભક્ત છે અને તે જ મને (ભગવાન કૃષ્ણને) પ્રિય છે.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યને સાથ આપવામાં તો ઉલટી ધર્મની રક્ષા છે.

બીજો પ્રશ્ન જાતિનો છે. જાતિનો મૂળ આધાર તો ગુણકર્મપર જ નિર્ભર છે, અને વર્ણવ્યવસ્થાને અંગે જ જાતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે પરતુ આજે જાતિવાદમાં રૂઢિનું એટલુ બધું જોર વ્યાપ્યું છે કે તેને ઉદ્દેશ આજે આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને તેથી જ જાતિવાદની ઓથમાં ઉચ્ચનીચના ભેદો કરી માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ લડયા જ કરે છે. એટલે જ અત્યારે અતિ દયાળુ ગણાતી કોમ કૂતરા બિલાડાકે તેથી પણ સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓની સેવા કાજે અથવા દયા કાજે જાતિના ભેદ સિવાય સેવા ખુશીથી કરી શકશે, પણ પોતાથી ભિન્ન જાતિનાં માનવ જેવા અતિ ઉપયોગી પ્રાણીની પણ તે સેવા કરતા અચકાશે. આ સ્થિતિ બહુ ખેદજનક છે. આ રીતે તો ઉલટુ માનેલો જાતિધર્મ બજાવવા જતાં પોતાનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનુષ્ય ગુમાવી બેસે છે.

વળી જન્મગત જાતિના ભેદે એક બીજુ પણ મહાન નુકશાન કરી નાખ્યું છે. બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલો એક મનુષ્ય ભલે રાક્ષસનાં કર્મો કરતો હોય, મૂર્ખ અને અસંસ્કારી હોય અને બ્રાહ્મણનાં કર્મોથી સાવ વિહીન હોય છતાં એવા ધર્મભ્રષ્ટ જાતિજાત સાથે ખાવાપીવા સુધીનો સહકાર કરવામાં તે જ્ઞાતિનાં માણસો જરા પણ અચકાશે

નહિ. પરંતુ જો ઈતર જ્ઞાતિનો અને તેમાં પણ તેઓ જેને નીચ માને છે તેની સાથે તો તે ઉચ્ચકર્મી, સંસ્કારી અને ધાર્મિક હશે તો પણ જરા સરખોયે સહકાર નહિ દર્શાવે. તેના દુઃખમાં ભાગ નહિ પડાવે બલ્કે તેના તરફ ઘૃણા અને તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જોશે. જાતિવાદની આ અસર માનવીને દેવ બનાવવાને બદલે કે વ્યવહારમાં સહાયક થવાને બદલે નીચ, અધમ અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. આથી એ જાતિવાદની સુધારણા થવાની આજે આ દ્રષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે.

જાતિવાદના વિનાશ

આ સુધારણા થવાથી કંઈ જાતિનો નાશ થવાનો નથી પણ જાતિની શુદ્ધિ થવાની છે. આવી શુદ્ધિ થવાથી સૌ કોઈ સંસ્કારી બનવા ચાહશે, અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા પછી સહકારી જીવન ઉત્પન્ન થવાથી વ્યવહારિક અને ધાર્મિક દરેક કર્તવ્યોમાં માનવી જાગરૂક રહેશે. એટલે જાતિની આ સસ્કારિતામાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મ બન્નેનું હિત થશે અને આચારઃ પ્રથમો ધર્મ. તે પણ બરાબર યથાર્થ રીતે સચવાશે.

ઉપરનાં ત્રણ કર્તવ્યોને દરેક મનુષ્ય નીકટના મનુષ્યો પ્રત્યે બજાવે તેણે પાડોશીધર્મ બજાવ્યો ગણાય. આ પાડોશીધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ એ માનવીનો વિકાસ થતો જાય અને પાડોશીધર્મનું ક્ષેત્ર પણ વિકસિત બનતું જાય. પ્રથમ કુટુમ્બ પછી પાસે રહેનાર. સમાજ, દેશ અને વિશ્વના મનુષ્યોથી પણ ક્રમશઃ આગળ વધી ઈતર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પ્રાણી પરત્વે પણ તે ધર્માચરણ થવા માંડે ત્યારે તે પાડોશીધર્મ મટી આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર પર પહોંચીને આત્માનો અવિચળ અને અવિચ્છિન્ન આનંદ પ્રાપ્ત કરે.

ભાવના

આ પાડોશીધર્મ બજાવનાર એમ ન સમજે કે હું આ પરોપકાર કરી રહ્યો છું. કારણ કે તે તો પ્રાણીમાત્રનું કર્તવ્ય જ છે. અને

ઊંડાણથી તપાસતા તો તે પોતાનું જ ઇષ્ટકર્તા છે કારણ કે સંસારમાં પ્રાણીમાત્રને બીજાની સહાયની ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રોમાં આવશ્યકતા રહે જ છે

જ્યારે એક મનુષ્ય બીજાને સહાય કરતો હોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને આત્મસંતોષ મળે છે, અને પોતે સહાય કરી એ સહાયક ભાવના આંદોલનને ઉત્પન્ન કરતો હોય છે તે આંદોલનની અસર તાત્કાલિક કે પછી અવશ્ય વાતાવરણ પર અને વાતાવરણની અસર વ્યક્તિપર અવશ્ય થાય છે, અને તેથી પ્રેરાઇ જેની તે સહાય કરે છે તે વ્યક્તિ અથવા તેથી ઇતર કોઇપણ પોતાની આપત્તિ સમયે અવશ્ય સહાય પહોંચાડે છે આ રીતે પાડોશીધર્મ બજાવવો એ અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે એમ આપણે આ પરથી સ્પષ્ટ અનુભવી શકીશું.

સામાન્ય કર્તવ્યો

૨૨

જ્યાં સુધી વર્ણવ્યવસ્થા યથાર્થ રૂપમાં હતી ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોના કર્તવ્યનિર્દેશમાં આખાયે રાષ્ટ્રિય ધર્મનો સમાવેશ થઇ જતો. આજે જાતિ, સમાજ એવા એવા અનેક વિભાગો અને પેટાવિભાગો પડી ગયા છે. વળી જાતિમાં જન્મેલા તે તે જાતિના કર્તવ્યાનુસાર કર્તવ્યો કરે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. આ વ્યવસ્થા તુટી જવાથી કર્તવ્ય ક્ષેત્રો પણ સ્વાભાવિક રીતે વધુ પ્રમાણમા થઇ ગયાં છે. આ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ તેનો અહીં પ્રશ્ન નથી કારણ કે કોઇપણ ધોરણ કાળપરિવર્તનની સાથે ન બદલાતાં કાયમ રહે તેવું બની શકતું નથી. પૂર્વકાળમાં પણ ઘણીવાર વ્યવસ્થાઓમા પરિવર્તન થયાં છે. એટલે આજે જાતિગત કર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ જરાયે ઇષ્ટ નથી અને શક્ય પણ નથી પ્રથમ આપણે જે રીતે આખા કુટુમ્બના પરસ્પરના વ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારી ગયા છીએ તેજ રીતે અહીં ધંધાદારીને અંગે વ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

કૃષિકાર

માનવસમાજને સૌથી પહેલાં અન્નની આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે જીવનનાં ત્રણ આવશ્યક તત્ત્વો પૈકી હવા અને જળ તો

કુદરતી અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે અન્નને તો ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. ફળ, દૂધ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓની પાછળ બહુ શ્રમ લેવો પડતો નથી. પરંતુ વિશ્વના આખાયે માનવસમાજને તેટલા જ તત્ત્વદ્વારા જીવન ચલાવવું એ શક્ય નથી, અને તેથી જ વૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિ એ બન્નેનો લાભ લઇ તનબળથી મનુષ્યે એ અન્નને ઉત્પન્ન કરવાને જે વૃત્તિ સ્વીકારી છે તે અતિ અતિ ઉત્તમ છે, અને તે એકલા માનવ સમુદાયને જ નહિ પરતુ એક કીડીથી માંડીને પશુ-પક્ષીના ઇતર પ્રાણી સમુદાયને માટે પણ તેજ હિતાવહ છે.

માનવ જેવા દયાળુ પ્રાણીને પણ ક્ષુધા શમાવવા માટે જીવો જીવસ્ય ભક્ષક એ ક્રૂર વૃત્તિને આધીન અગત્યા થઈ જવું પડતુ અને કરોડો નિરપરાધ પશુઓની અનિચ્છાએ પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર હિંસા થઇ જતી. તે મુશ્કેલી અન્નની અધિકતાથી દૂર થઈ ગઈ. જો કે આજે અન્નાદિ પુષ્કળ હોવા છતાં જીવહિંસા સાવજ નાબૂદ થઈ છે તેવુ કશું નથી. પરંતુ એટલુ ચોક્કસ છે કે તે ઓછી થઈ છે અને થાય છે. તેમાની કેટલીક રૂઢિથી, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી, કેટલીક શોખથી અને કેટલીક રસવૃત્તિની લોલુપતાથી જ થાય છે. અન્ન નહિ મળવાને કારણે અનિવાર્ય થતી હિંસા તો અપવાદિત સ્થળે જ થતી આજે નજરે પડશે.

તે અન્ન જેવી આવશ્યક વસ્તુનો ઉત્પાદક કૃષિકાર કહેવાય છે. માટે એ સમુદાય આખી માનવજાતિનો પિતા તરીકે ગણી શકાય.

કર્તવ્ય

કૃષિકારો એ એક વૈશ્ય વર્ણનું જ અંગ છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણને જીવાડવા અને તેના વ્યવહારમાં સરળતા લાવવા વૈશ્ય વર્ગનું—નિર્માણ થયુ છે તે વૈશ્ય વર્ગમા કૃષિકાર એ મહત્ત્વનું અંગ છે, અને તેટલે જ અંશે તેના કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર પણ તેટલું જ મહત્ત્વનું છે. જેમ પિતા પોતાની સંતતિનું પોષણ કરવા સતત લક્ષ્યપરાયણ રહે છે તેજ રીતે કૃષિકારે પણ જાગૃત રહેવું જોઇએ.

કૃષિકારના સદ્‌ગુણો

કૃષિકાર સતત ઉદ્યોગી અને કાર્યપરાયણ હોવો જોઇએ. ભિન્ન-ભિન્ન ઋતુઓમાં ભિન્નભિન્ન રીતે પાક ઉત્પન્ન કરવામાં તેની કાળજી અને ઉદ્યોગ હોય તો થોડી જમીનમાંથી પણ તે ઘણુ ઉત્પન્ન કરી શકે. નિવૃત્તિકાળમાં એટલે કે કૃષિકાર્યથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે પોતાની ઇતર આવશ્યકતાઓ પાછળ તેણે મથ્યા રહેવું જોઇએ આથી તેને ખોરાક કે વસ્ત્ર માટે બીજાનું અવલંબન લેવાનું રહે નહિ, અને તેટલો જ તે હળવો અને સ્વાવલંબી રહે.

કૃષિકારોમાં સંગઠ્ઠન બળ પણ હોવું જ જોઇએ. તેના ઘરનું આખું કુટુંબ સંગઠિત રહીને તથા એક બીજાના કાર્યવિભાગોને વહેંચી લઇને ઉદ્યોગશીલ રહ્યા કરે. તેથી કૃષિકારનું કાર્યક્ષેત્ર વિકસિત બને. કુટુંબ ઉપરાંત કૃષિકારોનું જાતિ સંગઠ્ઠન પણ ખૂબ ઘનિષ્ઠ હોવું જોઇએ. આથી તે એક બીજા કુટુંબોની પરસ્પર આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનો બરાબર વિનિમય કરી શકે અને તેથી કોઈ પણ કૃષિકારને વેપારી, રાજસંસ્થા કે ઇતર પ્રજાવર્ગ તરફથી કશુ શોષાવાપણું રહે નહિ.

ગમે તે જાતિનો મનુષ્ય ખેતી કરી શકે છે. માત્ર તેમનામાં ઉપરના સદ્‌ગુણો અને કૃષિકારિત્વ હોવાં જોઇએ.

આજની પરિસ્થિતિ

કૃષિકારનું જીવન આજે એટલુ તો દયાપાત્ર બની ગયું છે કે તે જોઇને કોઇને પણ દુ:ખ થયા વિના રહે નહિ. ઘણાખરા ખેડૂતો પાસે ભાંગેલ હળ, વૃદ્ધ અને થાકી ગયેલી બળદની એકાદ જોડ, તૂટેલો કોસ અને એકાદ ભાંગેલ તૂટેલ ગાડાં સિવાય કશું જ હોતું નથી. બાર બાર માસ સુધી સતત મહેનત કરવા છતાં પરિણામે તો તેની પાછળ ભૂખ ને ભૂખ જ રહી જાય છે. તેનું આકાશીવૃત્તિનું જીવન હોવાને અંગે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, હીમ, તીડ, ગેરુ ઇત્યાદિ

કુદરતી પ્રકોપોથી તેને ઘણીવાર, બહુ સહેવું પડે છે, પરંતુ એવા કુદરતી પ્રકોપો સતત હોતા નથી. ખરી રીતે તો તેને આવી પરિસ્થિતિમાં મૂકનાર રાજ્યસંસ્થાની અવ્યવસ્થા અને વેપારીની વ્યાજવૃત્તિ જ મોટો ભાગ ભજવે છે.

પ્રજા અને રાજાની હિતદ્રષ્ટિએ યોજાયેલા અમલદારોનો ત્રાસ બિચારા ગરીબ ખેડૂતને ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવે છે. કશું ઉત્પન્ન ન થાય તો પણ તેને મહેસુલ અને ચૂસણનીતિના બોજા તળે ચગદાઈને છેવટ ખેતીનાં અનિવાર્ય સાધનોને પણ જતાં કરવાની તેને ફરજ પડે છે. આજે કૈંક ખેડૂતો ઉત્તમ ખેતીની વૃત્તિને છોડી દઈ યંત્રવાદની ચક્કીમાં ધસડાતાં આપણે મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં જોઈ રહ્યા છીએ તેનું કારણ પણ તે જ છે. તે વર્ગનું પવિત્ર અને સંયમી જીવન આજે શહેરીઓના સગથી વિલાસી બનવા મંડયું છે. પ્રતિક્ષણે તેનામાં વિલાસ વધ્યે જ જાય છે. વ્યસનોનો તો તેઓને નાદ જ લાગ્યો છે, આ બધાં કારણો બેકારીનું મૂળ છે.

જો તેઓ ખેતીમાંથી સારું ઉત્પન્ન કરી શકતા હોત તો તેઓ કદી આવી સ્થિતિમાં મૂકાત નહિ, અને હજુ પણ ખેડૂતોની જો આવી જ દશા રહેશે તો તેઓ ખરે જ કૃષિજીવનનો પરિત્યાગ કરવાના, ધારો કે તેમજ થશે તો ભાણામાં ભોજન હોવા છતાં ભૂખે મરનાર મૂર્ખના જેવી ભારતની પ્રજાની દશા થઇ જશે તેમાં લેશમાત્ર આશ્ચર્ય નથી.

સાધનો હોવા છતાં ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. તેમા બહુધા કૃષિજ્ઞાનનો અભાવજ કારણભૂત હોય છે.

એક ખાતરથી માંડીને અંતિમ પાક તૈયાર થતા સુધીની દરેક ક્રિયાનું તેને વિવેકપુર સર જ્ઞાન હોવુ જોઈએ બીજો ઉપાય કૃષિકારોનાજ સ્વતંત્ર મંડળો થવાં જોઇએ, કે જે કોઇ પણ કૃષિકારને આફતમાંથી ઉગારી લે વર્ષ સારુ નબળુ આવે તો પણ કોઇ પણ વ્યાપારી કે રાજ્યનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા રહે નહિ.

ત્રીજો ઉપાય કૃષિકારોને ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી બનાવવાનો છે કણબી, પાટીદાર અને તેવી જાતો સિવાય બીજી જાતો કૃષિજીવન ગુજારે છે. તેમાનો ઘણોખરો વર્ગ સતત ઉદ્યોગી હોય એવુ દેખાતું નથી. વરસાદ થયા પછી માત્ર બીયા વેરી આવવા અને તેમાથી પાક તૈયાર થાય તે લઈ આવવો એવુજ ઘણાખરા કૃષિકારોનું કૃષિજીવન હોય છે તેઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કૃષિકાર્ય પ્રતિ અભિરુચિ જાગે તેમ કરવાની જરૂરિયાત છે આ બાબત દેશી રાજ્યો પણ લક્ષ્યમા લે તો ઘણું કરી શકે તેમ છે, કારણ કે ભારતમાં ઘણા ભાગની પ્રજા દેશી રાજ્યોના હાથ તળે છે.

આ રીતે દેશી રાજ્યો અને પુજીપતિઓ જો કૃષિજીવનને મહત્ત્વનુ અંગ માનતા હોય તો તે પ્રશ્નને તેઓ હાથ ધરે અને સહકાર દર્શાવીને કૃષિજીવનનો પુનરોદ્ધાર કરે

કૃષિકારોએ સ્વયં પણ પોતાનું જીવન ઉદ્યોગી અને સંસ્કારી રીતે ગાળવુ જોઇએ આમ કરવામા કૃષિકાર અને પ્રજા બન્ને વર્ગનું હિત છે

વ્યાપારી

પ્રજા વર્ગના પારસ્પરિક વિનિમયમા વ્યાપારાદિક વૃત્તિ દ્વારા સરળતા કરી આપે તે વ્યાપારી કહેવાય છે અને આ રીતે આખી વણિક સંસ્થાની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

પ્રાચીનકાળમાં પોતાના દેશની વસ્તુઓ દરિયાઇ કે જમીન રસ્તે લઇ જઇ ત્યાંથી, આ દેશને ઉપયોગી વસ્તુઓ લાવી આપી તેઓ પ્રજાવર્ગને પૂરી પાડતા અને એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય હતું તેવે વખતે રોકડધન કરતાં વસ્તુઓના વિનિમયનોજ વિશેષ પ્રચાર હતો. આ બધી સેવા બદલ તેમની પોતાની આજીવિકા ચાલે તેટલું તે વિનિમય કરતાં મેળવી લે અને આવી રીતે તે ન્યાયવૃત્તિથી રહે તેવી વ્યવસ્થા સમાજમા પ્રચલિત હતી

પાયમાલ દશા

પરંતુ જેમ જેમ સંગ્રહવૃત્તિ વધતી ગઇ તેમ તેમ પદાર્થધન, પશુધન અને ક્રમશઃ રાજસંસ્થા તરફથી પ્રચલિત થયેલું સિક્કાધન પણ સંગ્રહીત થતું ગયું ઘરની માલિકી પછી ધનની માલિકી એમ એમ તે વૃત્તિ પણ વધતી ચાલી. અને આ રીતે બુદ્ધિનો ઉપયોગ મુડીવાદના સંગ્રહમાં થતો ગયો. પછી તો પાસે રહેલી બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિને પણ આ છદે છોડી નહિ, અને એમ વર્ણોમા અરાજકતા અને અકર્મણ્યતા વ્યાપવા લાગી. એ વ્યાપારી સસ્થાની ભિન્ન ભિન્ન દશા પલટાતાં આજે તે કેવા સ્વરૂપમાં છે તે આપણી સામેજ છે. આજે વ્યાપારી કોને કહેવા તે પણ એક મોટો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. મારાંશ કે માનવી વૃત્તિમાં જેટલો સ્વાર્થ ભળે તેટલે અંશે નૈતિક વિષય કેટલો ગૌણ બને છે તેનું આજે જીવતું જાગતુ દર્શન આજની વ્યાપારી દશા છે.

લોહાણા, દરજી, સુથાર, લુહાર, વાણિયા અને રાજપૂતો સુદ્ધાં આવી જાતના વ્યાપારમાં ઘસડાઈ રહ્યા છે. સારાંશ કે આખીએ વ્યાપારી સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને પ્રણાલિકા તૂટી ગઈ છે, અને વ્યાપારી કરતાં સટ્ટો કરનારા કે જેની ગણના આજે વ્યાપારી વર્ગમાં થાય છે, તેનોજ હિસ્સો આજે વધુ પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

સટ્ટાનું પરિણામ

સટ્ટો એ એક પ્રકારનો જુગાર છે. સવારે જે લાખોપતિ હોય તે સાંજે ભિખારી બને છે. ૨૫ કે ૫૦ રૂપિયાવાળો હજારોનો વ્યાપાર ખેડે એવું જો ક્યાય બનતું હોય તો તે આજ વ્યાપારમાં. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વસ્તુને વ્યાપાર તરીકે ગણી શકાય જ નહિ. આખા રાષ્ટ્રમાં વ્યાપી રહેલાં ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં સટ્ટાનો મોટો ફાળો છે, તેમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી

વ્યાજવૃત્તિ

વ્યાપારીવર્ગની પાયમાલી અને કર્તવ્યચ્યુતતામાં વ્યાજવૃત્તિનો પણ મોટો હિસ્સો છે. મુસલમાનોનાં શાસ્ત્રોની પવિત્ર શિક્ષાઓમાં તો વ્યાજ ન લેવાનું ખાસ ભાર પૂર્વક સૂચવ્યું છે કારણ કે વ્યાજવૃત્તિમા નૈતિકતાની મહાન હાનિ છે. વ્યાજપર જીવનારો માણસ પરસેવાની કમાઈ મેળવવાને બદલે વ્યાજપરજ જીવનારું નિષ્ક્રિય પૂતળું બની જાય છે. તેની વૃત્તિમાંથી ઉદારતાનું તત્ત્વ અલ્પ થતું જાય છે. વ્યાજવૃત્તિ એ માનવીના માનસને ક્ષુબ્ધ બનાવવાનું એક પ્રબળ શસ્ત્ર છે. તે શસ્ત્રનો ભોગ બિચારી ગરીબ પ્રજા થઈ પડે છે.

વ્યાપારશાહીના જમાનામાં કૃષિકારોના હૃદયની હાય આજ વૃત્તિને અંગે એ વ્યાપારીઓએ લીધી હતી. આજે પણ દારૂ અને એવા વ્યસનના છંદમાં પડેલા મજૂરો અને તેવી ગરીબ પ્રજાને પઠાણ, મારવાડી કે તેવી વ્યાજખાઉ પ્રજા ખૂબ પીડે છે. તેનાં ઉદાહરણો

પણ કંઈ ઓછાં નથી. આ બધા નિરંકુશ વ્યવસ્થાની સ્વચ્છંદતાના નમૂનાઓ છે. પોતપોતાના કર્તવ્યોને સંભાળવામાં સ્વાર્થવૃત્તિનો પ્રથમ ખૂબજ ભોગ આપવો પડે. પરંતુ આખરે તે માર્ગજ સુંદર અને સૌ કોઇને હિતકર છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બ્રાહ્મણ

જીવન નિભાવવા માટે જેવી રીતે કૃષિની અને વ્યવહારમાં સુગમતા લાવવા માટે વિનિમયાદિ વ્યવસ્થાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ બલ્કે કેટલીક વાર તેથી પણ વધુ આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની પણ છે. શિક્ષણથી માનવી સત્યાસત્યનો, હિતાહિતનો કે આવશ્યક અનાવશ્યકનો વિવેક કરતાં શીખે છે સંસ્કારિતાથી સત્ય, હિતકર અને આવશ્યક ક્રિયા આચરવામાં દત્તચિત રહી શકે છે. આ બન્ને તત્ત્વનો પ્રજામાં પ્રચાર કરવા માટે જે વર્ણની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેમનેજ બ્રાહ્મણો તરીકે ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.

જ્યાંસુધી એ બ્રાહ્મણો સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહ્યા ત્યાંસુધી તેઓ પવિત્રતા અને પૂજ્યતાની મૂર્તિ સમા ગણાયા, અને તે તેમના સદ્‌ગુણોને લઇને ઉચિતજ હતું. ત્રણે વર્ણો પાસેથી તેમને વ્યવહારિક તથા ધાર્મિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં બહુ માન આપવામાં આવતું. વિવાહથી માંડીને મૃત્યુકાળ પર્યંતના સારા માઠા પ્રસંગે તેમની હાજરી અનિવાર્ય ગણાતી અને તેમના સત્કારાર્થે પ્રજાવર્ગ તરફથી તેમને યોગ્ય દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ મળતુ.

પતનનો પ્રારંભ

પરંતુ જ્યારથી તેઓ અધિક તૃષ્ણાળુ બન્યા અર્થાત સ્વાર્થ ભાવનાથી ધનાદિનો કેવળ સંગ્રહ કરવા લાગ્યા અને પરિણામે વિલાસી અને આળસુ બનતા ગયા ત્યારથી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે તેમનાં માન અને પ્રતિષ્ઠામાં ક્ષીણતા આવવા લાગી. આ ક્ષીણતા નાબૂદ કરવા માટે અને પ્રજા તરફથી તેમનું વર્ષો થયાં જે સ્થાન હતુ તેને કાયમ

ટકાવવા માટે તેમણે પોતાની ત્રુટિઓને નિવારવાને બદલે પોતાના દોષો પરજ ઢાંક પીછોડો કરવો શરૂ કર્યો. જ્ઞાનનો તેણે આ રીતે દુરુપયોગ કર્યો "બ્રાહ્મણ એ તો બ્રહ્માનાજ પુત્રો છે, તેમને પૂજવાથી સ્વર્ગ મળે. બ્રાહ્મણનેજ દાન આપવાથી કલ્યાણ થાય." "ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરવાનો બ્રાહ્મણ સિવાય ઈતરને અધિકાર જ નથી" "બ્રાહ્મણ એ બધા વર્ણોથી ઉત્તમ છે." એવી એવી સ્વાર્થમય ભાવનાનો ભોળી પ્રજામા પ્રચાર કરી પોતાના સ્થાનની રક્ષા કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ તેમણે શરૂ કરી દીધો અને

शमो दमः तप शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા, પવિત્રતા, સહિષ્ણુતા, કોમળતા, જ્ઞાન, વિવેક અને શ્રદ્ધા આવા ઉચ્ચ ગુણો જે કોઇ આરાધે તેનેજ બ્રાહ્મણ ગણી શકાય, તે વાતને ભૂલી જઇ "બ્રાહ્મણની પ્રજાજ બ્રાહ્મણ ગણાય" પછી ભલે તેના કર્મો બ્રાહ્મણત્વથી છેકજ વિરૂદ્ધ જતા હોય આમ આખો જાતિવાદ ઉત્પન્ન કર્યો.

જાતિવાદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસે આ રીતે કેવળ બ્રાહ્મણો પર જ નહિ બલ્કે દરેક વર્ણ પર કારમી અસર કરી નાખી છે ત્યારથી જ ઉચ્ચનીચના ભેદોનો પ્રારભ થયો છે. ગુણ કર્મને બદલે સત્તાવાદનું જોર વ્યાપ્યુ છે અને આજે તો એક એક વર્ણના અનેક સમાજો અને જાતિ–ઉપજાતિઓના સેંકડો ટુકડાઓ પરસ્પર લડતા ઝગડતા આપણી સામે પ્રત્યક્ષ નજરે ચડે છે.

જાતિવાદનો ઉકેલ

આજે જ્યારે દરેક વર્ણ પોતપોતાના કર્તવ્યને ભૂલી ગયા છે તે સમયે વર્ણવ્યવસ્થાનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે તે કોયડો ખૂબ જ કઠિન છે. તેને ઉકેલવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે કે જન્મગત વર્ણ-વ્યવસ્થા માનવાની રૂઢિ તદ્દન નાબૂદ થવી જોઇએ. ગમે તે કુળ કે ગમે તે જાતિમાં જન્મ્યો હોવા છતાં જો તેનામાં બ્રાહ્મણોના ગુણો

હોય અને તે વૃત્તિથી તે જીવતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ જ ગણાવો જોઇએ. સારાંશ કે આ રીતે ગુણકર્મ પર વિશિષ્ટતા અપાય તો જાતિવાદનો મદ કે જે આજે રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધાર્મિક ઉન્નતિ બન્નેમા બાધાકર થઇ પડયો છે તેનો અંત આવી રહે એટલુ જ નહિ બલ્કે સામાજિક ઉન્નતિમાં પણ મોટો લાભ પહોચે.

બ્રાહ્મણોની વર્તમાન હાલત

આજે સેંકડો કે હજારો નહિ બલ્કે લાખો બ્રાહ્મણો સદ્‌વિદ્યાને અભાવે તીર્થ જેવા પવિત્ર અને ધાર્મિક સ્થળોમા રહી પોતાની આજીવિકા અર્થે કેટલીકવાર ધર્મે નિષિદ્ધ કાર્યો પણ કરતાં નજરે પડે છે. એને પરિણામે પવિત્ર તીર્થ અભડાય છે અને ધાર્મિકતાને નામે ધતીંગ પોષાય છે. બીજી બાજુ એવા કૈંક ગામડાંઓ છે કે જ્યાં રહેતા બ્રાહ્મણોની દશા લગભગ ભિખારી જેવી છે. પ્રજાને વહેમી બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તે બિચારા તુચ્છ અને મિથ્યા પ્રયાસો કર્યા કરે છે. આ બધા દોષોનું મૂળકારણ તપાસીશું તો તે જ મળી આવશે કે તેઓ અજ્ઞાની અને આળસુ બની ગયા છે. '

જ્યાંસુધી પ્રજા વર્ગમા અજ્ઞાન છે, ત્યાસુધી આવી રીતે પણ તેનુ જીવન ચાલ્યા કરે છે અને ચાલશે. પરતુ તેનું અતિમ પરિણામ અનિષ્ટ જ છે એ વસ્તુ નિઃસદેહ છે અને આવી વૃત્તિ એ બ્રાહ્મણત્વનુ ન ભૂસી શકાય તેવુ લાછન છે જો આ વૃત્તિ હજુ પણ લમાગે તો તેમાં પ્રજાવર્ગનું પણ મોટુ નુકશાન છે પ્રજાવર્ગ તરફથી ભવિષ્યમા બ્રાહ્મણ જેવા પવિત્ર નામને બદનામી ન મળે તે ખાતર પણ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારની આજે ખૂબ આવશ્યકતા છે.

સંસ્કૃતિ સુધારના માર્ગો

[૧] એકજ બ્રાહ્મણ કોમના જુદા જુદા ફાંટાઓ જ્યાં જ્યા અને જેટલે અંશે મળી શકે તેટલે અંશે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

[૨] નવી પ્રજામાં સાચુ બ્રાહ્મણત્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેવી

જાતની સંસ્થાઓ ઉભી થાય. આજની વિદ્યમાન સંસ્થાઓ કરતાં તેની શિક્ષણ પ્રણાલિકાનું ધોરણ નવીન હોય અને ત્યાં સંસ્કારિતા પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું હોવું જોઇએ.

[૩] તીર્થયાત્રાના સ્થળે મળેલા ધનનો તીર્થોદ્ધાર કે પ્રજા-શિક્ષણમાં જ સદુપયોગ કરવાની યોજના ચાલુ કરવી. આજે પંડ્યાઓ જે તેનો દુરુપયોગ કરે છે તે પ્રથા દૂર થવી જોઇએ.

[૪] કોમના ગરીબ અને સાધનહીન બ્રાહ્મણોને આજીવિકા અર્થે બીજાં સ્વતંત્ર સાધનો મળી રહે તેવી ઔદ્યોગિક યોજના કરવી.

આમ થવાથી એ આખો વર્ગ પોતાનું અને દેશનું હિત સાધી શકશે.

વૈશ્ય અને શૂદ્ર

એ બન્ને વર્ણમાંથી લુહાર, સુતાર, કડીયા, હજામ, કુંભાર, દરજી, તેલી, ધોબી, વણકર, મજૂર, કંદોઇ, રંગારી એવી એવી કેક નાની નાની કોમો ભિન્નભિન્ન ધંધાઓને અંગે ઉત્પન્ન થવા પામી છે.

આમાંની ઘણીખરી કોમ પોતાનો તે તે જાતિને યોગ્ય ધંધો કરી જીવન ચલાવે છે. અને તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાના જાતિગત હુન્નર કે ધંધાથી બીજી કોઇ કાર્યદિશા અંગીકાર કરે છે. આ બધી જાતિઓ જનસમાજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ નિર્ણીત થએલી છે અને તે પોતાની તે તે ધંધાદ્વારા આજીવિકા ચલાવવાની સાથે જ જનસમાજની સેવા પણ બજાવી શકે તે સારુ તેની યોજના થઇ છે.

એક નાનીશ વાત

જેવી રીતે બીજા વર્ણો પોતપોતાનાં કર્તવ્યો પ્રતિ શિથિલ બન્યા છે તે જ રીતે આવી હુન્નરી કોમો પણ નૈતિક બાબતમાં પછાત પડી ગઈ છે.

દરજીને ત્યાં ચાર વાર કાપડ આપ્યું એટલે તે સાડાત્રણ વાર જ રહે,. સોનીને ત્યાં થોડી ઘણી પણ સોનાની ચોરી થાય જ, કાપડીઓ કાપડ આપવામાં, અનાજવાળો અનાજ આપવામાં દગ્ધ અને શઠતા કરે જ અને એ રીતે દરેક ધંધાદારીઓ અને હુન્નરીઓનું નતિક જીવન બગડી ગએલું બહુધા દેખાય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ભારત જેવા ધર્મપ્રધાન દેશમાં અને તે ખરેખર શરમની વાત ગણાય. આ બાબતમાં તે ધંધાદારીઓ અને હુન્નરીઓ જેટલી પ્રજા પણ જવાબદાર છે. કારણ કે તે સામા વ્યાપારી અને હુન્નરીને ખૂબ કસી લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. બીજી બાજુ તે ધંધાદારીઓમાં પારસ્પરિક સંપ કે સંગઠન હોતું જ નથી. ઉલ્ટા તે એક બીજા પ્રત્યે ઇર્ષ્યાળુ હોય છે. આથી ભાવ ઓછો કરી હલકી ચીજ આપવાની કે ઓછુ આપવાની પ્રથા તે વર્ગમાં ચાલુ થઇ જાય છે. એટલે તે ભૂલની જન્મદાતા તો પ્રજા જ ગણાયને !

આવા નૈતિક પતનથી દેશને ખૂબ હાનિ પહોંચે છે, અને માનવ માનવ પ્રત્યે પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થાય છે. તે બદી અટકાવવા સારુ વ્યાપારીઓ અને હુન્નરીઓએ પોતપોતાના વર્ગનું સંગઠન કરવું જોઇએ, અને પ્રજાવર્ગે પણ આવા સંગઠનને ઉત્તેજવું જોઇએ. આમ કરવાથી નજીવી બાબતોમાં અસત્ય, દગા, છળ, પ્રપંચ, માયા વગેરે અધર્મનાં કામો થાય છે તે અટકે અને તેટલુ જ સામાજિક જીવન ઉચ્ચ અને આદર્શ બને.

આજે શહેરોની પ્રજામાં વિલાસી વૃત્તિ વધી ગઈ છે અને તેને અંગે તેની આવશ્યકતાઓ પણ ખૂબ વધી ગઇ છે તેથી તે આવશ્યકતાઓના પ્રમાણમા ઉપયોગી ચીજો કરતાં ખોટી જરૂરિયાતો અને મોજશોખનાં સાધનો આજે વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા માંડયાં છે. ભારતમાં અનેક કારખાનાંઓ, અનેક મિલો, અને અનેક કળાસ્થાનો વિકસ્યાં છે એ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ સ્થળે એટલુ કહેવુ જોઇએ કે કળા અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ એ કંઇ ખોટી વસ્તુ નથી. પરંતુ તે કળા અને વિજ્ઞાનનો હેતુ માનવ-જાતિના વિકાસ અર્થે જ હોવો જોઇએ. તે ભૂલવું ન ઘટે.

સિનેમા, નાટક, નૃત્ય કે તેવી કોઇ પણ કળાઓનું ધ્યેય પણ તેજ હોવુ જોઇએ. જે માલિકો અને કળાકારો નિઃસ્વાર્થી અને સંસ્કારી હોય તેને જ આવી કળાઓનાં વિકાસ કે પ્રચારમાં સ્થાન મળતું હોય બીજાને નહિ. તો જરૂર તે કળા રસમય અને ફલપ્રદ બની શકે. અને તે દ્વારા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પ્રેરણા મળે તથા પ્રજામાં સુસંસ્કારો વધે.

કાપડીયા, ઝવેરી કે કોઇપણ તેવા ધંધાદારીઓ, હુન્નરીઓ કે કળાકારો સૌ રાષ્ટ્રપ્રજાનાં સેવાભાવી અને ઉપયોગી અંગો છે તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મહત્ત્વભરી છે. જો તે પોતાની સ્વાર્થ ભાવના પોષવા ખાતર પ્રજાના નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તો તે સૌથી વધુ ગુનેગાર છે. સમય પડયે પોતાના કર્તવ્ય ખાતર બધા સ્વાર્થને જતો કરવા સુધીની તેમની તૈયારી હોવી જોઇએ.

પત્રકારો અને સાહિત્યકારો

એક આદર્શ મનુષ્યનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને ઉચ્ચ લક્ષ્ય પર પ્રેરે છે. એક તત્ત્વચિંતકના વિચારો જીવનમાં વિકાસ અને પ્રેરણા પૂરે છે. એક લેખકની કથાના પાત્રોનાં જીવનમાંથી કૈંક દિવ્ય અને ભવ્ય શિક્ષાઓ સાંપડે છે. એક કવિનાં કાવ્યમાં કુદરતનાં અને ભાવના તથા લાગણીનાં ગંભીર દર્શન થાય છે. આ દ્રષ્ટિબિંદુથી સાહિત્યની પ્રજાવર્ગમાં આવશ્યકતા હોય છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતી પ્રજાને પોતાના આમદેશમાં શું શું બની રહ્યું છે? અન્ય દેશો શું શું પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે? એવા એવા નૂતન સમાચારો મળે કે જેથી તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે તે ખાતર પત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પત્રકારની યોગ્યતા

તેથી પત્રકાર પણ પ્રજાને દોરનારો એક નેતા છે. તે પ્રજાને સુમાર્ગે જ લેઇ જાય, સાચા જ સમાચારો પૂરા પાડે, વજનદાર હકીકતોજ પ્રગટ કરે, કોઇ પણ સમાજ, વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રનો તે દુશ્મન નહિ પણ મિત્ર હોય અને નિઃસ્વાર્થી, નીડર અને દેશસેવક હોય, આવો જ પત્રકાર બની શકે. અને પત્રકારિત્વ ચલાવી શકે. પત્ર-કારની જવાબદારી કંઇ નાની સુની નથી. પ્રજાવર્ગની લાગણી દુભાય કે તે ખોટે માર્ગે દોરાય તેવા એક પણ લખાણને તે પોતાના પત્રમાં સ્થાન ન આપે.

આવા પત્રકાર બનવા માટે પત્રનું ધ્યેય આવું હોવું ઘટે. (૧) પત્ર કોઇ પણ સમાજ, કોમ કે સંપ્રદાયનું ન હોવું જોઇએ. (૨) પત્રકાર સ્વાવલંબી, નીડર, ઉત્સાહી, ધીર અને વિવેકી હોવો જોઇએ. (૩) પત્રમાં પોતાના કે અન્ય લેખકોના જે કોઇ વિચારોને સ્થાન મળે તે વિચારો પીઢ, ઉદાર, સ્પષ્ટ અને કાર્યકારી હોવા જોઇએ.

કવિ કેવા હોય?

ઉપદેશકો

ઉપદેશકો પોતે ચારિત્રશીલ અને જ્ઞાનવાન હોવા જોઇએ. જે વિષયનું તેને વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય તે વિષયનું તેમનું વિશાળ વાંચન અને ઊંડું ચિંતન હોવું ઘટે. અને તેનો ઉપદેશ પણ આખા લોકસમુદાયને ઉપયોગી, આશ્વાસનદાયક અને પ્રેરક હોવો જોઇએ.

આ રીતે પત્રકારો, લેખકો, કવિઓ અને ઉપદેશકો પણ દેશની ઉત્તમ સેવા બજાવી શકે છે. માત્ર તેમનામાં કોઈ એક ચોક્કસ ધ્યેય હોવું જોઇએ. અને તેની કાર્યદિશા પણ ચોક્કસ અને ઉપયોગી હોવી જોઇએ.

વૈદ્ય

જેવી રીતે શરીરની પુષ્ટિ અર્થે ખોરાક ઇત્યાદિ તત્ત્વોની આવશ્યકતા છે તેવી જ રીતે તે શરીરને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોની પણ આવશ્યક્તા છે.

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણની સાથે પોતાની જાતને બરાબર વ્યવસ્થિત રાખી શકે તેવું વૈદ્યિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. અને તે ધાર્મિક શિક્ષા જેટલું જ આવશ્યક અંગ મનાતું. અઢાર પ્રકારની વિદ્યાઓમાં આયુર્વેદનું મહત્વ ભર્યું સ્થાન છે, તે તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् અર્થાત્ કે શરીર એ સૌથી પહેલું અને ઊંચુ ધર્મનું સાધન છે, અને તેની સ્વસ્થતા જાળવવામાં ધર્મની પણ રક્ષા છે, એ વાત પ્રજાવર્ગમાં સૌ કોઇ સ્પષ્ટ સમજતું હતું. ત્યારે વૈદ્યો હતા ખરા પરંતુ ત્યાંસુધી વૈદ્યોની સ્વતંત્ર સંસ્થા નહતી.

વર્તમાન દશા

આજે તે વિષય પ્રજાવર્ગમાં બહુ ગૌણ થઇ ગયો છે. સામાન્ય પ્રજામાં તે જ્ઞાન નથી રહ્યું તેમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્યમાં સામાન્ય દર્દનું પણ નિદાન અને તેને નિવારવાના ઉપાયનું જ્ઞાન બુદ્ધિમાન અને વ્યવહારમાં ડાહ્યા ગણાતા પીઢ માણસોને પણ ન હોય તે વસ્તુ ખરેખર ખેદ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક માતાને બાળક

કેમ ઉછેરવુ તેનું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તે પ્રજા રોગિષ્ટ બને તેમાં કશુ આશ્ચર્ય નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ વૈદ્યોની વૃદ્ધિ થવા પામી છે, અને આજે ઠેરઠેર વૈદ્ય અને ડૉકટરોનાં પાટિયાં નજરે પડે છે. વૈદ્યો વધવાથી દર્દ વધ્યાં છે કે ઘટયાં છે તેનો નિર્ણય સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં કાંઇ આપણે વૈદ્યોને દોષ ન આપી શકીએ. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે તેઓ જો ધ્યેયપૂર્વક પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા હોય તો પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ સુધાર થવા પામે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

કર્તવ્ય

આર્યવૈદ્ય હો કે ડૉકટર હો, તેણે વૈદ્યિકજ્ઞાન પ્રાચીન શાસ્ત્રથી મેળવ્યું હોય કે અર્વાચીન નવી શોધથી મેળવ્યું હોય તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આટલી બાબતો તો તેણે અવશ્ય યાદ રાખવી જોઇએ.

[૧] પોતે માનવજાતનો સેવક છે.

વ્યાધીગ્રસ્ત માનવી અપાર દુઃખી હોય છે. તેમને શાન્તિ પહોંચાડવાથી તે પોતે પ્રસન્ન થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એ તન્દુરસ્ત મનુષ્ય પોતાના સમાજ કે દેશનુ હિત કરી શકે છે. આ રીતે માનવજાતની સેવા એ ખરેખર સૌથી અગત્યનું કાર્ય છે અને તે એક આદર્શ વૈદ્ય સુંદર રીતે બજાવી શકે છે.

[૨] વૈદ્ય નિઃસ્વાર્થતા કેળવવી જોઇએ.

જોઇએ કે "હું એક જવાબદાર વ્યક્તિ છુ. ગરીબ પ્રજાને બોજારૂપ ન થાય તેવી જાતનું મારુ જીવન હોવુ જોઇએ."

[૩] દર્દ થયા પછી તેને નિવારવુ એટલુ જ વૈદ્યનું કર્તવ્ય નથી. પરતુ દર્દ ન થાય તેવી પરિસ્થિતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ તેઓનું કર્તવ્ય છે.

આજે એવી વ્યક્તિઓ ભાગ્યેજ સાંપડી શકે છે. કારણ કે તેને તે શિક્ષણ લેતી વખતે પોતાની કર્તવ્ય પરાયણતાનું જ્ઞાન જ આપવામાં આવતું નથી.

દર્દી મરો કે જીવો, તે ગરીબ હો કે તવગર હો, બીજાં દર્દો તેને થાઓ કે મટો તેની ઘણા વૈદ્યોને કે ડૉકટરોને કંઇ પડી હોતી નથી. તેનું ઉદાહરણ જોઇએ. ઘણે સ્થળે એવુ બને છે કે મૃત્યુ પામેલા ગરીબ મનુષ્ય પાસે પણ છેલ્લે વખતે ઘણા ડૉકટરોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરવાને બદલે તેમનાં સગાંવહાલાઓ પાસેથી પોતાની ફી પાઇએ પાઇ લીધી હોય." માનવતાની દ્રષ્ટિએ પણ આ કાર્ય તો નિંદનીય જ ગણાય. તો પછી પ્રજાના સેવકને તો તે કેમ જ છાજે!

ડૉકટર કે વૈદ્ય એ ધધાદારી વ્યક્તિ ન હોવી જોઇએ આ ધધો તો તેમને પ્રજાની સેવા અર્થે જ હોય અને માનો કે સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ ન પડે અને અપવાદિત વ્યક્તિઓ વ્યાપારની દ્રષ્ટિએ વૈદકનો ઉપયોગ કરે તો પણ તેને માટે નૈતિક મર્યાદા તો હોવી જ જોઇએ. બીજા વ્યાપારની જેમ વૈદક પાછળ કેવળ સ્વાર્થ ભાવના ન જ હોવી જોઇએ. વૈદો જેટલે અંશે નિ સ્વાર્થી હોય તેટલે અંશે ગરીબ પ્રજાને તેમનો ઠીકઠીક લાભ મળી શકે.

હા, કેટલાક એવા ડૉકટરો છે ખરા કે જેઓ કોઇ સંસ્થામાં પોતાનાં સમય અને શક્તિનો ભોગ આપી રહ્યા હોય! પરતુ તેઓ જો તેટલામા જ સેવાધર્મની ઇતિ સમાપ્તિ માની લઇ પોતાને ત્યાં આવતા ગરીબ દર્દી પર દયા ન ધરાવે અને ચૂસણનીતિજ ચલાવે

તો તેની આ સસ્થાની સેવા એ કઈ સાચી સેવા ન ગણાય ખાસ કરીને તેમની વિદ્યા અને શક્તિનો લાભ ગરીબ પ્રજાને તો નિ સ્વાર્થ-ભાવે મળવો જ જોઇએ

એક વસ્તુ એ પણ છે કે વૈદ્યકનું ધ્યેય કેવળ ધનાર્જન ન હોવુ જોઇએ પણ ઉલટુ તે પરમાર્થનુ એક અગ ગણાવુ જોઈએ, અને તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી વૈદ્યની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન વૈદ્યક જ ન હોય આમ થવાથી આજની પરિસ્થિતિમા ખૂબ જ પલ્ટો થઈ જવાનો સભવ છે

રોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણો

રોગોની ઉત્પત્તિમા કેવળ પ્રારબ્ધ કે પૂર્વકર્મનો દોષ માને છે તે વસ્તુ બરાબર નથી રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ તો મનુષ્યનું પોતાનુ જ અજ્ઞાન છે શરીર એ માત્ર સાધન છે તે બરાબર કાર્ય આપી શકે તેવી તે તરફ મનુષ્ય માત્રે સ્વયં કાળજી રાખવી જોઇએ ખાનપાન રહેનસહેન, હવા, જળ વગેરે એવા સ્વચ્છ અને પરિમિત જોઇએ કે તેથી તેની આરોગ્યતામા ક્ષતિ ન પહોચે

ભૂખ વિના ખાવુ જે તે ખાવુ, અતિ પ્રમાણમા ખાવુ એવી એવી ભૂલોથી રોગનો જન્મ થાય છે. તે વાતને મનુષ્ય ભૂલી જાય છે તેજ તેનુ અજ્ઞાન. જો મનુષ્ય નિયમપૂર્વક સાદુ અને સાત્વિક ભોજન લે, આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખે અને ઇંદ્રિયોની સયમિતાથી રહે તો રોગ ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત ભાગ્યે જ મળે રોગ ઉત્પન્ન કરી પછી દવા લઇ તન્દુરસ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતા પ્રથમથી જ વિવેક રાખવો એ વધુ સલામતી ભરેલુ છે

પ્રજાવર્ગમા આવી જાગૃતિ લાવવા માટે વૈદ્યોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરીને પણ આવુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવુ એ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે

નિવારણના ઉપાયો ૬

જેવી રીતે કુદરતના નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તવાથી દર્દ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ રીતે તેને નિવારવા માટે પણ બને ત્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયો દ્વારા તે દર્દ મટાડવું વધુ ઉચિત છે ઉપવાસ, અલ્પાહાર, રસપરિત્યાગ એવી એવી તપશ્ચર્યાઓ દ્વારા રોગ મટી શકે છે અને મનનું પણ સ્વાસ્થ્ય જળવાઇ રહે છે તેના જૈનશાસ્ત્રમાં કૈંક પુષ્ટ પ્રમાણો છે તે સિવાય ઘણા દર્દો આસન, સૂર્યસ્નાન ઇત્યાદિ પ્રયોગોથી પણ મટી શકે છે કેટલાક દર્દો એવા પણ હોય છે કે જેને માટે ઔષધની આવશ્યક્તા છે ખરી, પરતુ તે ઔષધ હળવુ અલ્પ પ્રયાસથી સાધ્ય અને નિર્દોષ મળે તે ખાતર પ્રાચીન વૈદ્ય શાસ્ત્રોનુ બહુ મોટા પ્રમાણમા આ લક્ષ્ય હોય તેવુ તેના ઊંડા અભ્યાસી અનુભવી વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ જોયુ છે

" જો કે આજે એ જ્ઞાન વિકસિત ન હોવાને કારણે તે તરફ બહુ દુર્લક્ષ સેવાતું હોય તેમ જણાય છે પરતુ તેમા તેને નહિ સમજનારા વર્ગની જ અપૂર્ણતા કારણભૂત છે આ સ્થળે તો એટલો જ નિર્દેશ કરી શકાય કે અર્વાચીન વૈદ્યક પદ્ધતિ ખૂબ જ પરિવર્તન માગે છે, અને તે પરિવર્તનમા અર્વાચીન અને પ્રાચ્ય એ બન્નેને તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ વિચારવા માટે આ વિષયમા હજુ બહુ બહુ અવકાશ છે

જ શાસ્ત્રકારોએ નીતિને ધર્મનાં એક અંગ તરીકે સ્વીકારી છે અને તે ખૂબ સમુચિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

નીતિ ધર્મનું અંગ શી રીતે?

પ્રત્યેક શાસ્ત્રકારોએ સદ્ધર્મની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે– अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् । એટલે કે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ વસ્તુઓનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

મનુષ્ય પોતાના પૂર્વગત કુસંસ્કારો કે કુવૃત્તિને આધીન થઈને આત્મવિકાસ (ધર્મ) નું આ ધ્યેય ન ચૂકે તે ખાતર અથવા બીજી રીતે કહો તો ધર્મની વૃદ્ધિ ખાતર પણ નીતિની પરમ આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે નીતિ એ ધર્મની પુષ્ટિ માટે યોજાયેલી વસ્તુ છે. પ્રજાવર્ગના સુખ અને શાન્તિનો મોટો આધાર પણ તેના પર નિર્ભર છે.

નીતિની દ્રષ્ટિથી તેની સુરક્ષિતા જાળવવા માટે જે નિયમો રચાયેલા હોય છે તેને કાયદા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદાઓના બંધનથી સમાજ કે વ્યક્તિ કોઈપણ છૂટી શકે નહિ. કારણ કે નિયમોની આધીનતામાં રહેવાથી કોઈ પણ પ્રસંગમાં તેનો દુરુપયોગ ન થાય.

ન્યાયને આભડછેટ

જે ન્યાયને પરિણામે માનવર્જાતિના દોષોની નિવૃત્તિને બદલે દિવસ દિવસે વૃદ્ધિ થતી હોય, સમાજની વ્યવસ્થાને બદલે અવ્યવસ્થા વધતી હોય, કલેશ અને યુદ્ધ મૂળથી નાબૂદ ન થઇ શકતાં હોય અને પ્રજાને સાચુ સુખ અને શાન્તિ આપવામાં જે ન્યાયનો કશો યે ફાળો ન હોય તે ન્યાયને ન્યાય તરીકે શી રીતે ઓળખાવી શકાય! ન્યાય આજે પોતાના સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ ગયો છે તેથી જ આ દશા અનુભવાય છે.

અહીં વકીલો, જજો અને એથી યે આગળ વધીને સોલીસીટરો અને બેરીસ્ટરોનો તો થોકેથોક જામતો જાય છે. નવીન પાક પણ પ્રતિવર્ષ ખૂબ ફાલ્યે જ જાય છે છતાં પ્રજાનું નૈતિક જીવન જોઇએ તે સુધર્યું નથી એ તો આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ.

ફોજદાર, જમાદાર અને પોલીસો સંખ્યાબંધ હોવા છતાં ચોરી, મારફાડ અને દગા ફટકાની તો વૃદ્ધિ જ થતી દેખાય છે. આનું કારણ શું હશે? તે પ્રશ્ન ખરેખર વિચારણીય છે.

દેશનું નૈતિક જીવન આ બાબતમાં જવાબદાર છે તે વાત નિ:સંદેહ છે. કારણ કે ભારતમાં આવેલા એક ચીનાઇ મુસાફરે આખી ભારતીય યાત્રા કરી લીધા પછી મુક્ત કંઠે ભારતની પ્રશંસા ગાઈ હતી તે વાતને હજુ બહુ લાંબો કાળ વીત્યો નથી. તેણે કહ્યું હતું કે "આતિથ્યસન્માન, સત્ય અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગ ભારતમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે તે ભાગ્યે જ બીજે હશે."

આજે તે સદ્‌ગુણોમાં ખૂબ સંકુચિતતા આવેલી આપણે આપણા જીવનપુસ્તકનાં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે વાંચી શકીએ છીએ. ભારતમાંજ વસતા જનો પોતાના ભાઇઓ પર જેટલો વિશ્વાસ નહિ ધરાવે તેટલો ઇતર દેશના લોકોપર ધરાવશે, તેનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઇ છે. તે

નબળાઇ ન હોવા છતા કયાથી ઉતરી આવી ? કોના સંસર્ગથી જન્મી ? કયા સયોગોમા જન્મી ? તે પ્રશ્નો પણ તેટલોજ વિચાર માગે છે, અને તેને અંગે જેમ દેશનું નૈતિક જીવન જવાબદાર છે તેમ પ્રચલિત ન્યાય ધોરણ પણ જવાબદાર તો છેજ. આજે ઘણીવાર એવુ છડેચોક બને છે કે ગુનેગાર છૂટી જાય છે ત્યારે સાચો માણસ માર્યો જાય છે, દલીલો કરનારા જબ્બર વકીલો તથા ઉટપટાગ સાક્ષીઓ ઉભા કરી કોર્ટમાં ફાવી જવુ એ આજે સાધારણ વસ્તુ થઇ ગઇ છે. જો કે બાહ્ય ન્યાય એ કઇ ઇશ્વરી કાનુન નથી કે તેમા ભૂલ ન થાય. પરંતુ તેવી ભૂલો તો અપવાદિત જ થાય. આજે આવું બનવું અપવાદ રૂપે નથી રહ્યુ આજે તો એ અપવાદિત વસ્તુ જ રાજમાર્ગ બની ગઇ છે.

હવે શું કરવું ?

આજના ન્યાય ધોરણની પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવાં જોઈએ. આ પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવામાં કોઇ સંસ્થા કે સરકારને હાનિ પહોંચવાની નથી દેશને કંઈ નુકશાન થવાનું નથી તેમ તેને માટે કાયદાઓ પણ સાવ બદલી નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવુ જોઇએ.

[૧] આજે ન્યાયનું અવલબન દલીલોપર બહુ અંશે નિર્ભ રહે છે તેને બદલે દલીલો કરતા તેની વાસ્તવિકતા પર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ.

[૨] ન્યાયાધીશો વાસ્તવિકતાને શોધી શકે તેવા વિચારક, પીઢ અને સત્યપરાયણ હોવા જોઈએ.

[૩] પ્રત્યેક ગુનાની શિક્ષાઓ નવા ગુનાને જન્માવનારી ન થઇ પડતા ગુનાનું નિવારણ કરે તેવી શિક્ષા મળવી જોઇએ

આમ થવા છતા વકીલો, ન્યાયાધીશો એ બધું રહેશે ખરુ પણ તેનું સ્થાન અને ધ્યેય અવશ્ય બદલી જશે.

પ્રજાપ્રત્યે

પ્રજામા આવા ગુનેગારો ઓછા પાકે તે માટે સમાજ અને જાતિના સંગઠ્ઠન પ્રત્યે પણ રાજસંસ્થા કે સરકારે લક્ષ્ય આપવું જરૂરી છે. એક નાનામા નાની કોમનું પણ બંધારણ હોવું જોઇએ. આમ થવાથી તે તે સંગઠ્ઠનથી તે તે જાતિ અને સમાજની આગેવાન વ્યક્તિઓના શીરે તે તે સમાજ કે જાતિની જવાબદારી રહેશે અને નાની નાની ભૂલોનો તો તેઓ અંદરોઅંદર નિકાલ લાવી શકશે. અને તેઓ પોતપોતામાંજ તેના લવાદો ચૂંટી તકરારનો અંત લાવશે. આથી સરકારને અધિક અમલદારો કે લશ્કર રોકવાની જરૂર નહિ રહે, અને તેમ થવાથી તેટલો રાષ્ટ્રપર પણ ખર્ચનો બોજો ઓછો થશે. આ બન્ને દ્રષ્ટિએ આમ થવુ સુહિતકર છે.

ગુનાનું મૂળ

કોઇપણ ગુનેગાર થયેલો માણસ સંયોગ અને કારણો સિવાય ગુનેગાર થયો હોતો નથી. પ્રથમ તો નિરુપાયેજ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ તેના પર ગુનેગારની છાપ ઠોકાતી જાય છે. અને ઉલટા ઉપચારો અજમાવાના જાય છે તેમ તેમ તે વધુ પાપી બનતો જાય છે. એટલ આ વિષયમાં તેવા નિષ્ણાત માનસશાસ્ત્રીઓ રોકી તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ કરવો તે વધુ ઉપયોગી છે.

માબાપો અને સમાજ

માબાપોએ બાળકોને નાનપણથીજ નીતિ અને ધર્મમય સંસ્કારો તેના જીવનમાં રેડવા જોઇએ. શિક્ષકોએ માનસશાસ્ત્રી બની આવા આવા દુર્ગુણોનો જન્મ ન થાય તે પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઇએ અને સમાજના નેતાઓએ સમાજની વ્યક્તિઓ પાપ કે અધર્મ ન કરે તે સારુ તેની આર્થિક સ્થિતિ તપાસતા રહેવું જોઇએ. તે સાધનહીન

હોય તો તેને સહાયતા પહોંચાડવી જોઇએ, અને સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓને એક ગરીબ કુટુમ્બ પણ સાધનસંપન્નની હરોળમાં ઉભું રહી શકે તેવી હળવી બનાવી દેવી જોઈએ.

આ રીતે ન્યાયની વધુ રક્ષા થવાનો સંભવ છે. અને ન્યાયની રક્ષાની તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવશ્યકતા છે. સૌ પોતપોતાની જવાબદારી સમજે અને નીતિ પરાયણ રહે તો અવિશ્વાસ, માનસિક વ્યથાઓ, અતિ સ્વાર્થ અને અધર્મ કે જે દોષો રાષ્ટ્રપ્રજાની સંસ્કૃતિને કોરી રહ્યાં છે તેનો સહેજે અંત આવી રહે

રાજા અને પ્રજા

૧૩

રાજસંસ્થા ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ વર્ણવ્યવસ્થા છે જ્યારથી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારુ ચાતુર્વર્ણ્યની યોજના થઇ ત્યારથી જે વર્ણ क्षताद् किल त्रायत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ ॥ रघुवश ॥ (અર્થાત્) રાષ્ટ્રની પ્રજાને દુ ખમાંથી બચાવી રક્ષણ આપતો હતો તેની ગણના ક્ષત્રિય સમાજમા થતી પરતુ ત્યારે તે આખો વર્ગ ક્ષત્રિય તરીકે અને તેનો કોઇ એક નાયક હોય તે નૃપતિ તરીકે ગણાતો પ્રાચીન ઇતિહાસમા નૃપ, નૃપતિ, ભૂપતિ, પાર્થિવ ઇત્યાદિ નામો મળી આવે છે

પાછળથી તે સુભટને સેના સુપ્રત કરવામા આવી અને આખા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા સારુ તેના બધા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અમુક જમીન તથા અધિકારો તેને સોપવામાં આવ્યા. તદુપરાત પ્રજા તરફથી તેને કર અને કૃષિભાગ આપવાનુ પણ નિયત થયુ ત્યારથી તે નૃપ મટી રાજા બન્યો સેવકવૃત્તિને બદલે સ્વામીવૃત્તિનો ચેપ તેમને ત્યારથી લાગવા માડયો રાજસંસ્થાનો આ મૂળ ઇતિહાસ છે

રાજગુણો

ગીતાજીમાં ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે —

शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ॥

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, ચાતુર્ય, નીડરતા, દાતૃવૃત્તિ અને ઐશ્વર્ય આટલા ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો છે

આવા ગુણોને લઇને પ્રજા તેના તરફ પિતૃભાવે વર્તે અને તે પણ પોતાનુ કર્તવ્ય સમજી પોતાની અંગત પ્રજાની જેમ તે પ્રત્યે વર્તે નીતિશાસ્ત્રમા પણ તેમના ધર્મનુ બહુ સુંદર ચિત્રણ આપ્યુ છે

दुष्टस्य दड सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च सम्प्रवृद्धि
अपक्षपातो रिपुराष्ट्रचिंता पचापि धर्मा नृप पुंगवानाम् ॥

દુષ્ટતાને દડવી, સુજનતાની પૂજા કરવી પ્રજા અર્થે ન્યાય દ્વારા ભડાર સાચવવો પુત્ર અને શત્રુ બન્ને પર ન્યાય દ્રષ્ટિએ સમાનતા રાખવી અને પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સતત ચિંતવવી એ નૃપતિઓના પાચ અનિવાર્ય ધર્મો છે

પરતુ જેમ જેમ સાધનો અને સગવડો મળતી ગઇ તેમ તેમ બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યો ભૂલ્યા તેમ ક્ષત્રિયો પણ ક્રમશ પોતાના આ બધા ધર્મો ભૂલતા ગયા, અને તે કર્તવ્ય ચૂકયા પછી તે સસ્થાનુ ધીરે ધીરે સ્વરૂપ પલટાવા લાગ્યુ અને તેમ થતા ક્રમશ તે કઇ સ્થિતિમા મૂકાઇ તે આજ આપણી નજર સામે પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે વિષે કશુ કહેવાપણુ રહેતુ નથી

આવા સમયે પીડિત પ્રજાનો પોકાર આવે છે કે રાજસંસ્થા શા માટે જોઇએ ?

ભક્તશ્રી તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

> शोचिय नृपति जो नीति न जाना ।
> जेहीं न प्रजा प्रियप्राणसमाना ॥

તે રાજાને જોઈને દુઃખ થાય છે કે જેને પોતાની નીતિનું ભાન નથી. અને પોતાના પ્રાણસમાન જેને પ્રજાપર પ્રેમ નથી તે નૃપતિ નિરુપયોગી છે.

રાજસંસ્થા ઉપયોગી છે કે ?

રાજસંસ્થા ન જોઇએ એવો પક્ષ આજે બહોળા પ્રમાણમાં છે તે કહે છે કે "આજે વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રણાલિકા છિન્ન ભિન્ન થઇ છે. જન્મવર્ણ પ્રમાણે મનુષ્ય કર્મ કરતો નથી કે ગુણો દાખવી શકતો નથી.

દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણવર્ગ કેવળ અધ્યાત્મ વૃત્તિપર જીવતો કે કેવળ સંસ્કૃતિ પ્રચારતો આજે જોવામાં આવતો નથી. તેજ રીતે વૈશ્ય અને શૂદ્રના સબંધમાં પણ છે. સારાંશ કે જાતિગત વર્ણમાં અને ગુણકર્મમાં પરસ્પર વિરોધ માલુમ પડે છે. તે દ્રષ્ટિએ આજે જાતિગત પરંપરા પ્રમાણે ચાલતી આવેલી રાજસંસ્થા પણ ચાલુ રૂપમાં પરિવર્તન માગે છે.

છે. આ બધા કારણોથી આ સંસ્થાની અનાવશ્યકતાનો નાદ ચોમેરથી ગુંજતો કર્ણગોચર થાય છે.

બીજી વાત

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે દેશને ઈતર દેશના દમનથી બચાવવો એ ક્ષાત્રધર્મ છે અને દેશની રક્ષા સારુ રાજસંસ્થાની આવશ્યકતા છે કે કેમ? તેનો પણ તે ઉત્તર આપતાં કહે છે કે ઘડીભર માની લો કે ઇતર દેશની ચડાઇ આવે, તો પણ ત્યાં આગળ આજની રાજ-શાહી કશી કાર્યકારી નથી તેને માટે તો પ્રજાએ પોતેજ કેળવાઇ જવું એ વધુ યોગ્ય છે.

આવી રીતે એક તરફ મોટો પ્રજાવર્ગ રાજસંસ્થાની અનાવશ્યકતા સમજતો થઇ ગયો છે ત્યારે બીજી બાજુથી હજુ પણ એ રાજસંસ્થા 'યાવત્ચન્દ્રદીવાકરૌ' અમર રહો એમ અવાજ આવ્યા કરે છે. તો તે બે પક્ષમા કોની વાત સાચી? એ જાણવા ઇચ્છનારે સમજી લેવું ઘટે કે કોઈ પણ પક્ષને રાજસંસ્થાના પોતાના પ્રત્યે દ્વેષ કે વૈર નથી અને હોવાં પણ ન ઘટે. જેઓ રાજસંસ્થાને ઉખેડવાના વિચારો સેવે છે તે કેવળ રાજશાહીના દૂષણને લઇને જ. એ દૂષણ ચાલ્યુ જાય તો એ રાજસંસ્થાનો સમૂળો નાશ કરવા ઇચ્છનાર વર્ગ પણ તેને ચરણે ઝૂકશે અને રાજસંસ્થાની સેવાનો લાભ લેવા તત્પર બનશે. એમ બારીક નિરીક્ષણથી જણાઇ આવે છે.

રાજશાહી એટલે?

ઉપર્યુક્ત રાજાના ધર્મ અને ગુણોનો નાશ અને દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ. પ્રજાએ અથાગ અને અતિ પરિશ્રમથી મેળવેલા ધનનું અન્યાયથી અપહરણ કરવુ અને તેને વિલાસની આગમાં દફનાવી દુરુપયોગ કરવો. પ્રજાનું રક્ત ચૂરી ચૂસીને મોટરો દોડાવવી, મહેલમા મ્હાલવું અને મીજમાનો તથા એક એક લગ્નપ્રસંગ જ્યુબિલિ મહોત્સવ, સવારી અને એવાં એવાં કાર્ય પાછળ કરોડોનો ધુમાડો કરવો. પોતાની આવક

કરતા અધિક ખર્ચાળ જીવન રાખી રાજ્યને કરજી બનાવ્યે જવુ પોતાની પ્રાણવલ્લભ પ્રજાને ગુનામીની જંજીરોમા જકડી રાખવી પોતાના સ્વાર્થ માટે ધર્મ–ધર્મ, સંપ્રદાય–સંપ્રદાય, જાતિ–જાતિ અને કુટુબ–કુટુંબમા ઝગડાઓ ઉત્પન્ન કરાવવા અને તે દ્વારા ધન હરણ કરવુ અમલદારોના પાશવી પંજા દ્વારા તેને ચગદી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો સત્તાશાહીના જુલ્મો તળે પીસાતી પ્રજા પર આખમીંચામણા કરવા, પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર પ્રજાનુ વાણિજ્ય લૂટી લેવુ ખોટા વ્યસનો અને પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ખૂન કરનારી બીજી બદીઓ પોસાય તેવા વેપારનો ઇજારો આપવો, પોતાની વાસના પોષવા ખાતર રાક્ષસીવૃત્તિનો પ્રજાપર અમલ કરવો ભીતરથી સડેલા રાજતંત્રને ઉપરથી સુંદર દેખાડવાનો દભ કરવો આતરિક દમન છતા ઉપરથી પ્રજા પ્રત્યે વફાદારીનો ખોટો ડોળ દેખાડવો ઇત્યાદિ ઈત્યાદિ

શુભચિહ્ન

આવી રાજશાહીથી મુક્ત થવા આજના કેટનાક ઉદાર અને સસ્કારી રાજવીઓ પ્રિચ્છી રહ્યા છે કેટલાકે તો એ માર્ગમા પગરણ પણ માડયા છે કેટલાક રાજવીઓએ પોતાની પ્રજા સ્વાવલબી અને સુખી બને તે સારુ પોતાનોસ્વાર્થ પણ જતો કર્યો છે કરના બોજાથી પ્રજાને હળવી બનાવી છે તેમને સંસ્કારો મળે તેવી શિક્ષણની પરબો બેસાડી પ્રજાની સગવડ માટે સાધનો ગોઠવ્યા છે પરંતુ દુખની અને વધુ ખેદની બિના તો એ છે કે તે રાજવીઓનો પાસવાન વર્ગ ઉચ્ચ સંસ્કારોને પોષવાને બદલે નીચ સંસ્કૃતિની ઉત્તેજનામા વધુ રસ લે છે

પાસવાનો અને અધિકારી વર્ગ

પ્રાચીન કાળમા રાજાઓના સલાહકારો તરીકેનું કર્તવ્ય રાજર્ષિઓ કરતા તેઓ નિસ્વાર્થી અને નિષ્પક્ષપાતી હોવાથી નૃપતિઓની ત્રુટિઓ તેને ભાન કરાવી શકતા

પ્રધાન કે તેવો ઇતર વર્ગ પણ પ્રજાના હિત તરફ દૃષ્ટિ રાખી ભૂલેલા રાજવીને વિવેકપુરઃસર સમજાવવાનું કાર્ય કરી શકતો હતો તે આપણે ઘણીવાર સાંભળ્યું છે.

અમલદારો

પરંતુ આજે એક નાનામાં નાના પોલીસથી માંડીને મોટા અધિકારી સુધી તેનામાં સત્તાનો મદ ખૂબજ વ્યાપક થઇ ગયો છે. તેઓ પ્રજાના સેવકો છે તે વાતને ભૂલી સ્વામી થઇ બેઠા છે. પોતાનો સ્વાર્થ અને સત્તા ચલાવવા સારુ તે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પૈશાચિક કાર્ય કરવા સદા તત્પર રહે છે. આજની વ્યાપી રહેલી રાજશાહીમાં આ એક મોટું કારણ છે.

તેઓનાં કર્તવ્યો

(૧) પોતે પ્રજાનો એક સેવક છે તેમ સમજવું

(૨) પ્રસંગ પડયે પ્રજા અને રાજા બન્ને વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા ગુચવણીના પ્રશ્નોને ઉકેલી તેઓનો પ્રેમસંબંધ કાયમ રહે તેવી રીતે વર્તવું.

(૩) પોતાની વૃત્તિમાં સંતોષ રાખવો.

(૪) પ્રજાવર્ગ પાસેથી વેઠ, ખોટા કરવેરા કે લાંચથી હમેશાં અસ્પૃશ્ય રહેવું.

(૫) સદાચારી અને નિર્વ્યસની થવું.

(૬) પ્રજાનો આદર મેળવવા પ્રયત્ન કરવો.

આટલી સાદી વાતો તે વર્ગ સમજતો થાય તો આજનું રાજ તંત્ર ખૂબ સુધાર પામે. પરંતુ તેવો નિઃસ્વાર્થી વર્ગ ઉત્પન્ન કરવા માટે કે બનાવવા માટે તો પ્રજા અને રાજા બન્નેએ ચીવટ રાખી પોતાનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે જાગરૂક રહેવું ઘટે તોજ તે વસ્તુ શક્ય થાય. રાજા અને પ્રજાનો પરસ્પર મીઠો સંબંધ હોય તો કર્મચારી વર્ગની ત્રુટિઓ સૂર્યપ્રકાશમાં પદાર્થોની માફક સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે.

રાજાપ્રજાનાં કર્તવ્યો

[૧] પ્રજાપ્રેમ:—

રાજા અને પ્રજા બન્નેનો પ્રેમ સંબંધ એટલો બધો નિકટનો અને સ્નેહભર્યો હોવો જોઇએ કે પ્રજાનો એક અદનો મનુષ્ય પણ મહારાજાના મદિરમાં કાર્યપ્રસંગે ગમે ત્યારે જઇ તેની મુલાકાત લઇ શકે અને પોતાના હૃદયની વાત નિઃસંકોચ કહી શકે.

[૨] સંસ્કૃતિવિકાસ:—

પ્રજામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવો એ નૃપતિઓનું સૌથી અગત્યનું અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પ્રજાની આર્થિક પરિસ્થિતિ કરતાં પણ વસ્તુ પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ.

સંસ્કૃતિ સુધારનાં ચિહ્નો

જે પ્રજા પરસ્પર સંગઠિત હોય, સેવાપ્રેમી હોય, જ્યા ચોરી, વિલાસ કે લંપટવૃત્તિના દર્શન ભાગ્યેજ થતાં હોય.

જ્યાં શરીરને હાનિકારક વ્યસનો ન દેખાતાં હોય.

જ્યાં પોતાની સ્વાદવૃત્તિને પોષવા દયાળાં પશુઓ હણવાનાં

કેમ થાય !

આવી સસ્કૃતિના પ્રચાર માટે પ્રથમ તો નૃપતિઓએ પોતે સુધરી જવુ જોઇએ કારણુ કે 'यथा राजा तथा प्रजा' તે કથન પ્રમાણે જે સદ્ગુણો કે દુર્ગુણો નૃપતિમાં હોય છે તે પ્રજામાં વહેલા મોડા અવસ્ય ઉતરે છે. એટલે જેમ સતતિ ખરાબ નિવડે તેમાં તેના કરતાં માબાપ વધુ જવાબદાર છે તેમ આ વિષયમા પણુ પ્રજા કરતા મહારાજા વધુ જવાબદાર છે. તેને ગોબ્રાહ્મણુ પ્રતિપાળ, ધર્મરક્ષક, પરમપિતા ઇત્યાદિ તે સારુ કહેવામાં આવે છે. ઉપરના દુર્ગુણોથી તેને સૌથી પ્રથમ છૂટી જવું જોઇએ.

(૨) શિક્ષણુ

સંસ્કૃતિસુધાર માટે બીજું સાધન શિક્ષણુ છે. દરેક શાળાઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કૃતિ પોષે તેવું સ્વતત્ર સાહિત્ય તેને પૂરુ પાડવું જોઇએ. તે સાહિત્ય કરતા પણુ સૌથી પ્રથમ તો શાળાના શિક્ષક શિક્ષિકાઓ સદાચારી અને સુદૃઢ હોવા ઘટે. તેઓ બાળકોના સ્નેહ કેળવી ઇતર કેળવણી કરતાં આવી સસ્કૃતિવિકાસની કેળવણીમા વધુ દત્તચિત્ત રહે

વળી બાળકોમાથી સંસ્કારો ઘેર ગયા પછી ન ભુંસાય તે માટે તેવી ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માટે તેવો વર્ગ ખાસ રોકવો જોઇએ કે જે સમાજની કુરૂઢિઓ દૂર કરી સમાજમાં સસ્કૃતિનાં નવચણુતરો ચણે. સ્ત્રીઓમાં વ્યવહારુ શિક્ષણુનો પણુ તેની સાથે જ વિકાસ થવો જોઇએ. તે વર્ગની સુશિક્ષિતતા પ્રજાવર્ગની સુધારણાની ચાવી છે.

(૩) આર્થિક ઉન્નતિ

સૌથી પહેલા સામુદાયિક દૃષ્ટિએ આર્થિક પ્રકરણુ વિચારવું ઘટે. મુઠીભર મુડીવાળાઓ કે થોડા બુદ્ધિમાનો જેનો લાભ લઇ શકે તે કંઈ આર્થિક ઉન્નતિ ન કહી શકાય. તેમ ખૂબ ધનસગ્રહ કરવો તે પણુ કઈ આર્થિક ઉન્નતિ નથી ગણાતી આર્થિક ઉન્નતિમા માત્ર આટલું જ મુખ્યત્વે વિચારવાનું હોય કે મારા તંત્ર નીચે રહેલી કોઇ ·

પણ વ્યક્તિ ભૂખે મરતી ન હોય. એક સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્ય સહેલાઇથી પોતાની આવશ્યક સામગ્રી મેળવી શકે.*

આમ કરવામાં યંત્રવાદને તિલાંજલિ આપી ગ્રામ્યઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગની ખીલવણી પ્રથમ જ કરવી પડશે.

આર્થિક મુશ્કેલીનાં કારણો

પ્રજાપર મોટા પ્રકારના કર અને વેરા નાખવાથી રાજની તિજોરી તર થતી હોય તેમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ અધિક કર વેરા નાખવાથી તો કૃષિકાર અને વ્યાપારી બન્ને પાયમાલ થાય છે, અને તે પાયમાલ થયા પછી તો ખોરાકહીન રાખેલી ગાય પાસે દૂધ લેવા જેવો તાલ બની રહે છે. જે રાજવી દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાખી ઓછા કરવેરા રાખે છે તેની પ્રજા સમ્પત્તિશાળી રહેવાથી ઉલટો તેને પાછળથી બેવડો લાભ થાય છે, એ ખૂબ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

આથી પ્રજાને આબાદ રાખવા સારુ બને ત્યાંસુધી કરવેરા ઓછા જ રાખવો ઘટે. અને જે ધન મેળવાય તેનો પોતાના વિલાસ ખાતર નહીં પરતુ વિશેષતઃ પ્રજાવર્ગને શિક્ષણ તથા સુખ અને સગવડનાં સાધનો આપવામાં તેનો સદુપયોગ થવો જોઇએ.

જે દ્વારા સંસ્કૃતિનું અધઃપતન થાય તે શિક્ષણ નથી. માટે પ્રજામાં શિક્ષણ એવું આપવું જોઇએ કે જે દ્વારા પ્રજામાં સ્વાવલંબિત્વ, પ્રેમ, ઐક્ય, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધાર્મિકતામાં ઉન્નતિ થાય અને સુખ સગવડના સાધનો પણ પ્રજાને વિલાસી કે પામર બનાવે તેવાં નહીં પરતુ ઉપરની ભાવનાનાં પ્રેરક હોવાં જોઇએ.

આવો રાજા નવા દર્દીઓ ઉત્પન્ન કરવાની હોસ્પીટલ નહીં બનાવે પણ દર્દ ન થાય તેના ઉપાયોની શાળાઓ બનાવશે. તે ચક્કી, નળ, વિજળીબત્તી ઇત્યાદિ સાધનોને બદલે કુદરતી હવા, પ્રકાશ વધુ મળે તેવી યોજના અને ઉદ્યોગમંદિરો બનાવવા પ્રતિ વધુ લક્ષ આપશે.

* આ તો માત્ર એક વસ્તુ નિર્દેશ છે.

આર્થિક સંકડામણનું મુખ્ય કારણ તો પ્રજાની અજ્ઞાનતા છે. તે અજ્ઞાનતા ભિન્નભિન્ન પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરીકે કાલાનો એક ખેડૂત બધી સામગ્રી ધરાવે છે. તે તેમાંથી કપાસ, રૂ, કપાસિયા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રૂમાંથી વસ્ત્ર બનાવી શકે છે અને કપાસિયા પોતાનાં ઢોરને ખવડાવી તેમાથી શરીરનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો દૂધ, ઘી વગેરે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પરતુ તેને બદલે તે તાત્કાલિક લાભ ખાતર કાલાં વેચી નાખે છે. આથી તેને બમણું નુકશાન વેઠવું પડે છે. આમાં તેની અજ્ઞાનતાનું જ કારણ છે.

કૃષિકાર પોતાનું સારામા સારું ખાતર વેડફી નાખે છે. કેમ વાવવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતુ નથી. આથી સારી જમીન કે જેમાંથી તે ત્રણ મોસમ લઈ શકે તેમાંથી બહુ જ ઓછું ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કેટલીક વાર સુદક્ષ કૃષિકાર પાણી, બળદ, જમીન ઈત્યાદિ સાધનોને અભાવે પણ નિષ્ફળ જાય છે. આવે પ્રસંગે તેને કૃષિનું જ્ઞાન અને સાધનો આપવાથી ઘણી વખત કઠણ મુશ્કેલીનો સરળ રીતે ઉકેલ આવી રહે છે.

વ્યાપારીઓમાં પણ કઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવી, લાવવી અને વેચવી તેનું તેને જ્ઞાન ન હોવાથી બહુ નુકશાન વેઠવું પડે છે.

આથી તેઓને પોતપોતાના વ્યાપારનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થાથી રાજા અને પ્રજા બન્નેને લાભ થવાનો સંભવ છે.

આર્થિક સંકટનું ત્રીજું કારણ સામાજિક કુરૂઢિઓ છે. પોતાનું ઘર ન પહોંચવા છતાં લગ્ન, કારજ અને એવા એવા વરાઓ પાછળ ઘણો દ્રવ્યવ્યય થાય છે તો આવા કુરિવાજો નૃપતિઓએ પોતે જ અટકાવવા જોઈએ.

આ બાધક કારણોને હટાડી ઔદ્યોગિક તથા ખેતી વિષયક ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપવાથી અને પોતાની પ્રજામાં આળસવૃત્તિ

અને નિરુત્સાહ ન વધે તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવાથી આર્થિક પ્રશ્નનો ઉકેલ સહજમાં આવી જશે.

આ પ્રશ્નના ઉકેલ સારુ ઇતરદેશના ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ અને અનુભવ પણ નૃપતિઓએ ઊંડાણથી કરી લેવો ઘટે.

(૪) સર્વધર્મ સમભાવઃ—

હમેશાં નૃપતિઓએ પોતાની પ્રજા જે જે ધર્મ માનતી હોય તેતે સૌ ધર્મ પર સમાન ભાવ રાખવો જોઇએ. આમ કરવાથી ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેની ભિન્નતાનો અંત આવી રહેશે. ધર્મની ભિન્નતા ઘણી વાર મહા કલેશ અને અનર્થનું બીજારોપણ કરી દે છે. આમ કરવાથી તેનો અંત આવી રહે જ.

ભિન્નભિન્ન ધર્મોનું કારણ

બધા ધર્મોનું ધ્યેય એક જ છે. માત્ર તેના ભિન્નભિન્ન સાધનો અને માર્ગો છે તેથી એક બીજા વચ્ચે વૈમનસ્ય નહીં બલ્કે સુસંગઠન હોવું જોઇએ.

જે જે ભિન્નભિન્ન ધર્મસંસ્થાપકોએ તેની ભિન્નભિન્ન કરણ પ્રણાલિકા બતાવી છે તે કેવળ તે તે સમય અને તે તે સમાજના માનસને અનુલક્ષીને જ બનાવી હોય છે.

મનુષ્ય માત્રની વૃત્તિઓ અને રુચિઓ ભિન્નભિન્ન હોવાથી જ એક સનાતન અને શુદ્ધ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો આ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રૂપે તે મહાપુરુષો વર્ણવી ગયા છે.

આવી ભાવનાનો પ્રચાર કરવો ઘટે.

(૫) સમાનતાઃ—

નાની કે મોટી કોઇ પણ કોમ પ્રત્યે સમાનવૃત્તિથી વર્તવું. આમ કરવાથી કોમ કોમ વચ્ચેના કલેશો શાંત થઇ જઇ રાષ્ટ્ર-શાંતિમાં ઉમેરો થશે. અને સંગઠન વધવાથી દુષ્કાળ, મરકી, ભૂકંપ

કે એવા દૈવી પ્રકોપો વખતે તે પ્રજા પરસ્પર ઉપકારક થઇ પડશે, અને આમ થવાથી નૃપતિની ચિંતાનો બોજો હળવો થશે.

દલિત કોમ કે સ્ત્રીજાતિ અથવા નાના સમાજને ક્યાંય દુઃખ થતું હોય તો તેનાં મૂળ કારણોનો નાશ કરવા દત્તચિત્ત રહેવું ઘટે.

(૬) તંત્ર સુધારણાઃ—

અમલદારો અને પાસવાનો એવા ચૂંટવા જોઇએ કે જે સદ્‌ગુણી અને સદાચારી હોય.

પ્રત્યેક અમલદારને ભાન થવું જોઇએ કે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરનારો નહિ પણ પ્રજાનો સેવક છે.

તે વર્ગની આવી મનોવૃત્તિ થવાથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વાત્સલ્ય વધતું જશે અને શાન્તિનો પ્રચાર થશે.

આ ચૂંટણીમાં કોઇપણ જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિનો પક્ષપાત ન હોવો જોઇએ.

ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ પ્રતિ લક્ષ અને વર્તન રાખનાર રાજવી પ્રજાનો વલ્લભ બનશે અને તેનું રાજ્ય તે આદર્શ રામરાજ્યજ બની જશે તેમ માનવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિને સ્થાન નથી.

જેવી રીતે રાજાઓએ પ્રજા તરફ વર્તવાનું છે તેજ રીતે પ્રજાએ પણ રાજા પ્રત્યે પિતા તુલ્ય સદ્‌ભાવથી વર્તવાનું છે.

પ્રજામાં પરસ્પર પ્રેમ, વફાદારી, ઉદ્યોગિતા અને સંસ્કૃતિનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ રાજવીમાં પણ તેના સંસર્ગનું શુભ પરિણમન થતું રહે.

આ બન્ને અંગો જો પોતપોતાનાં કર્તવ્યોને હજુપણ સમજી જાય તો આજના રાષ્ટ્રનાં આર્થિક સંકટો અને પરતંત્રતાની બેડી શીઘ્રતાથી વિલય પામે.

સ્વામી અને સેવક

૧૪

આજે સેવા શબ્દની વિકૃતિ થઈ ગઇ છે. આપણે પોતે પણ એટલા તો ટેવાઇ ગયા છીએ કે સેવક શબ્દ બોલતાંની સાથે જ તેની સામે સ્વામી શબ્દની યોજના કરવાનું ચૂકતા નથી. શાસ્ત્રકારોએ અને સાહિત્યકારોએ પણ સ્વામીત્વ, સેવકત્વ સંબંધ જોડી તે સંસ્કારોને પ્રજામાં ખૂબ રૂઢ કર્યા છે. સેવા શબ્દની વિકૃતિને અંગે આપણને ખૂબ વેઠવું પડ્યું છે અને સામાજિક અને રાષ્ટ્રિય ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ગુંચવાડો ઉભો કર્યો છે. સમાજના અને રાષ્ટ્રના નેતાઓમાં રહેલી સ્વામીત્વ વૃત્તિએ તેમના સેવાભાવનાં આદર્શનો લોપ કર્યો હોય તેમ આપણે ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ જોઇએ છીએ.

જુઓ એક કીડીના સમાજ પર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તે સમાજ ખાવાપીવાથી માંડીને દરેક ક્રિયામાં પરસ્પરનો સહકાર સાધે છે અને પરસ્પરના ઉપકારે જીવે છે બહારની આવી પડેલી આફતમાં પણ તેનો સહકાર તો કાયમ જ રહે છે અને સંગઠન સાધી લે છે જ્યારે તેનો સમૂહસહકાર જાગે છે ત્યારે સર્પ જેવા ઝેરી અને મહાન પ્રાણીને પણ પરાસ્ત બનાવે છે જો તેનો સમાજ સહકાર ન હોત તો તેની ભિન્ન ભિન્ન વહેંચાયેલી શક્તિ અલ્પ જ કાર્યકારી નીવડત જ્યારે પારસ્પરિક સહકાર કે સંગઠન થયું ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રમાં રહેલી અલ્પ અલ્પ શક્તિ પણ કેટલી કાર્યકારી નીવડી ?

આ દૃષ્ટિબિન્દુથી માનવ સમાજમાં પણ સહકાર અને સેવા તત્ત્વની ઉત્પત્તિ અને વ્યાપકતા હોય છે અને હોવી જોઈએ સરળતાથી જીવન વહન કરવા માટે અને બીજી વિપત્તિઓનો સામનો કરવા સેવા તત્ત્વ ઉપયોગી છે અને જેમ સૂક્ષ્મજંતુઓમાં કે પશુપક્ષીઓમાં પોતપોતાની જાતપરત્વે તે જેમ સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક દેખાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય સમાજમાં પણ સેવા તત્ત્વ સ્વાભાવિકજ છે

વિકૃતિ

ઉપર પ્રમાણે સેવાવૃત્તિ તો જીવ માત્રમાં હોય છે અને હોવીજ જોઈએ પરંતુ સેવા લેનાર વ્યક્તિ પોતાને સ્વામી માની જો તે સેવાવૃત્તિનો દુરુપયોગ કરે તો ત્યાં સેવા શબ્દ મૂળ સ્વરૂપ છોડીને વિકૃતિ ધારણ કરે છે કારણ કે સેવા એ સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન છે, અને તે સ્વતઃ ઉદ્ભવે છે પરંતુ જ્યારે તેજ સેવામાં પરાવલંબિતા આવે છે ત્યારે તે સેવા મટી ગુલામી બને છે સહકાર મટી અત્યાચાર બને છે

તેના નમૂના

જ્યારે સ્ત્રીનો પતિ સહકારી મટી માલિક કે સ્વામી બન્યો ત્યારે તે તેના શરીરનો ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

એક નોકરનો શેંઠ માલિક બન્યો એટલે તેના શરીરનો સ્વામી જ નહિ બલ્કે તેના વિચારો પર પણ સ્વામીત્વ ધરાવી શકે છે.

એક રાજા પોતાને સ્વામી માની પોતાની પ્રજા પર ગમે તેમ વર્તી શકે છે.

એક પશુનો સ્વામી તેની પાસેથી ગમે તેવી રીતે કામ લઈ શકે છે. તેને મારી શકે, પજવી પણ શકે છે. કારણ કે તે પોતે એમ માને છે કે હું તેનો માલિક છું. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં એક નાની વાતથી માંડીને મોટી વાત સુધી મનુષ્ય પોતાનીજ માનવજાત-પર ગમે તે જુલ્મો ગુજારી શકે છે તેમ આપણે જોઈએ છીએ. તે માત્ર માલિક ભાવના પ્રતાપે. એના સેવાશબ્દની વિકૃતિથીજ.

સેવાનું મૂળ સ્વરૂપ

વાસ્તવિક રીતે તો સેવા એ એક પ્રકારનો વિનિમયજ છે. મનુષ્ય સમાજમાં તેની ઉત્પત્તિ કેવા સંયોગોમાં અને કેવી રીતે થઇ છે તે આપણે આગળ વિચારી ગયા છીએ. આખો મનુષ્ય સમાજ પ્રથમ એક કુટુમ્બરૂપેજ હતો, અને જેમ એક નાના કુટુમ્બમાં પણ વ્યવહારમા સરળતા જાળવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિઓની તેના માનસિક અને શારીરિક વિકાસ અને શક્તિ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન કાર્યમાં યોજના થાય છે તેજ દૃષ્ટિબિન્દુથી આ માનવસમાજમાં પણ વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી થઈ હતી.

સમૂહ રૂપે એ વ્યવસ્થા ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી, અને તે ચાર વિભાગોમાંજ આખી માનવજાતિને ઉપયોગી બધાં તત્ત્વોની આવશ્યકતા પૂરી પડી જતી.

તે સમયે

મનુષ્યસમાજ માટે ખાસ આવશ્યક તત્ત્વ સંસ્કારિતા હતું. કારણકે મનુષ્યસમાજમાં ઇતર પ્રાણી કરતાં એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ હોય છે કે જેને આપણે માનસિક શક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. જીવન-વિકાસની આ એક એવી સાધકશક્તિ છે કે જે શક્તિદ્વારા મનુષ્ય

અમરપથે પ્રગતિ કરી શકે છે. આ બધી શક્તિનો દુરુપયોગ ન થાય કારણ કે દુરુપયોગ થવાથી જે દ્વારા વિકાસ સાધવાનો હોય છે તે દ્વારાજ ઘણીવાર અધઃપતન થાય છે. જે આપણે આજ પ્રકરણ પરથી આગળ જોઇ શકીશું. તે અધઃપતનથી બચાવવા સારુ સંસ્કારિતાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

સંસ્કારિતાનું મૂળ

સંસ્કારિતાનું મૂળ સત્‌શિક્ષણ અને સંયમ છે. પ્રજાવર્ગમાંથી એક એવો વર્ગ નીકળ્યો કે જેણે આ કાર્ય ઉપાડી લીધુ. તે ગુણ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ગણાયો. એક વર્ગે કૃષિજીવન, બ્યાપાર હુન્નર અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરોપયોગી સેવા બજાવવાનું સ્વીકાર્યું, અને તે વૈશ્ય તરીકે મણાયા. પ્રજાવર્ગને સંકટમાંથી બચાવવાને માટે જે વર્ગે સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું તે ક્ષત્રિય કહેવાયા અને એક વર્ગ એવો પણ ઉભો થયો કે જેણે ત્રણે સમાજની અવશિષ્ટ સેવા ઉપાડી લીધી તે શૂદ્ર ગણાયા. આ બધાં પરસ્પરનાં કાર્યો એ પારસ્પરિક સેવાજ છે અને આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ કે તે સેવા વિનિમયરૂપજ છે.

તેની પોતાની દશા કેવી કફોડી થઈ જાય ! તેજ રીતે આખા શરીરના સંબંધમાં છે. તેમા એક પગથી માંડીને માથા સુધીનાં બધાં અંગો-પાંગો એક સરખા ઉપયોગી છે. તેમાંનું એક પણ નકામું નથી તેમ નીચ ઊંચ પણ નથી. આ રીતે આખો પ્રાણીસમાજ એક બીજાનો સ્વયસેવક છે કોઈપણ સ્વામી નથી. હા, એક વસ્તુ છે કે જો તે એવી દુનિયામાં વસતો હોય કે જ્યાં રહેવાથી ઇહલોકના કોઈ પણ પ્રાણીસમાજની સેવા વિના તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખતો હોય. તો તે પોતાને સ્વામી કહેવડાવી શકે.

પરંતુ તેવું તો કયાંય દેખાતું નથી તો પછી એક સેવક બીજા સેવકને સેવક કેમ કહી શકે? કારણ કે તે બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એકજ માનવજાતિનાં બે અંગો છે, અને તે બન્ને ભાઈઓ છે.

એક બાળક પુખ્ત થતાં સુધી માતા, પિતા, કુટુમ્બ વગેરેની સેવા લઈ ને જીવે છે અને આગળ વધે છે છતાં તે માબાપને સ્વામી ગણતો હોય એવુ આપણે કયાય જોઈ શકીશું નહિ ઉલ્ટું તે માબા-પને પોતાનાં ઉપકારક ગણે છે અને પુખ્ત થતાં તેમની સેવા બજા-વવાની વખતે પણ તે કર્તવ્યભાવના માને છે. એ બે વચ્ચે કોઇ અંગને સ્વામી કે સેવક જેવું લાગતુ નથી. જે રીતે કુટુમ્બનું તેજ રીતે સમાજનું અને તેજ રીતે રાષ્ટ્રનુ પણ હોવું જોઇએ. જ્યારે કર્તવ્યભાવના આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રના કોઈપણ બીજા અંગને ઊંચ નીચ ન ગણી શકાય. પરતુ જ્યારથી તારતમ્યતાની ભાવના આવી કે ત્યારથી આ ભેદો પડી ગયા છે.

માનવ સમાજ, માનવ સમાજ વચ્ચે લડી તેનો તિરસ્કાર કરે, કૂતરા, બિલાડાંથી તેને નીચ ગણે, તેને અડકવામાં પણ અધર્મ માને, આ ન્યાય ક્યાંનો ? આવી પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવનાર વર્ગને પણ સમાજદ્રોહી કે ધર્મદ્રોહીનાં વિશેષણોથી વધાવી લેવામાં આવે એ બધી પાશવિક ભાવનાઓ સમાજમાનસમાં રગેરગ ઘુસી જવાનો મૂળ ઇતિહાસ આ ગુલામી અને માલિકીના સંસ્કારમાંથી જન્મ્યો હોય એમ સ્વીકારવાને બહુ પ્રબળ કારણો આપણી સામે દેખાવ દે છે.

ગુલામી માનસ

આજે ભારતમાં જાતિ જાતિ વચ્ચેના અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ભેદોની સંખ્યાનો પાર પામી શકાય તેવું રહ્યું નથી. હિન્દુ સમાજનો મોટો વર્ગ કે જે સમાજ સેવાનું મુખ્ય કામ કરી રહ્યો છે, જેની સેવા વિના આપણે બહુ કફોડી સ્થિતિમાં મૂકાઈ જઈએ છીએ તેમ જાણવા અને સમજવા છતાં આપણે તેને અસ્પૃસ્ય ગણીએ છીએ, તેને અવગણીએ છીએ. આપણા જેવાં જ તે મનુષ્ય હોવા છતાં, તેની સેવા લેવા છતાં મનુષ્ય જીવનના વિકાસ માટે જે જે ઉપયોગી સાધનો અને શરીરને લગતી આવશ્યક ચીજોથી આપણે તેને વંચિત રાખીએ છીએ. આ બધા સંસ્કારો પ્રાચીન છે. માલિક અને ગુલામ વચ્ચેનાં માનસનો જ આ નમૂનો છે. જો કે વર્તમાન સમાજ તેને માટે ખૂબ જવાબદાર છે એટલું જ નહિ બલ્કે માનવતાની દ્રષ્ટિએ તેણે આવી માનસવૃત્તિને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ કરવો ઘટે છે પરંતુ સ્વામીત્વની ભાવના તેમાં કેટલે અંશે જવાબદાર છે ? તેનો પાકો ખ્યાલ લાવવા માટે પૂર્વકાળનું ચિત્ર અવલોકવાથી તેની વાસ્તવિકતા ઠીક સમજાશે.

માલિકીની ભાવના

પ્રાચીનકાળમાં આ માલિકીની ભાવના હોવીજ ન જોઇએ. જે જે ક્ષેત્રમાં જે જે મનુષ્યો વસતા હોય તે તે પોતાના પુરુષાર્થથી

પોતાને ઉપયોગી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી લે કે મેળવી લે. આ વિશ્વ તો કામધેનુ ગાય છે. તેમાથી જ્યારે જ્યારે જે જે વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાથી જરૂરિયાત પૂરતુ મેળવી શકાય, અને એમ જ્યારે જોઇતુ હોય ત્યારે મળી શકતુ હોય તો સંગ્રહવૃત્તિની ભાવના ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ હવા અને જળ જે પ્રમાણુ પૂરતા મળી રહે છે તો તેને સંગ્રહ કરવાની ભાવના કોઇને યે થતી નથી જગલમા રહેનારા ઘણાયે મનુષ્યો આજે એવા મળે છે કે જે પદાર્થનો સગ્રહ કરી રાખતા નથી કે મૃત્યુ પછવાડે વારસો પણ મૂકી જતા નથી

સંગ્રહ બુદ્ધિનાં કારણો

વસ્તુ થોડી હોય અને તેના ઉપભોગ કરનારા અધિક હોય તો સગ્રહબુદ્ધિ જાગે અથવા જરૂરિયાતો વધે તો સગ્રહ વૃત્તિ જાગે. જરૂરિયાતો વધારવી એટલે વૃત્તિને છૂટી મૂકવી. તેનું પરિણામ વિલાસ, અને જે વસ્તુપર આખા સમાજનો હક્ક છે તેને વ્યક્તિગત બનાવવી એનું નામ સ્વાર્થ. આ સ્વાર્થ અને વિલાસ સ્વામીવૃત્તિની ખુમારીથી જન્મ્યાં હો કે સ્વાર્થ અને વિલાસથી સ્વામીત્વની સત્તા અજમાવાઈ હોય તે ઇતિહાસ સબધી કશું ચોકસ કહી શકાય નહિ. પરતુ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે વ્યક્તિગત માલિકીનો પ્રારંભ આવાજ સયોગોમાં થવા પામ્યો છે.

વસ્તુ ઘડીભર માની લઇએ તો પણ રાષ્ટ્રનો મોટો વર્ગ ખોરાક વિના તરફડતો હોય એવી સ્થિતિ તો તે કાળમાં નજ હોવી જોઇએ.

તેમ થવાનું કારણ પણ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ જેના કરમાં સોંપાયેલું હતું તે વર્ગોજ જ્યારે સ્વાર્થ અને અતિ વિલાસમાં પડયો ત્યારથી જ આ સંગ્રહ ભાવનાએ વિરાટ સ્વરૂપ પકડયુ હોય તેમ લાગે છે. આથી પરિણામ ધીમે ધીમે એવું આવતું ગયું કે એક વર્ગ પોતાની શારીરિક કે માનસિક શક્તિથી વધુ વધુ મેળવતો ગયો અને તેનો સંગ્રહ કરતો ગયો.

હમેશાં આખા રાષ્ટ્રમાં આવી જાતનો શક્તિશાળી વર્ગ તો ગણ્યો ગાંઠ્યો જ હોય છે. જ્યારે તે ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ગ પાસે સમ્પત્તિ વધતી ચાલી તેમ તેમ તેની સત્તાશાહીએ પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયું. તેની માલિકીની ચીજ ગણાઈ જવાથી બીજી પ્રજા વસ્તુ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરી ન શકે અને કરે તો તે ચોરી ગણાય. બીજાં બધાં સુખ સગવડના સાધનો તો એક બાજુ રહ્યાં પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં તેને જીવનનિર્વાહ માટે તો કંઇક મળવું જોઇએ ને ?

આખો ક્ષત્રિય વર્ગ જે જમીન તેને રક્ષવા માટે મળેલી તે જમીનનો સુદ્ધાં માલિક થઈ પડયો. આવી રીતે જેના હાથમાં રક્ષણ હતું તેણે જ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી રક્ષણને બદલે અપહરણ કર્યું. અહીં સત્તાનો આ ઉપયોગ થયો ત્યારે બીજી બાજુ વ્યાપારનું ક્ષેત્ર જેના હાથમાં હતું તેણે દ્રવ્યાર્જન કરવા માંડયું. આથી બુદ્ધિ અને સત્તા એ બન્નેથી વંચિત પ્રજાવર્ગનો જે મોટો સમૂહ બાકી હતો તે તેમણે પોતાનું જીવન ટકાવવા માટે આ રીતે ફરજિયાત સેવા, જેને બીજા શબ્દોમા ગુલામી જ કહી શકાય તે સ્વીકારી લીધી

सर्वे गुणा: काञ्चनमाश्रयन्ते એવાં એવાં સૂત્રો રચાયાં અને અનુભવાયાં પણ ખરાં.

આ પરિસ્થિતિએ પ્રજાના માનસપર એવી અસર ઉપજાવી કાઢી કે માનવવર્ગ સંગ્રહભાવનાથી ખૂબ રેવાઇ ગયો આવા પ્રસંગે માધ્યમિક યુગના ધર્મક્રાન્તિકારોએ આ સંગ્રહભાવના લોકમાનસમાંથી દૂર કરવા માટે ખૂબ ક્રાન્તિ મચાવી અપરિગ્રહ અને સમગ્રી ભાવનાનો પ્રચાર કર્યો પરંતુ સંગ્રહભાવનાના સંસ્કારો સાવ નાબૂદ થાય એવી પરિસ્થિતિ ન હતી, તેથી જ પરોપકાર અને દાન એ બન્ને અંગોની ગૃહસ્થજીવનમા વ્યાપકતા બહુ અંશે થઈ ગઈ, અને તે ધર્મના અંગો તરીકે ગણાયા આ પ્રણાલિકા આજ સુધી ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રોમા વિકસતી ચાલી આવે છે

પરંતુ આથી માલિકીની ભાવના નિર્મૂળ ન જ થઈ એ સંસ્કારોના મૂળ તો બહુ જ ઊંડા જતા ગયા

એ મુડીવાદના સરકારો આજ સુધી ચાલ્યા આવે છે અને પ્રજા પૈકી મોટા વર્ગનું માનસ ગુલામી મનોદશાથી પણ રેવાઇ ગયુ છે બીજી બાજુથી દરેક સ્થળે વિલાસ ખૂબ વધ્યો છે, વ્યસનો વધ્યા છે એટલે એ ગુલામીનો અંત આવી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી સ્વાભિમાનની લાગણી ક્વચિત જ દેખાય છે અને કર્તવ્યભાવના પણ બહોળે અંશે નષ્ટ થતી ચાલી છે

ઉપાય

મુડીવાદનો નાશ એ આ પરિસ્થિતિને ઉકેલવાનો ઉપાય નથી. એ વિચારો પણ અસ્થાને છે, અને તે માર્ગ પણ ખોટો છે કારણ કે આજ આ દેશની પ્રજાના માનસપર એવી તો સંગ્રહભાવનાની ખોટી છાપ પડી ગઇ છે કે આજના મુડીવાળાઓ ન હોય તોપણ મુડીવાદ તો રહેવાનો જ છે

માટે રાષ્ટ્રિય બેકારી ઉકેલવાનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય સમાજ સમાજ વચ્ચેનું અને જાતિ જાતિ વચ્ચેનું સંગઠન કરવું એ છે એક એક જાતિ અને એક એક સમાજ સંગઠિત બનશે તો તે માહોમાહેના પ્રયત્નથી પોતપોતાના અંગને આ રીતે મદદગાર થઇ પડશે, અને

એમ થવાથી આખા રાષ્ટ્રની ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થા થતી જશે. બીજી બાજુથી એ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવાની આવશ્યકતા છે. વસ્તુત' કોમ કોમ વચ્ચેના પારસ્પરિક ભેદો અને વિલાસવૃત્તિ આ બે વસ્તુ'જ આ પ્રશ્નને ઉગ્ર સ્વરૂપ આપે છે. તેથી તે બન્નેનો પહેલી જ તકે ઉકેલ લાવવો જોઇએ.

સ્વામીત્વ અને સેવકત્વના અંગે જે ભેદો પડી ગયા છે તેનું કારણ તો આપણે પ્રથમ જ તપાસી ગયા. આજે સ્વામી અને સેવક મટી એ બન્ને પોતાના હૃદયમાં સેવકભાવ લાવે તે આજે ભલે શક્ય ન દેખાતુ હોય પરંતુ નોકર શેઠ પ્રત્યે, અમલદાર નીચેના માણસો પ્રતિ અને તે માણસો તેમના પ્રતિ એમ પરસ્પર સામાજિક, વ્યવહારિક, રાજકિય કે કોઇપણ તેવા ક્ષેત્રમા માત્ર આટલું જ વિચારે કે "નીચેનો માણસ પોતાની જાત જેવો જ એક મનુષ્ય છે. તે બુદ્ધિથી, શકિતથી કે ધનથી ભલે હીન હોય છતાં બહારની બધી શકિતઓનો પરાજય કરે તેવુ એક દિવ્ય તત્ત્વ તેમનામા ભર્યું છે. તેમાં એક અખંડ જ્યોતિનું ચિરાગ સળગ્યા કરે છે. આજે ભલે તેની જ્યોતિ આવરણથી રોકાઇ ગઈ હોય કે ગુપ્ત રીતે ઢંકાઈ ગઇ હોય, એની અવગણના હું કદીએ નહિ કરૂ. તેના અંત કરણને નહિ દુભવુ કારણકે તેમ કરવામાં મારી જાતને પણ ખૂબ જોખમ છે વળી એ પણ યાદ રાખીશ કે પ્રારબ્ધના રંગોની સ્થિતિ પલટયા કરે છે સદા સર્વદા સ્વામીત્વ અને સત્તા ટકી શકતાં નથી. એમ વિચારી રખે તેનો દુરુપયોગ થાય તેની સંભાળ રાખીશ અને સાથે સાથે એ પણ વિચારીશ કે નોકર, સેવક કે ગુલામના કાર્યનો જ માત્ર હું માલિક છુ તેમના શરીરનો, મનનો કે આત્માનો નહિ. આથી કોઇપણ કાર્ય સોપતા પહેલાં એમની શકિત અને સંયોગોનો વિવેક કરીશ.

પોતાના માલિકનું ઇરાદાપૂર્વક નુકશાન કરવું, આળસવૃત્તિ રાખવી, પોતાનાં કર્તવ્યોમાં બેદરકાર બનવું એ બધાં સેવકનાં દૂષણો છે. તે જ રીતે પોતાના માલિકને વહાલા થવા માટે માનવતાને ન છાજે તેવાં કાર્યો કરવાં કે અનૈતિક જીવન ચલાવવું એ બધાં પણ માલિક ને નોકર બન્નેનાં હિતને હાનિ પહોંચાડે તેવા દુર્ગુણો છે. તેથી આ બધા દુર્ગુણોથી છૂટી જઇ માત્ર કાર્યપરાયણ રહેવું તેમાં તે બન્ને પાત્રનું હિત છે.

આજે મિલમાલિક અને મજૂર, શેઠ અને નોકર, ઉપરી અધિકારી અને તેની નીચેનો અધિકારી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં એક બીજા પાસેથી સતત કાર્ય લેવાનું હોવા છતાં પરસ્પરનો જે અવિશ્વાસ વ્યાપી રહેલો છે, તે ખૂબ અક્ષમ્ય છે. એક માની રહ્યો છે કે શરીર ચૂસી ચૂસીને કાર્ય લેવું અને બદલામાં બહુ ઓછું આપવું, ત્યારે બીજો એમ ઇચ્છી રહ્યો છે કે શ્રમ ઓછો કરવો અને અધિક ફળ લેવું. આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે પણ બન્ને પાત્રોએ પોતપોતાની ફરજ સમજતાં થઇ જવું એ જ માર્ગ દમનનીતિ કે પ્રત્યાઘાત કરવાના માર્ગ કરતાં અધિક શ્રેયસ્કર અને કાર્યકારી છે તે સૌથી પ્રથમ ચિંતવી લેવું જોઇએ.

આદર્શ—

ગૃહસ્થાશ્રમ

અર્થોપાર્જન

૧

ગૃહસ્થજીવનમાં પગરણુ માંડતાજ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન અર્થોપાર્જનનો ઉપસ્થિત થાય છે જે યુવાન આ પ્રશ્નને વિચાર્યા વગર અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો અર્થોપાર્જન કરી શકવા જેટલી યોગ્યતા પામ્યા વિના પ્રવેશે છે તેનું ગૃહિધર્મમાં પ્રવેશવુ કે તેવા યુવાનને ગૃહિધર્મમા પ્રવેશાવવુ એ અતિ જોખમ ભરેલું કાર્ય છે

કેટલાક મનુષ્યો અર્થોપાર્જનમા પાપ છે તેવો એમત ખ્યાલ બાંધી લે છે તે ખ્યાલ ભ્રામ્યમૂલક છે જીવનમાં પળે પળે અર્થોપાર્જનની આવસ્યકતા છે હું તો માનું છુ કે તાત્ત્વિક રીતે તપાસતા આ વિશ્વમા કોઇપણ પ્રાણી અર્થોપાર્જન વિના ટકી શકેજ નહિ અને આથી જો જીવનની આવસ્યકતા છે તો અર્થોપાર્જનની આવસ્યકતા પણ અનિવાર્ય હોવી ઘટે

અર્થોપાર્જન એટલે શું ?

અર્થોપાર્જન એટલે ઉપયોગી સામગ્રી મેળવવી. મનુષ્યને દેહ ઇન્દ્રિયો અને મન એ બધુ હોવાથી તેને ટકાવવા અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો તેની પાસે કામ લેવા માટે ઉપયોગી પદાર્થો મેળવી આપવા તેનું નામ અર્થોપાર્જન

શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં પુરુષાર્થ શબ્દ આવે છે તે પુરુષાર્થનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ પણ આ છે.

આ પરથી જે જે જીવાત્માઓને દેહાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ છે તે તે સૌને માટે પદાર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા છે, હતી અને રહેવાની.

અર્થોપાર્જનની સીમા

પ્રાચીન કાળમા અર્થોપાર્જનની સીમા મર્યાદિત હતી. અને આવશ્યકતાઓ હળવી હોવાથી કેવળ અર્થોપાર્જન પાછળ જીવન ન હતું પરંતુ જીવન માટે અર્થોપાર્જન હતું આથી ધર્માર્થમર્જયેત્ ધર્મને માટે અર્થોપાર્જન હોવાં જોઈએ. તે સૂત્ર પ્રજાજીવનમાં અક્ષરશઃ ફલિત થતું હતું.

ધર્મોપદેશકોએ વિકાસમાર્ગનાં ચાર સાધનો—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સંકલનામાં અર્થનું સ્થાન ધર્મ પછી છે. તેમાં ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે કે જે આપણે આગળ વિચારીશું. અહીં તો એટલું જ કહેવાનું છે કે આવી રીતે અર્થોપાર્જન પ્રવૃત્તિ હળવી હોવાથી મનુષ્યને અર્થોપાર્જનની પાછળ સમયનો ભોગ બહુ અલ્પ આપવો પડતો અને અવશેષ સમયમાં તે અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ અને ઉપયુક્ત સાધનોથી જીવનવિકાસ સાધવાની ક્રિયાઓને પણ અવકાશ આપી શકતો હતો.

તે કાળમા એમ પણ હતું કે બાલ, વૃદ્ધ અને રોગી એ ત્રણને છોડીને એક સરખી રીતે બધી વ્યક્તિઓ સ્વાવલંબી રીતે એટલે કે પોતપોતાનું પદાર્થોપાર્જન કરીને નિર્વાહ ચલાવતી હતી. તેથી ભવિષ્ય માટે અર્થોપાર્જનની ચિંતાનું કશું કારણ નહોતું. પરંતુ જ્યારથી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા માટે સમાજને નિયત કરવામા આવ્યા ત્યારથી વ્યવસ્થા તરફ પ્રજાનું લક્ષ્ય વધુ ખેંચાવા લાગ્યું અને કુટુમ્બવ્યવસ્થા પણ વ્યવસ્થિત રીતે નિયત થઇ.

કુટુમ્બના ભિન્નભિન્ન માણસો ભિન્નભિન્ન કાર્યોમાં યોજાય તો પ્રત્યેક કાર્યમાં વધુ સરલતા થાય એ રીતે ભિન્નભિન્ન કાર્યોમાં

ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ નિયુક્ત થઇ. આ વ્યવસ્થા હેતુપુરઃસર સ્થાપિત થઇ. તે સમય જ એવો હતો કે અર્થસંગ્રહ સંબધની બહુ દીર્ઘકાળની લાંબી લાંબી વિચારણાને અવકાશ આપવાનું કારણ ન હતું કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષો બન્ને વિદ્યા, સંસ્કૃતિ અને કળાનાં એક સરખાં વાહક હતા અને અર્થોપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહેતુ તેની માનવી માત્રમાં વૃત્તિ વ્યાપક હતી. કોઇને બેસી રહેવાનું અને કોઇને અધિક કાર્ય કરવાનું હતુ જ નહિ. આ કાળમા તેવી વ્યવસ્થા રહી નથી અને એક મોટા કુટુમ્બની પાછળ કેટલીક વખત એક જ વ્યક્તિપર પદાર્થોપાર્જનનું જબ્બર કાર્ય સોંપાયેલું હોય છે. તેથી જ અર્થોપાર્જન એટલે ધનપ્રાપ્તિ; અને ક્રમશ ધનસંગ્રહમા આજે તે શબ્દ પ્રાયઃ રૂઢ થઇ ગયો છે. તે અર્થોપાર્જનની વિકૃતિ સૂચવે છે અને તે વિકૃતિ થવાનું કારણ અર્થોપાર્જનના હેતુની અણસમજ છે.

અર્થોપાર્જનનો હેતુ

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् એટલે કે શરીર એ ખરેખર ધર્મનું પ્રાથમિક સાધન છે. મહાપુરુષોએ જીવન વિકાસ માટે નિશ્ચિત કરેલા ધર્મતત્ત્વનો મુખ્ય સ્તંભ શરીર છે. સારાંશ કે શરીર એ જીવનવિકાસનું સૌથી આવશ્યક અંગ છે. પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માગીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે શરીર એ મશીન છે અને મશીનમાં જેમ કોલસા, તેલ કે વિજળી જેવાં કોઈ પણ સાધનોની તેને કાયમ ચલાવવા માટે આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે તે જ રીતે શરીરને પણ હવા, પાણી અને ખોરાકની આવશ્યકતા છે. ઉપરાંત તે શરીરને વાતાવરણની અતિ ઠંડી, અતિ ગરમી વગેરે ન અસર કરે તે માટે ગૃહાદિ સ્થાન અને વસ્ત્રાદિના પરિધાનની પણ આવશ્યકતા છે સારાંશ કે શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે ખાસ આવશ્યકતા પૂરતા સાધનો કે પદાર્થોને મેળવી લેવા પડે છે પછી તે પદાર્થો કોઇપણ જાતના વિનિમયથી પ્રાપ્ત થાય કે દ્રવ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય જેવી સમય અને સમાજની અનુકૂળતા તે પરત્વે આ ધોરણ અવલમ્બિત રહે છે.

આટલું સમજ્યા પછી જે અર્થોપાર્જનનાં કાર્યમાં યોજાશે તે અર્થોપાર્જનના રહસ્યને સમજશે પછી તે પદાર્થો મેળવે કે દ્રવ્ય મેળવે તેની સાથે કશો સંબંધ નથી.

આજે પદાર્થ વિનિમય કરતાં રોકડ નાણાની લેવડદેવડનો રિવાજ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક છે. એટલે જ આજે પદાર્થોપાર્જન દ્રવ્યોપાર્જનમાં પલટો પામ્યું છે. પરંતુ તેમ છતાં દ્રવ્યોપાર્જનનો હેતુ તો પદાર્થોપાર્જન જ છે. પદાર્થોપાર્જન નહિ હોય તો દ્રવ્યોપાર્જન નિરર્થક નીવડે છે. દાખલા તરીકે કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિ સાથે વેરાન રણમાં ભૂખ અને તરસથી પીડાતા મનુષ્યની પીડા અન્ન અને પાણી વગેરે પદાર્થો દ્વારા શાન્ત થઇ શકે છે. તે જો ન હોય તો તેને જીવાડવાને માટે સંપત્તિ કાર્યકારી નથી. સુવર્ણ, ચાંદી, માણેક, મોતી વગેરેનો કોઇએ સીધો ઉપયોગ કર્યો હોય એવું કદી જાણવામાં આવ્યું નથી અને તે અનુભવગમ્ય પણ નથી. આ પરથી અર્થોપાર્જનનો હેતુ શો અને શા માટે તે સાવ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે.

ભ્રાન્તિ અથવા ધ્યેય શૂન્યતા

આજે જીવનોપયોગી સામગ્રી મેળવવા માટે દ્રવ્યોપાર્જન હોવું જોઇએ તે હેતુ લગભગ ભૂલાયો છે. તેથી દ્રવ્યોપાર્જન એ જીવનપુરુષાર્થનું સર્વવ્યાપી ધ્યેય અને સર્વાંગ બની ગયું છે. માનવી પ્રકૃતિમાં રહેલા તૃષ્ણા, લોભ, વાસના, સંગ્રહબુદ્ધિ ઇત્યાદિ દોષો પણ આ સ્થિતિ થવામાં કારણભૂત હશે ખરા. પરંતુ તે બધા કરતાં એક અતિ મહત્ત્વનું કારણ તો વિવેકશક્તિની શૂન્યતા જ તરી આવે છે.

આ વિવેકશૂન્યતા અંધ અનુકરણથી, રૂઢ પરંપરાથી, માબાપના સંસ્કારોથી અને આસપાસના વાતાવરણથી લગભગ ઉતરી આવી હોય છે. કોઇ મનુષ્ય આને અતિશયોક્તિ માની ન લે તે ખાતર અહીં એક શ્રીમંતને સાદામાં સાદો પ્રશ્ન કરીએ કે તમો દ્રવ્યોપાર્જન શા સારુ કરો છો ? તો તે કહેશે કે 'સુખ મેળવવા માટે.'

પરતુ આ ઉત્તર તેમનો પોતાનો વિચારેલો નથી, પોતાનો અનુભવેલો નથી. તે માત્ર બીજાઓ કહે છે માટે જ એમ કહે છે.' કારણ કે તેના જીવનમાં પળે પળે ચિંતા, ખેદ, કષ્ટ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ સુખનુ નિરીક્ષણ તો થવા પામતું નથી. આ હું ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કે વૈરાગ્યની દ્રષ્ટિએ એટલે કે શરીર વિનશ્વર છે, દ્રવ્યાદિ જલતરંગ જેવાં ચચલ છે માટે સુખ નથી એમ કહેવા નથી માગતો. વળી તે દુઃખ સંપત્તિની અલ્પતાનું કે બીજાં તેવા કારણોથી છે એમ પણ નથી કહેવા માગતો. આવી સાધનસંપન્ન સ્થિતિમાં પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ બીજા કોઇ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી. પણ વિચારોની ન્યૂનતા એજ તે દુઃખનું મૂળ છે એમ કહેવા માગુ છું. એ વિચાર શૂન્યતાના નમૂનાઓ આજના વ્યવમાયી જીવનમાં ઘણા સાંપડી શકે તેમ છે.

બીજી બાબતો હમણા જતી કરીએ તોપણ મનુષ્યને એટલો તો ખ્યાલ હોવોજ ઘટે કે સાધનો મેળવ્યા પછી તેની વ્યવસ્થા બરાબર કરવી જોઇએ.

વ્યવસ્થાના વિભાગો

સતપુરુષાર્થથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થો કે દ્રવ્યોની વ્યવસ્થા ત્રણ વિભાગોમા વિભકત થાય છે.

(૧) વ્યકિતગત જીવન માટે.

(૨) કૌટુબિક જીવન માટે અને,

(૩) સામાજિક કે રાષ્ટ્રિય જીવન માટે.

વ્યકિતગત જીવનમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવા સારુ પદાર્થનો ઉપયોગ કરી શકાય. જો આ ધ્યેય બરાબર કાયમ રહે તો તે વ્યકિતએ શરીર ધર્મ બજાવ્યો ગણાય.

કૌટુમ્બિક ઉપયોગિતાને પહોચી વળવા તે મેળવેલામાથી નિ સ્વાર્થ રીતે ભાગ આપવો તે કુટુમ્બ કર્તવ્ય ગણાય. અને તે મળેલા દ્રવ્યનો

અતિ આવશ્યકતા માને છે, અને ઉપભોગ્ય સામગ્રી જેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ તેટલા પ્રમાણમાં રસવાધિક્યની અનુભૂતિ અતિ પ્રમાણમાં થતી જાય એમ તે માને છે.

ગમે તે વિદ્યા, કળા, કે વિજ્ઞાન દ્વારા સાધનો વિશેષ મેળવવાં અને તેનો ઉપભોગ લેવો એવી માન્યતા એકાંત અને ભ્રાન્તિમૂલક છે. કારણ કે જીવન માટે ઉપભોગ છે, ઉપભોગ માટે જીવન નથી. વળી ઉપભોગનો એકાંત સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા વર્ગનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણીવાર એટલું બધું વધી જાય છે કે પછી તેને મેળવેલાનો ઉપભોગ કરવાનો સમય તો ભાગ્યેજ રહે છે...

દ્રવ્ય મેળવવાની લાલસામાં વ્યાકુળ રહ્યા કરે તો આથી તેને (પોતાને) અને પરને બીજું વધુ નુકશાન શું હોઇ શકે ? આ હાનિ અટકાવવા માટે, મેળવેલા પદાર્થોનો ઉપભોગ લેવા માટે અને જીવનને રસમય બનાવવા માટે મનુષ્ય માત્ર પોતાના વ્યવસાયમાંથી આ પ્રશ્નો વિચારવા જેટલો, અવકાશ તો જરૂર લેવો જોઇએ.

રસવૃત્તિની પ્રાપ્તિ

રસમય જીવન બનાવવા માટે, પદાર્થની આવશ્યકતા વધાર્યે જવી એ કંઇ સુખનો રાજમાર્ગ ન ગણાય કારણ કે જ્યાં સુધી આખાયે વિશ્વને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યા વિના આવશ્યકતાઓ વિચારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સાધનોના ઉપભોગમાં ક્ષોભ રહ્યાજ કરવાનો. કદાચ વ્યકિતગત, સમાજગત, કે એક દેશગત આમ થવું શકય થઇ પડે ખરૂં. પરતુ વિશ્વ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તો આવશ્યકતા વધારવાને બદલે ઘટાડવામાંજ શાન્તિનો રાજમાર્ગ હોઇ શકે. આવશ્યકતા ઘટાડવાથી ઇતર જનોને ખૂબ લાભ મળે અને પદાર્થોને અભાવે માનવસંસ્કૃતિને ન છાજે તેવાં કૃત્યોનો પણ અંત આવતો જાય.

વળી આવશ્યકતાઓ વધારવાથીજ રસસંવેદન થાય છે. એવું કશું નથી. રસનો પ્રાદુર્ભાવ જીવનની સંસ્કારિતા ઉપર હોય છે. સંસ્કારી મનુષ્ય પહાડોની ખીણમાં ભટકતાં અને સૂકો રોટલો ખાતાં પણ રસાનુભવ કરી શકે છે. જ્યારે બીજી બાજુએ સંપત્તિ, અધિકાર એ બધાં સાધનો હોવા છતાં બીજી વ્યકિત ખેદનોજ અનુભવ કરી શકે છે. આ વિશ્વમાં આ જે વિભિન્નતા દેખાય છે તે કેવળ હૃદયની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કે સંસ્કારિતા અને વિકારતા પર નિર્ભર છે.

અર્થોપાજનમાં વિકાર

ગૃહસ્થના અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ કેવળ સ્વાર્થ દ્રષ્ટિએ ન હોવો ઘટે. કારણ કે गृहस्थाश्रम समो धर्मो न भूतो न भविष्यति તેની ચરિતાર્થતા હોવી જોઇએ.

ગૃહસ્થનું પદાર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિગત ઉપભોગ્ય થઇ જાય તો તે અતિ મૂઢ સ્વાર્થ અને મહાપરિગ્રહ તરીકે ગણાવું જોઇએ

જે જીવાત્માઓની આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેઓને જૈનદર્શન બહુ ક્ષુદ્ર માને છે અને એવી એકાંત સ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ તે તે સમર્થ જીવાત્માઓને હલકી ગતિમા નાખી દે છે એમ પણ કહે છે એટલે જ વ્યક્તિગત ગૃહસ્થાશ્રમમા સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને પણ સ્થાન છે, જે આતિથ્યસન્માન, દાન પરોપકાર સેવા વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોની આરાધના અને તેને લગતા પુરુષાર્થ કરવાથી ફલિત થઇ શકે છે

એ પ્રમાણે વ્યક્તિગત આવશ્યકતાઓ હળવી કરવાથી અને પોતાની બહારનું ઔદાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાથી જે રસનો જીવનમા અનુભવ થાય તેજ સાચુ રસમય અને સુખમય જીવન ગણી શકાય

આજે અર્થોપાર્જનની સીમા રહી નથી તેનું કારણ એ છે કે પ્રજાવર્ગમા આજે સગ્રહબુદ્ધિનો વિકાસ થયો છે જો ધન મેળવ્યુ હશે તો ભવિષ્યમા વૃદ્ધવયે કામ આવશે કુટુમ્બને કામ આવશે અને મૃત્યુ પછી બાળકોને સુખરૂપ થશે આવી જાતની ભાવનાઓ જ સગ્રહબુદ્ધિનું કારણ છે, અને જ્યારે કુટુમ્બમા એક જ માણસ કમાનાર હોય અને સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી પ્રજાની સકટમય સ્થિતિમા તેને આધાર આપવાની કોઇ વ્યવસ્થા ન હોય તો આવી પરિસ્થિતિ હોવી કઇ અસ્વાભાવિક નથી આ પરિસ્થિતિ એ સગ્રહબુદ્ધિનુ પ્રથમ કારણ છે

સગ્રહવૃત્તિનુ બીજુ કારણ ઉપભોગની કલ્પના છે કલ્પના એટલા માટે કહેવી પડે છે કે આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ પદાર્થનો ઉપભોગ મનુષ્ય ધારે છે તેમ કરી શકતો નથી આજે તો સગ્રહવૃત્તિએ એવુ કઠોર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે કે પ્રજાવર્ગનો મોટો ભાગ કેવળ સગ્રહ કર્યા કરે છે ત્યારે બીજો વર્ગ સાવ ભેકારી ભોગવે છે આમા એક

પણ વર્ગ સુખી નથી પહેલો વર્ગ નવું મેળવવું, જૂનાનું રક્ષણ કરવું એવી ધમાલમાં જ સમય પસાર કરે છે, જ્યારે બીજો વર્ગ પ્રયત્ન કરવા છતા બેકારી હોવાથી શાન્તિનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પહેલો વર્ગ આળસ, ચિંતા, કૌટુમ્બિક ઝઘડા, કૃત્રિમ વિલાસ અને શારીરિક કે માનસિક બિમારી વગેરે વગેરે દર્દોથી પીડાય છે ત્યારે બીજો વર્ગ ક્વચિત્ ક્ષુધાથી તો ક્વચિત્ સામાજિક રૂઢિઓને લીધે આર્થિક વિટમ્બનાને ન પહોંચી વળવાથી ચિંતામા જીવન વ્યતિત કરે છે મારાશ કે બેઉના જીવનમા રોગ છે, એકને અધિક ખાવાથી અજીર્ણ થાય છે ત્યારે બીજાને ખાવાનુ ન મળવાથી ભૂખે ટળવળવું પડે છે જો અર્થસગ્રહની આટલી વિકૃતિ ન થઈ હોત તો આજે આવી વિભિન્નતા પ્રજાવર્ગમા ન જ દેખાત.

રશિયામાં આજે પ્રજાજીવનની વિટંબનાના બધા પ્રશ્નો સમસ્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા દ્વારા ઉકેલાય છે એટલે જ અર્થસગ્રહની ભાવના ત્યાં વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ રહેવા પામતી નથી. વિધવા, અપગ, રોગી વૃદ્ધો અને બાલકનુ સુદર રીતે પાલનપોષણુ તથા બાળશિક્ષણુ ઉપરાત લગ્નવ્યવસ્થા જેવા સામાજિક કાર્યો પણુ એ જ સંસ્થાએ હાથ ધર્યાં છે જે દેશમા આવી વ્યવસ્થા હોય તે રાષ્ટ્રની પ્રજામા અર્થસગ્રહની ભાવના ન હોય તે સ્વાભાવિક છે અર્થસંગ્રહની ભાવના ન હોવા છતા માનવી પ્રકૃતિગત તૃષ્ણા, લાલચ એવા એવા દોષો સાવ નષ્ટ થવા એ કદાચ શકય ન હોય તોપણુ આ પદ્ધતિથી અર્થસંગ્રહના સ્થૂળ સ્વરૂપમા અવશ્ય પલટો થાય છે એમ માન્યા વગર રહી શકાશે નહિ અને તેથી પ્રજાવર્ગની બેકારીનો પ્રશ્ન પણ બહુ સહેલાઈથી પતી જાય છે.

આ પરિસ્થિતિ ભારતને માટે શકય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન આ પ્રસગે છેડવાનો આ પુસ્તકમાં અવકાશ નથી. અહીં તો વ્યાપક સ્થિતિમા જેટલો સુધારો શકય છે તે પૂરતુ જ કહેવાનું છે.

અર્થસંગ્રહની ભાવના

માટે અર્થસંગ્રહની ભાવનાનાં ધ્યેયને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એટલે કે કરેલો અને કરાતો અર્થસંગ્રહ કોને માટે? અને તેની આવશ્યકતા છે કે કેમ તેટલું મનુષ્યે ખ્યાલમાં રાખવું જોઇએ. પુત્રોનું જો હિત ઇચ્છતા હો તો તે હિતદ્રષ્ટિએ અર્થસંગ્રહની ભાવના ઘણીવાર હાનિરૂપે પરિણમે છે. તેનાં પરિણામનો ખ્યાલ કરી તેના માટે અર્થસંગ્રહના વારસાને બદલે સંસ્કારિતા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઇએ, સારાંશ કે સંતતિ માટેના અર્થસંગ્રહની ભાવના ઉપયુક્ત નથી તે વાત વિચારો!

સિવાય આ દર્દનો બીજો કશો ઉપાય નથી. અર્થોપાર્જનની આટલી મીમાંસા કર્યા પછી એ અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું અને અર્થોપાર્જનમાં નૈતિક જીવનને સ્થાન છે કે કેમ? એ બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે.

અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું?

અર્થોપાર્જન માટે આજની નીતિરીતિ જરાયે વ્યવસ્થિત નથી. કૃષિ, વાણિજ્ય અને નોકરી એ ત્રણ અર્થોપાર્જનનાં મુખ્ય અંગો ગણાય છે. આગળના વખતમાં કહેવત હતી કે—

'ઉત્તમ ખેતી મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી.'

કારણ કે કૃષિ એટલે પદાર્થોત્પત્તિનું સ્થાન. જીવનમાં સૌથી પ્રથમ જરૂરિયાત તો પદાર્થોની છે. એટલે તે દૃષ્ટિએ કૃષિ ઉત્તમ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે. આજ રીતે ત્યાર પછીની આવશ્યકતા બીજા વ્યવહારની રહે માટે તે વ્યાપારને મધ્યમ સ્થાન આપ્યું, અને નોકરી એ પારતંત્ર્ય દશા છે એટલે તેને કનિષ્ઠ સ્થાન આપ્યું હોય તે ન્યાય સંગત છે.

આજે વિદેશ સાથે સંબંધ વધી જવાથી દ્રવ્ય હોય તો પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વિના પણ દ્રવ્યદ્વારા પદાર્થો લભ્ય થાય છે એટલે કૃષિનું સ્થાન પલટાયું, વ્યાપાર પણ રાજકીય સંસ્થાના દોર નીચે આવવાથી વિકૃત એટલે કે દલાલી જેવો થઇ ગયો. અને દ્રવ્યોપાર્જનની વૃત્તિથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામીને પણ વ્યવહારી જીવનના સંકટો જોઇને દૂરથી જ ડરી ડરીને પ્રજાનો મોટો વર્ગ નોકરીજીવનને પસંદ કરી જીવન ગુજારવા લાગ્યો.

જીવનપારતંત્ર્યનાં આ બધાં મુખ્ય કારણો છે. કયા વ્યાપારના અવલંબનથી જીવન વહન કરવું એ આજે ગંભીર પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. કૃષિજીવન, વાણિજ્યજીવન અને નોકરી એટલે કે સેવકજીવન

આજે અનેકવિધ સુધારણા માગે છે. આવા દુઃખદ પ્રસંગે એટલું જ કહી શકાય કે જે ધંધાથી ભૂખ્યાને અન્ન મળે, પોતાનું પોષણ હોય અને જૈનપરિભાષામાં જેને મહારંભ કહેવામાં આવે છે એટલે કે પોતાના સ્વાર્થ માટે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ અનેક પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હાનિ ન પહોંચતી હોય તેવો તે ધંધો હોવો જોઈએ પછી તે ધંધો વિદ્યાવિષયક, કળાવિષયક, વિજ્ઞાનવિષયક કે ગમે તે પ્રકારનો હો.

આ વિષયમાં વિવેક જાળવવાની વધુ આવશ્યકતા છે. ઘણા ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર એવા હોય છે કે જેમાં દેખીતી રીતે કોઈને હિંસા કે હાનિ પહોંચે છે તેવું ન દેખાતું હોય છતાં પરોક્ષ રીતે તો તેમાં ઘણી જ હાનિ થતી હોય છે.

ભારતવર્ષમાં અહિંસાને નામે કેટલીક રૂઢિઓ પણ એવી જડ ઘાલી બેઠી છે કે તે સંસ્કારોથી મનુષ્ય આવા ઊંડા વિચારો કે વિવેક કરી શકતો નથી. એક ઝવેરાતનો વ્યાપાર કરનાર વ્યાપારી તે પદાર્થની ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ કરવા બેસશે નહિ. એક રેશમનો વ્યાપાર કરનારો કેટલા જીવોની હિંસાથી એ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ચિંતા કરશે નહિ. એક ચાહનો વ્યાપારી કેવા સંયોગોમાં એ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિવેક કરવાનો અવકાશ લેશે નહિ. તે તો માત્ર વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોશે. વળી ખેતી અને અનાજના વ્યાપારમાં પાપ છે, આમાં નથી એમ માનીને ઉલ્ટો ગૌરવ લેતો હશે, કારણ કે પૂર્વ ઇતિહાસની તેને ખબર નથી અથવા ખબર હોય તો તે તરફ બેદરકાર છે. આવાં તો ઘણાયે દૃષ્ટાંતો હોય.

એ બધા વ્યાપારો છોડી દેવા એમ કહેવાનો આશય નથી. માત્ર એ બધામાં વિવેક પુરઃસર જાણવા સમજવાનો અવકાશ છે એટલું જ પ્રસ્તુત કથનમાં તાત્પર્ય છે પોતાના ચાલી આવેલા ધંધાને મનુષ્ય ભલે છોડી ન શકે, પરંતુ તે ધંધાની ઉપયોગિતા માત્ર વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ ન વિચારતા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ પણ વિચારવાની આવશ્યકતા છે એટલું સમજાતો થઈ જાય તોયે બસ છે.

કોઈ આ સ્થળે એમ પ્રશ્ન કરે કે, 'વળી વ્યક્તિગત ધંધામાં સામાજિક ઉપયોગિતા કે હિત વિચારવાનો અવકાશ શા માટે હોવો જોઈએ? અને કદાચ હોય તો પણ તેવી છોડી વિચારણા મીં કોઈને માટે થવી શક્ય છે? અથવા મો કોઈ તેમ વર્તી શકે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જે વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ સાથે સંકળાયેલી છે તો તેણે ત્યાં સુધી માત્ર પોતાના વ્યાપારનોજ નહિ બલ્કે પોતાના આખાયે જીવનકાર્યનો સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે તેની ખાસ ફરજ છે ગો કોઈ માટે આ શક્ય છે એટલુ જ નહિ બલ્કે અનિવાર્ય આચરણીય પણ છે. આ દ્રષ્ટિબિન્દુ જે ધંધાનો માલિક નથી વિચારતો તે રાષ્ટ્ર અને સમાજને ઘણીવાર નુકશાન પહોચાડે છે અને એ હાનિનો તીક્ષ્ણ, તણખો તેની વ્યક્તિગત શીતલતાને પણ હરકત પહોચાડ્યા સિવાય રહેતો નથી

આથી એક કલાકાર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે પ્રજાજીવનને ખૂરી અસર કરે તેવી કળાની વિકૃતિ ન જ કરી શકે. એક વ્યાપારી પ્રજાજીવનને નુકશાન પહોચાડે તેનો માલ ન જ વેચી શકે. એક માલિક નોકરનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય ન જ ઝુંટવી શકે. આવી રીતે પ્રજાનાં દરેક અંગોને વ્યક્તિગત ગમે તેટલો લાભ હોય તો પણ સામુદાયિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તેણે જતો કરવો જોઈએ એવી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા તો ઘણા દેશોમાં ફરજિયાત હોય છે. જે દેશમાં તેવી વ્યવ-

સ્થા ન હોય તે દેશની શિષ્ટ વ્યક્તિઓએ આ વાતને તો સમજી જ લેવી જોઇએ.

અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થા

અર્થોપાર્જન જેવી મહત્ત્વની વસ્તુ તરફ ભારતવર્ષ આજની પરિસ્થિતિ જોતાં બેદરકાર હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થામાં એટલી તો છિન્નભિન્નતા છે કે તેનો કશે પાર આવે તેમ નથી. આ છિન્નભિન્નતાનુ કારણ વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિકાનો દોષ પણ હોઇ શકે. કારણ કે જે પ્રજાને ભાષા શિક્ષણ સિવાય વ્યવહારિક શિક્ષણ કે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અલ્પ મળતું હોય ત્યાં આવી છિન્નભિન્નતા થાય એ કંઇ અસ્વાભાવિક નથી.

એક વ્યાપારીએ કોઇ નવું કાર્ય શરૂ કર્યું કે તે એકની એક વસ્તુ પર જીવવા માટે અનેક તૈયાર થશે ઇર્ષ્યા કહો, હરિફાઇ કહો કે બીજી કાર્યદિશાની સુઝનો અભાવ કહો, પણ આ બધાં કારણો દુઃખપ્રદ છે. આખરે તે વ્યાપારની દશા પાયમાલ થાય છે અને એક જ વસ્તુમાં આવો બહોળો સમુદાય ભાગ પડાવનાર હોય ત્યાં હાનિ સિવાય બીજું પરિણામ પણ શું હોઇ શકે!

આજે આ પરિસ્થિતિ માત્ર વ્યાપારની નથી, પરંતુ નોકરીની પણ આ જ દશા છે. "એક મહેતાજી જોઇએ છે કે, એક કારકુન જોઇએ છે" એવી જાહેરખબર વાંચીને એક, બે, પાંચ નહિ પણ હજારો ઉમેદવારો તૈયાર થઇ જાય છે. સેંકડો અરજીઓ આવે છે અને કંઇક લાગવગ ધરાવનારાઓ તે જગ્યા મેળવવા ખુશામત પણ કરે છે. ઘણી વાર તો કેટલાક ધુતારાઓ આવી જાતની જાહેરખબર આપી "અરજી કરનારાએ આઠ આનાની ટિકિટ બીડવી" એવા પ્રપંચો કરીને સેંકડો રૂપિયા પણ કમાય છે. આ સ્થિતિ જોયા પછી બેકારી છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ અને બીજી બાજુથી બી.એ; એમ. એ. અને તેથીએ કોલેજની ઉચ્ચ શિક્ષાઓમાં

દરવર્ષે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા જાય છે. આને આપણે કેળવણી તરીકે ઓળખીએ છીએ.

એટલે આ દ્રષ્ટિએ વિદ્યાના અભાવે લોકો બેકાર છે એમ માનવાને કારણ મળતું નથી. ઉલટું શિક્ષણ મેળવનારાને આજીવિકા ચલાવવાનો પ્રશ્ન ગહન થઇ પડે છે. જ્યારે સામાન્ય શિક્ષણ વાળાઓ અથવા તો બિલકુલ શિક્ષણ નહિ લેનારાઓ ઠીક ઠીક મેળવી શકે એમ દેખાય છે. તો અહીં એ વિચારણાની આવશ્યકતા નથી કે બેકારીનુ મૂળ શું છે ?

બેકારી શાથી ?

" બેકારીનુ કારણ ધધાનો અભાવ નથી પણ જુદી જુદી જાતના કયા હુન્નરોથી આર્થિક ઉન્નતિ થઇ શકે તે વિચારવાની અને તેને વર્તનમાં મૂકવાની ચોક્કસ વ્યવસ્થાનો અભાવ એ ભારત વર્ષની બેકારીનું મૂળ છે. નોકરીમેંય ,જીવન ગાળવામાં ઇતિસમાપ્તિ માની લેનાર ભારતવર્ષમા બહોળો વર્ગ છે કે જેને બીજો કશો હુન્નર કે ઉદ્યોગ સુઝતાં નથી, તે પણ એક દુઃખનું કારણ છે.

બીજાં રાષ્ટ્રો કૃષિનું ઉત્પન્ન, ધાતુની ઉત્પત્તિ વગેરે અલ્પ હોવા છતા હુન્નરદ્વારા અર્થોન્નતિ સાધી રહ્યા છે. જાપાન જેવા દેશમાંથી આ સંબધમાં ઘણું ઘણું શીખવાનું મળે છે. ભારતવર્ષમાંથી બીજા દેશો આજે પણ ધનાર્જન કરીજ રહ્યા છે. ભારતવર્ષ કાચા સોના તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં અહીં બેકારી હોય તો તેનું કારણ નવી દિશાની સુઝના અભાવ સિવાય બીજું શુ હોઇ શકે ?

પ્રાચીનકાળમાં ગમે તે હો પરતુ આજે ભારતવર્ષની પ્રજામાંથી સર્જનશકિત લુપ્તપ્રાયઃ થઇ ગઇ છે. વ્યાપારીનો દીકરો વ્યાપાર જ કરે. બાપ નોકરી કરતો હોય તો પુત્ર નોકરી કરતાં જ શીખે. અર્થાત કે જીવનમાં નવીનતા પ્રગટેજ નહિ. અને સૌ એકડેએક ઘુટયાજ કરે,

જૂનામાં ને જૂનામાંજ જીવ્યા કરે એવી પરિસ્થિતિ જે દેશમાં હોય ત્યાં ઉન્નતિની આશા પણ શી રાખી શકાય ?

આજે શું જોઇએ ?

આજે આખા રાષ્ટ્રની આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઉન્નતિ ઇચ્છનાર એક વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રસંસ્થા થવી જોઇએ નવા નવા હુન્નરો, નવી નવી કળાઓ અને નવું નવુ શોધન કરી આખા રાષ્ટ્રને તે માર્ગદર્શક થાય તો આ પ્રશ્નનો કંઇક ઉકેલ આવે. અને બીજી પ્રજાઓ જેમ પ્રતિદિન ઉદ્યોગોમાં, કૃષિમાં, વાણિજ્યમાં નવીનતા લાવ્યેજ જાય છે તેમ ભારતવર્ષમાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નવીનતાનો સંચાર પણ થાય.

એકને એક ચીલે ચાલવામાં આર્થિક દ્રષ્ટિએ બેકારી આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત ભારત વર્ષની પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં પણ હાનિ પહોંચી છે તે પણ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે.

વ્યાપાર અને નીતિ

વ્યાપારની હરિફાઇમાં નીતિનાશને પણ અવકાશ કેવી રીતે મળે છે તેનો આ રમુજી નમૂનો છે. 'ધારો કે પાસે બેસનાર બે કાપડના વ્યાપારી પૈકી એક પાસે એક ગ્રાહક આવ્યું. એ ગ્રાહકને સમજાવ-વાનો પહેલો વ્યાપારી ખૂબ પ્રયત્ન કરશે છતાં ત્યાંથી છુટયો કે તુરત પાસેનો વ્યાપારી તેને હાક મારી બોલાવીને પાસેના વ્યાપારીએ બતા-વેલો માલ બતાવીને મૂલ્ય કરતાં જાણીને ઓછું મૂલ્ય કહેશે કદાચ તેને આ પરવડતું હોય કે ન પણ પરવડતું હોય, અને ન પરવડતું હોય તો માપમાં દગો કરીને પણ તે આમ કરશે. તેજ રીતે બીજાનો વારો આવશે ત્યારે પણ આમ કરશે. એક કરતાં બમણા ભાવ કહેવા, એક બતાવીને બીજું આપવું, વાત વાતમાં ખોટું બોલવું તે વસ્તુ માટે તો અહીંના વ્યાપારીઓનો મોટો ભાગ પંકાયો છે. તેને તે વસ્તુ એટલી સહજ થઇ ગઈ છે અને તે એટલા તો રીઢા થઇ ગયા છે કે જો આમ ન કરીએ તો ધંધો ચાલીજ ન શકે એવી ભ્રમણા તેને

અર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિ કે કુટુમ્બ માટે નથી પણ તેમા સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ સ્થાન છે તે વાત ધાર્મિક પ્રકરણમા વિચારીશુ, પરતુ હવે આ પછીના પ્રકરણમા સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ગૃહસ્થ વ્યક્તિની શી શી ફરજો છે તે તે વિચારવાનું છે. કારણ કે તેને કેવળ ધનાર્જનમા બધી શક્તિઓને વેડફી નાખવાની નથી. ધનાર્જન પ્રવૃત્તિમા જેમ નૈતિક જીવનનો વિકાસ કરવાનો છે તેજ રીતે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં માનસિક અને આત્મિક વિકાસ સાધવાનો છે.

વારંવાર તપાસીશું આનું કારણ શું? અહીંના બધા વેપારીઓ ચોર છે? ના તેવું કશું નથી. અહીંના વ્યાપારની શાખ તેવા પ્રકારની બંધાઇ ગઇ છે. તેથી તે સંસ્થા પ્રત્યે પ્રજામાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એકાદ વ્યક્તિની નૈતિક ભૂલ પણ આખા સમૂહને આવી રીતે વેઠી લેવી પડે છે. તેનું અને નૈતિક જીવનની ખામી વ્યવહારમાં પણ કેટલું નુકશાન કરી મૂકે છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. આ વસ્તુ અહીં જેવી રીતે વ્યાપારી વર્ગને સીધી રીતે લાગુ પડે છે તેવી રીતે દરેકને માટે સમજી લેવું આથી એક અહિંસકને જેમ સુક્ષ્મ હિંસા પણ સાલે છે તેમ અસત્ય બોલવું, દગો કરવો, માનસિક ચોરી કરવી વગેરે પણ તેટલુંજ સાલવું જોઇએ.

રગે રગે વ્યાપી ગઇ છે જો ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી કોઇ તેની સામે દલીલ કરવા જાય તો ધર્મિષ્ઠ ગણાતો વ્યાપારી પણ એમજ કહીને ઉભો રહેશે કે ભાઈ આતો વ્યાપાર છે, ધર્મ નથી.'

આ રીતે ધધો અને નીતિ એવા જીવનક્રિયાના બે વિભાગો પાડી નાખ્યા હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે તો નીતિ એ જીવનનું વ્યાપક અંગ છે. જીવન ગમે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત હોય છતાં આ ક્રિયાનો કર્તા બીજો અને તે ક્રિયાનો કર્તા બીજો એવા આત્માના બે વિભાગો કરી શકાય નહિ. એ વસ્તુ જેમ સ્પષ્ટ સમજાય છે તેજ રીતે ધર્મ એ જીવન સાથે અવિભક્ત જડાયેલી વસ્તુ છે તેમ સમજી લેવું જોઈએ. અને તે રીતે નીતિ એ ધર્મનો પાયો હોવાથી જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાઓમાં તેનું મહત્ત્વ ભર્યું સ્થાન રહેવું જોઇએ.

વારંવાર તપાસીશું આનું કારણ શું? અહીંના બધા વેપારીઓ ચોર છે? ના તેવું કશું નથી. અહીંના વ્યાપારની શાખ તેવા પ્રકારની બધાઇ ગઇ છે. તેથી તે સંસ્થા પ્રત્યે પ્રજામાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એકાદ વ્યક્તિની નૈતિક ભૂલ પણ આખા સમૂહને આવી રીતે વેઠી લેવી પડે છે. તેનું અને નૈતિક જીવનની ખામી વ્યવહારમાં પણ કેટલું નુકશાન કરી મૂકે છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. આ વસ્તુ અહીં જેવી રીતે વ્યાપારી વર્ગને સીધી રીતે લાગુ પડે છે તેવી રીતે દરેકને માટે સમજી લેવું. આથી એક અહિંસકને જેમ સૂક્ષ્મ હિંસા પણ સાલે છે તેમ અસત્ય બોલવું, દગો કરવો, માનસિક ચોરી કરવી વગેરે પણ તેટલુંજ સાલવું જોઇએ.

આ આખા પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે (૧) અર્થોપાર્જનનો હેતુ આવશ્યકતા પૂરતા પદાર્થોને મેળવવાનો હોવો જોઇએ, દ્રવ્યસંગ્રહનો નહિ. અને દ્રવ્યસંગ્રહ પણ તે ખાતર અને તેટલા પૂરતો હોવો જોઈએ. મેળવેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ પણ શરીરસ્વાસ્થ્ય, કુટુમ્બસ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય એ રીતે અસંકુચિતતા અને ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિ માટે હોવો જોઇએ. (૩) અર્થોપાર્જનનું ધ્યેય ન ચૂકાય તે માટે સ્થિર વિચારણા કરવી જોઈએ. (૪) અર્થોપાર્જન શુદ્ધ ધંધાથી કરવું જોઇએ, અને (૫) વ્યાપારમાં નીતિની સર્વવ્યાપકતા હોવી જોઇએ.

આ બધા મુદ્દાઓ ઉપરથી ફલિત એ થાય છે કે ગૃહસ્થજીવજીવનમાં અર્થોપાર્જન અનિવાર્ય છે છતાં તેનો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોવાથી અને તેમાં પણ નીતિ, દાન, પરોપકાર અને આતિથ્ય–સન્માનદ્વારા માનસિક વિકાસને પૂર્ણ સ્થાન હોવાથી તે પ્રવૃત્તિને પાપ ગણી તે પ્રત્યે બેદરકાર ન રહેવાને બદલે તેની સંશુદ્ધિ વિચારી મનુષ્યે આગળ વધવું જોઇએ.

અર્થોપાર્જન કેવળ વ્યકિત કે કુટુમ્બ માટે નથી પણ તેમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ સ્થાન છે. તે વાત ધાર્મિક પ્રકરણમાં વિચારીશું, પરંતુ હવે આ પછીના પ્રકરણમાં સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ગૃહસ્થ વ્યકિતની શી શી ફરજો છે તે તે વિચારવાનું છે. કારણ કે તેને કેવળ ધનાર્જનમાં બધી શકિતઓને વેડફી નાખવાની નથી. ધનાર્જન પ્રવૃત્તિમાં જેમ નૈતિક જીવનનો વિકાસ કરવાનો છે તે જ રીતે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં માનસિક અને આત્મિક વિકાસ સાધવાનો છે.

સમાજ ધર્મ

૨

શાસ્ત્ર કહે છે કે ગૃહસ્થ વ્યક્તિ અર્થોપાર્જન કરી સાત્ત્વિક રીતે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરે અને પોતાના કુટુમ્બ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવતો રહે એ અગત્યભર્યું અને સુંદર કાર્ય છે. પરંતુ એટલેથી જ ગૃહસ્થધર્મની ઇતિસમાપ્તિ થતી નથી. ગૃહસ્થ માટે તો વિશ્વ જેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. આથી ગૃહસ્થજીવન સાથે અનેક કાર્યો, અનેક ફરજો અને અનેક ધર્મો સંકળાયેલા છે.

વ્યક્તિનું કર્તવ્યવર્તુલ કુટુમ્બથી આગળ વિકસે છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ સમાજ તરફનું કર્તવ્ય ઉભું થાય છે.

આકારમાં પુષ્પમાળા ન બને ત્યાં સુધી તે કંઠે પણ ન ધરાય અને તેનું સૌંદર્ય પણ ન દેખાય. એ મનોહર અને મૃદુ ફૂલડાં છૂટાં છૂટાં રહીને કરમાઇ જાય. આથી સંસારમાં સમાજ એ એક આવશ્યક અંગ છે એ સિદ્ધાંત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

સમાજ શુ કરી શકે ?

સમાજ એ વ્યક્તિજીવનના વિકાસનું સહાયક સાધન બની શકે. સમાજના અવલંબન દ્વારા વ્યક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રમાં સરળતાથી વિહરી શકે. સમાજ એ એકત્રિત ચેતન્યશક્તિ છે. રાષ્ટ્રોનાં ભવ્યનિર્માણ સમાજ દ્વારા જ થઈ શકે. વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ સમાજદ્વારા સહેલાઈથી સાંધી શકાય.

સમાજનું નવચણતર

આવા સમાજચણતરના આપણે બે પાયા નક્કી કરીએ અને તેને સંસ્થા તરીકે ઓળખીએ. એક સંસ્થાના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારિતા, નીતિ, અને એવાં એવાં તત્ત્વોનો પ્રચાર મુખ્યતયા હોય, અને બીજી સંસ્થામાં ગૃહસ્થજીવનના વ્યવહારુ પ્રશ્નોને ઉકેલતું કાર્યક્ષેત્ર હોય. આને સરળ શબ્દોમાં આપણે નૈતિક સંસ્થા અને સામાજિક સંસ્થા તરીકે ઓળખી શકીએ. આ સંસ્થા બે હોવા છતાં એ બન્ને એકબીજાનાં અંગ રૂપે હોય, એક બીજીથી કાર્યદિશા ભિન્ન હોવા છતાં ભેદ-ગ્રસ્ત ન હોય.

સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્ર

સામાજિક સંસ્થાનું ધ્યેય ગૃહસ્થજીવનને રસમય અને સુખમય બનાવવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય. (૧) લગ્નવ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ, (૨) સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર, અને (૩) ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ.

નૈતિક સંસ્થાનું ધ્યેય સમાજના અંગોને સંતધર્મ—કે જે ધર્મ

દ્વારા મનુષ્યજીવનના અંતિમ ધ્યેય કર્મમુક્તિના માર્ગ તરફ વળે.] તરફ વાળવાનુ હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય.

(૧) સમાજના નૈતિક અંશોનું સરક્ષણ (૨) પતિત થતી કે થયેલી વ્યક્તિઓની શુદ્ધિ અને (૩) સમાજના દરેક અંગોનું સંગઠન.

આ સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રોની વિસ્તૃત આલોચના આપતાં પહેલાં સમાજમાં એ સુધારણાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? તે તપાસી જોવા આજના સમાજપર દષ્ટિબિંદુ ઠેરવવું જોઇએ.

સમાજની છિન્નભિન્નતા

આજના સમાજપર છિન્નભિન્નતાના કુહાડાઓ પડી રહ્યા છે. સમાજ સામે એક મહાન વિપ્લવનું મોજું ધસી આવે છે. સમાજનું ખોખું જર્જરિત થતું જાય છે. અરાજકતા અને સ્વચ્છંદતાના પ્રબળ વાયરાઓ વાઇ રહ્યા છે. તે વખતે સમાજ પોતાનું ધ્યેયબિન્દુ નક્કી નહિ કરી શકે, પોતાનું બંધારણ નહિ ઘડી શકે તો પતન સિવાય બીજો એક માર્ગ નથી. આમા માત્ર સમાજને જ નહિ પરંતુ તેનાં અંગરૂપ વ્યક્તિઓને અને ગૃહસ્થજીવનને પણ ખૂબ જ વેઠવુ પડશે.

વ્યક્તિ, તેની સતતિ તથા કુટુંબ સૌને સમાજના વાતાવરણમા જ રહેવાનું હોય છે તેથી સમાજની અસર વ્યક્તિપર થાય છે. સમાજની સુંદરતામાં વ્યક્તિનું સૌંદર્ય જળવાય છે તેથી સમાજને અને અમોને શું ! અમે અમારુ ફોડી લઇશું, એવી માન્યતા ખોટી છે અને તે પોતાના ઘરની ગદકી આંગણામા ફેંકી સ્વચ્છ થવાનું માની લેવાની મૂર્ખતા જેવી જ તે મૂર્ખતા છે. સમાજસુધાર તરફ વ્યક્તિ માત્રે દત્તચિત્ત રહેવું ઘટે.

અને તે શરીરને પુષ્ટ બનાવે તેવાં તત્ત્વો આપવાની વેળા આવી પહોંચી છે.

સમાજના નવસૃષ્ટાઓ અને ક્રાન્તિનાં આદર્શવાદીઓએ આજે આવાં રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી જવાનું છે. પૂરપાટ આવતી રેલથી બચવા જેમ મનુષ્યો શક્ય તેટલાં અને શક્ય તેવાં સાધનો લઇને પોતાનો બચાવ કરી લે છે તેવું જ શીઘ્ર કાર્ય કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. તે કંઈ અશક્ય કે અસંભવિત કાર્ય નથી અને આજની સમાજદશા જોઈ નિરાશા લાવવાનું પણ કંઈ કારણ નથી.

સમાજમીમાંસા અને આજનું સમાજધોરણ

સમાજ શબ્દ જ પ્રગતિ અને સંગઠન સૂચક છે. પ્રાચીન કાળમાં સમાજની સંખ્યા અલ્પ, અને એ અલ્પ સંખ્યાઓમાં પણ સંગઠન બહુ વ્યવસ્થિત હતું. આજે સમાજો બહુ સંખ્યામાં વહેંચાઈ ગયા છે અને તેઓની વચ્ચે વચ્ચે ભેદની મહાન દીવાલો ખડી થઈ ગઈ છે. એ ભેદ માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ નથી રહ્યો બલ્કે કોઇ પણ પ્રશ્ન વિચારાય ત્યારે આ ભેદની દીવાલો મોખરે ને મોખરે આવે છે. ભારતવર્ષને તો આ પ્રશ્ન ઘડીયે ને ઘડીયે મુંઝવે છે. આખા ભારતવર્ષની હિત દ્રષ્ટિએ ચર્ચા થઇ રહી હોય ત્યાં પણ આ ભેદો તો પહેલા ને પહેલા. ભારતની દુર્દશાનું આ એક બહારથી દુર્બળ દેખાતું છતાં પ્રબળ કારણ છે. આ બધા નામભેદો એકી સાથે તૂટી જાય તે શક્ય નથી અને જુદા જુદા વિભાગો રહે તેમાં ખાસ હાનિયે નથી. માત્ર તે વિભાગો વચ્ચેથી ભેદની દીવાલ ખસી જવી જોઇએ, અને તે નામરૂપે જુદા હોવા છતાં કાર્યરૂપે એક રહેવા જોઇએ.

આજે સમાજ બે વિભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે (૧) જ્ઞાતિરૂપે અને (૨) ધર્મરૂપે. વાણિયા, સુથાર, લુહાર વગેરે વગેરે સંજ્ઞાઓ જ્ઞાતિઓનું સૂચન કરે છે, અને જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ. મુસ્લિમ પારસી.
૬ ક્રિશ્ચિયન વગેરે સંજ્ઞાઓ ધર્મ સૂચક છે.

આપણે ઉપર સમાજની બે સંસ્થાઓ માટે જે વિચારણા મૂકી છે તે અહીં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મને માનનારાઓ માટે તે તે ધર્મ પૂરતી રચવામાં-નિર્માણ કરવામાં જેટલી સરળતા થશે તેટલી જ્ઞાતિ પરત્વે કરવામાં નહિ થઈ શકે; છતાંયે ભિન્નભિન્ન જ્ઞાતિઓ પણ આ રીતે સમાજની રચના કરે તો તે કંઇ ખોટું નથી.

આ સંસ્થાઓ જે ધર્મને માનનારા મોટી સખ્યામાં હશે ત્યાં જનસંખ્યા પ્રમાણે એક કે બે કરતાં વધુ થાય તો તેમાં વાંધો લેવા જેવું કશું નથી. કારણ કે તે બધી સંસ્થાઓનું ધ્યેય ગૃહસ્થોને આદર્શ રીતે ગૃહસ્થ જીવન ગાળવાનું અને તે મનુષ્યોને સાચા મનુષ્યો બનાવવાનું એક સરખું કાયમ રહેશે. ધર્મની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાને લીધે કે જ્ઞાતિના ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કારોને લીધે પહેરવેશ, રહનસહન અને કેટલાક રિવાજો ભિન્નભિન્ન રહેશે ખરા, પરંતુ માનવજીવનને વિકસિત બનાવે અને નૈતિક જીવનની બરાબર રક્ષા કરે તથા અન્ય સમાજને હાનિ ન પહોંચે તેવાં નિયમનો તો દરેક સમાજોમાં એક સરખી રીતે અનિવાર્ય રહેવાનાં અને તે મુખ્ય નિયમનોનું તો દરેક સમાજને એક સરખી રીતે પાલન કરવાનું. આવી મુખ્ય બાબતોમાં સમાનતા હોવાથી સમાજોની સખ્યા બહુ હોવા છતાં તેઓ બધા રાષ્ટ્રધર્મ, માનવધર્મ, વગેરે મુખ્ય કાર્યો વખતે એક સરખી રીતે હાથોહાથ ભીડી એક સાંકળરૂપે રહી શકશે.

આ વસ્તુ આજના સમાજ માટે શીઘ્ર સાધ્ય અને સુશક્ય છે. એટલું વિચારી હવે આપણે જે બે સમાજના કાર્યોની રૂપરેખા દોરી છે તેની રચનાત્મક દિશા વિચારીએ.

લગ્નવ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ

સામાજિક સંસ્થાનું પહેલું કાર્ય લગ્નવ્યવસ્થાના સંરક્ષણનું છે. હાલમાં લગ્નવ્યવસ્થાની જે અરાજકતા પ્રવર્તે છે તેનું દિગ્દર્શન નિર્દેશ ખંડમાં લગ્નચર્ચા નામના પાંચમા પ્રકરણમાં કર્યું. આંતર-

જાતિય વિવાહો, પ્રેમલગ્ન, મુક્ત સહચાર અને એવા એવા રૂપે થતા લગ્નસંબંધો સમાજને પડકાર કરે છે કે લગ્નઅંગની વ્યવસ્થાની નવ-રચના થવી જોઇએ.

નિયમો

[૧] વિવાહિત જીવન સ્વીકારનારે ગમે તેવી જાતનું સ્વચ્છંદી જીવન ગુજારવું એ સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને માટે હાનિકારક છે. એટલે વિવાહિત જીવન જીવનારાઓને બંધનો તો હોવાં જ ઘટે. પરંતુ તે બધનો એવાં હોવાં જોઇએ કે જેમાં પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ અંગને અન્યાય ન થાય. વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ પણ જળવાય અને જવાબદારીપૂર્વક તે દમ્પતી કલુષિત કે વિકારી નહિ પરતુ અવિ-ભક્ત અને પ્રેમી જીવન જીવી શકે.

[૨] ગૃહસ્થાશ્રમીનાં સુંદર ગાર્હસ્થ્યપર આખાયે સમાજની જીવન-દોરી છે, એટલે તેમાં સુદ્રઢતા અને સંગીનતા લાવવી એ સમાજનું સૌથી પહેલું કાર્ય હોવું ઘટે.

[૩] લગ્નજીવન કલુષિત થાય તેવી ત્રુટિઓનો લગ્ન થતાં સુધી અવકાશ ન હોવો ઘટે. અર્થાત્ કે તે બન્ને પાત્રો વચ્ચે વય, પ્રકૃતિ અને યોગ્યતાનો સમેળ હોય.

દેવી તેવું આંદોલન રચવાનું અને બીજી તરફ સમાજમાં આજે ઘર ઘાલી બેસેલી રૂઢિઓ નાબૂદ કરવાનું આ સંસ્થાપર રહે. તે રૂઢિઓ વર્તમાનકાળે છે તેમ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં પહેલાં પણ હતી. અનુકરણશીલ પ્રકૃતિવાળા માનવમાંથી તે છેક જ નાબૂદ થાય તે કઠિન પ્રશ્ન છે, છતાંય તે રૂઢિપરિહારનો આદર્શ ખોટો નથી.

રૂઢિ પોતે પહેલેથી કંઇ રૂઢિરૂપે હોતી નથી, પરંતુ એક ઉદ્દેશપૂર્વક આચરેલી કોઇ ક્રિયા હોય છે. આ ક્રિયાનો જ્યારે ઉદ્દેશ ભૂલી જવાય છે અને તે ક્રિયા ઘણી વાર બાધ્ય થતી હોય તોપણ પ્રથમ અમારા બાપાએ, વડીલોએ કે ફલાણાએ કર્યું હતું કે આચર્યું હતું માટે અમારે કરવું જોઇએ એમ કહી તેને ચલાવ્યે જવી એ જાતની જડાગ્રહ બુદ્ધિને રૂઢિ કહેવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિ કે બલાબલનો કોઇપણ વિચાર કર્યા વગર અંધ અનુકરણથી ક્રિયા કરવી તેની ગણના પણ રૂઢિમાં થઇ શકે. આવી રૂઢિઓ વ્યક્તિગત જીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં અને આધ્યાત્મિક જીવન સુદ્ધામાં હોય છે. આપણે અહીં તો સામાજિક રૂઢિઓ વિચારીશું.

લગ્ન રૂઢિ

કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બાળલગ્ન, વૃદ્ધવિવાહ, અણમેળલગ્ન, લગ્નનિમિત્તે શક્તિ ન પહોંચે છતાં મોટું ખર્ચ કરવું એ બધી લગ્ન રૂઢિઓ કહેવાય. ઘણી નાની મોટી કોમોમાં આવી રૂઢિઓ હોય છે. જો કે એમાંથી કેટલીક કારણસર પર નિર્માઇ હશે. પરંતુ આજના સમય, પરિસ્થિતિ અને સંયોગોને બાધક છે માટેજ તે રૂઢિ ગણાય અને તેનો પરિહાર અનિવાર્ય હોવો જોઇએ.

મરણ રૂઢિ

જનમૃત્યુ પછી મૃત્યુભોજન કરવું જ જોઇએ એવી રૂઢિ ઘણા હિન્દુસમાજોમાં પ્રચલિત છે. આ રૂઢિનો પ્રાદુર્ભાવ તો શુભ આશયથીજ થયેલો હોવો જોઇએ. જે કાળમાં દૂર દૂરનાં સગાંવહાલાંઓને

સાધનોના અભાવે વારંવાર મળવાનું શક્ય ન હતું, ત્યારે આવા આવા મોટા વરાઓ કરાતા અને તે સમયે ભાઇ-ભાંડું, કુટુમ્બ-સગાંવહાલાં એ સૌનો સ્નેહમેળો જામતો. વળી દેહબંધારણ એવાં સુદૃઢ હતાં કે મરણપ્રસંગો મોટી વયે અને અલ્પસંખ્યામાં બનતાં. આથી તે કાળ માટે તેની ઉપયોગિતા હશે અને આમ બનતું હશે તે વિષે કશું કહેવાનું નથી.

પરંતુ આજે તો એવાં સાધનો થઇ ગયાં છે કે સગાંવહાલાં-ઓને વારંવાર મળવાનું તો બનેજ. બીજી બાજુ આર્થિક પ્રકરણનું કોકડું મધ્યમ વર્ગમાં તો ખૂબજ ગુંચવાયેલું પડ્યું છે. એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં આ પ્રથા ફરજિયાત ન હોવી ઘટે. તણાઇને, ખેંચાઇને આવાં ખરચો કરવાં પડે એવી સમાજની જે પ્રણાલિકા છે તેનું નામ રૂઢિ.

આજ રીતે મૃત્યુપાછળ ફરજિયાત રૂદન, મોટી મોટી કાણો કાઢવી એ બધા વ્યવહારોમાં મરનારને કે રોનારને કશોય લાભ નથી ઉલટું નુકશાન છે. એમ જાણવા છતાં તેને પરંપરા પ્રમાણે આચર્યે જવું તેનું નામ પણ રૂઢિ.

આ બધી મરણ પાછળની રૂઢિઓ ખરી રીતે મરનારની પાછળ શોક કે રૂદનને બદલે સદ્ભાવના અને ધાર્મિક વૃત્તિનાં આંદોલનોને સગાંવહાલાંએ વિકસાવવાં ઘટે.

અન્ય રૂઢિઓ

લગ્નરૂઢિ અને મરણરૂઢિઓ સિવાય સમાજમાં નાની મોટી બીજી ઘણી રૂઢિઓ છે. ઘુમટો કાઢવાની રૂઢિ ઘણા સમાજોમાં તો અતિમાત્રા રૂપે પરિણમી છે.

સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના બાદશાહી જુલ્મોનો વખત એ આ રૂઢિઓનું મૂળ નિમિત્ત છે. આજે તેવું કશું નથી છતાં आगे से चली आती है એમ શાણા અને વિચારકો કહે એ રૂઢિની જ બલિહારી છે. સ્ત્રી

જાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચે જે કંઈ વાસ્તવિક મર્યાદા છે તે ભલે હોય, પરંતુ સ્ત્રી તિજોરીમાં રાખી મૂકવા જેવા રમકડા રૂપે તો નજ ગણાવી જોઇએ.

આજ રીતે ખાનપાન, પહેરવેશ અને રહનસહનમાં પણ દેખાદેખીથી ઘણી રૂઢિઓ પ્રવર્તે છે. ખાણામાં આટલી વસ્તુઓ તો હોવી જ જોઈએ પછી ભલે તેની આવશ્યકતા ન હોય; સમાન મંડળના માણસોમાં બેસનારે આવી જાતનાં કપડાંઓ તો પહેરવાં જ જોઈએ; આ બધી એક પ્રકારની રૂઢિઓજ છે. તેજ રીતે વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ ચાહ, બીડી, સિગાર તમાકુ પીવાનાં કે સુંઘવાનાં વ્યસનો, હોટેલની મુલાકાતનાં વ્યસનો, અમુક જાતની ટાપટીપ કરવાનાં વ્યસનો એ એક નવીન પ્રકારની રૂઢિજ છે.

કેટલાક કહેવાતા સુધારકોમાં એક એવી વિચિત્ર કુટેવ પડી ગઈ હોય છે કે સહજ બોજો ઊંચકતા કે પોતાનું જીવનોપયોગી કાર્ય કરતાં પોતાની સભ્યતા ચાલી જતી હોય તેમ તે માને છે આ પણ એક પ્રકારની કુરૂઢિ છે. આથી એટલી બધી પરાવલંબિતા આવે છે કે તેને લઈને ખૂબ સહેવું પડે છે. આવી કુટેવથી છૂટીને ગમે તેવા સમય અને સંયોગોમાં સ્વાવલંબી રીતે કાર્ય કરી લેતાં શીખી લેવું જોઇએ.

ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા અને લાભ એ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિચારીનેજ મનુષ્યે ક્રિયા કરવી જોઇએ. પરંતુ રૂઢિઓની વ્યાપકતા એટલી બધી હોય છે કે સમાજમાંથી સહસા તેને કાઢી નાખવી એ શકય નથી. તેથી સુધારક અને વિચારક ગણાતી વ્યકિતએ પોતાના પ્રસંગે તેનો પરિહાર આદરી દેવો જોઇએ અને શા માટે પોતે તેનો ત્યાગ કરે છે તેના નિવેદનનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

ગૃહસ્થના વ્યકતગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ

વ્યક્તિ એ સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે. અને વ્યકિતની અ

સમાજને પહોંચે છે એ વાત આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે આ સ્થળે એ કહેવાનું રહે છે કે વ્યકિતગત જીવનની ખામીઓ દૂર કરવી એ સામાજિક સંસ્થાનું જ કાર્ય છે.

વ્યકિતગત ત્રુટિઓ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) સંસ્કારિતાની ત્રુટિ અને (૨) સાધનોની ત્રુટિ.

સંસ્કારિતાનીત્રુટિ

કોઇ ગૃહસ્થ વ્યકિત ખોટે માર્ગે ચાલી જતી હોય, કોઈ દમ્પતીનો સુમેળ ન હોય, કોઈ કુટુમ્બમાં સતત કલેશ રહેતો હોય, મારામારી, લડાલડી, કજીયો ટંટો કે ખૂન ખરાબી થઇ જતી હોય, સમાજની વ્યકિતઓ વ્યાપાર ધંધામાં દગો, પ્રપંચ, અન્યાય, અને અસત્યનો ઉપયોગ કરી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડતી હોય, સમાજના નિયમોથી કોઇ વિરૂદ્ધ ચાલતું હોય તે બધી સંસ્કારિતાની ત્રુટિઓ ગણાય.

આ રીતે માનવી જીવનમાં પ્રકૃતિગત દુર્ગુણો જેવાં કે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરેનું જીવનની સ્થૂળ ક્રિયામાં પરિણમન થતાં કેટલીકવાર બીજાં પ્રાણીઓને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને હાનિ પહોંચે છે. માટે તે સ્થૂળ ખામીને આ સંસ્થા દ્વારા તુરતજ અટકાવવી જોઈએ. તેને અટકાવવાના બે માર્ગો છે. (૧) શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરીને અને (૨) નિયમની શૃંખલાનું બંધન કરીને કે શિક્ષા (દંડ) આપીને. પરંતુ એ બંધન કે શિક્ષા એવી હોવી જોઇએ કે જે દ્વારા ફરીથી ભવિષ્યમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ઓછો રહે. એ શિક્ષાનાં સાધનો પણ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય અને સત્યાગ્રહથી યુકત હોય. આવા બહારના ગુનાઓને સમાજ જાતેજ નિવારી લે કે ઓછા કરે તો રાષ્ટ્રના સંચાલક વર્ગનો બોજો બહુજ ઓછો થાય અને રાષ્ટ્ર-શાંતિમાં ઉમેરો થાય.

સાધન ત્રુટિ

સાધનો બે પ્રકારનાં હોય છે. (૧) કુદરતી અને (૨) પુરુષાર્થ સાધ્ય.

કુદરતી સાધનોમાં મનુષ્યને જે અંગ, ઉપાંગ, ઇંદ્રિયો, મન, અને શક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

આ સાધનોની ત્રુટિ કોઇથી પૂરી શકાતી નથી. જેમકે આંખ ન હોય તો મનુષ્યને જીંદગીભર અંધજીવન ગુજારવું પડે છે. બધાં કુદરતી સાધનો માટે તેજ નિયમ લાગુ પડે. જો કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં એવાં કૃત્રિમ સાધનોની શોધખોળ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ખરી. પરંતુ તે બધાં કૃત્રિમ સાંધા ગણાય. કુદરતી ખોટ તે પૂરી ન પાડી શકે.

બીજાં સાધનો પુરુષાર્થ સાધ્ય હોય છે. જેમકે અન્ન વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો કે તેવાં બીજાં જીવનોપયોગી સાધનો. આ સાધનોની સમાજમાં જ્યાં જ્યાં ઉણપ હોય ત્યાં ત્યા આ સંસ્થાએ તેની પૂર્તિ માટે તૈયાર રહેવું જોઇએ.

નિરાધાર વિધવા, અનાથ, રોગી, અપંગ, નિરાધાર કુટુમ્બ કે આર્થિક સંકટોથી પીડાતું સંસ્કારી કુટુમ્બ, આ બધા વર્ગનો તેમાં અવકાશ હોવો જોઈએ.

આના સીધી રીતે ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય. (૧) કામ કરવાને તદ્દન અશકત વર્ગ (૨) યુવાન વર્ગ અને (૩) બાલ વર્ગ. જેઓ કામ કરવાને તદ્દન અશકત હોય તેઓને માટે નિર્વાહનાં ઉપયોગી સાધનો આ સંસ્થા દ્વારા પૂરાં પડે, તેનાં દર્દોનાં દુઃખનો ભાર હળવો કરવા ઔષધો અને ઉપચારો મળે અને માનસિક આનંદ મળે તેવું વાંચન કે શ્રવણ મળે તે માટે એક અલગ અશકતાલય હોય તો વધુ સગવડ થાય.

યુવાન વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષો એ બન્નેની પૃથક્ પૃથક્ નાની સંસ્થાઓ સંખ્યાના પ્રમાણમાં જુદે જુદે સ્થળે ખોલવામાં આવે અને ત્યાં શ્રમવિભાગ, ઉદ્યોગવિભાગ, શિક્ષણવિભાગ, કળાવિભાગ, અને

સસ્કૃતિવિભાગ એવા વર્ગો હોય. આ શિક્ષણનો લાભ અનાથ સિવાય સમાજનો બીજો વર્ગ લેવા ઇચ્છતો હોય તો તે લઈ શકે. પરંતુ ત્યાં કાયમ રહેવાનો હક્ક તો અનાથોનોજ હોય.

જીવનની પરિપક્વતા આવ્યા પછી અને જીવનનાં લક્ષ્યબિન્દુ સમજાઈ ગયા પછી તેમાંનો જે વર્ગ સંસ્થાથી છૂટો થઈ સ્વાવલંબી જીવન જીવી શકે તેવી તૈયારી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેને સમાજનાં કાર્ય-ક્ષેત્રમાં યોજી દેવો જોઇએ. આ વૃક્ષમાં કેટલાંક એવાં સુંદર ફળો પાકે કે જે પોતાના સંસ્કાર અને શિક્ષણનો લાભ બીજાઓને આપી શકે. તેને માટે સમાજમાં જે મુખ્ય સંસ્થાઓમાં તેને યોગ્ય સ્થાન હોય તેમાં તેઓને નિયુક્ત કરી દેવા જોઇએ.

આમાંથી મરજિયાત વૈધવ્ય પાળનારી કે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારી ઘણી ચારિત્રશીલ બહેનો પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય અને ચારિત્રશીલ નાગરિકો પણ પાકે. આથી આ વર્ગ સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર પૂરવાનું બહુ સુંદર કાર્ય કરી શકે.

બાળવર્ગ

'સંતતિપ્રત્યે માબાપનાં કર્તવ્યો' નામના પ્રકરણમાં શિક્ષણ સંબં-ધીનો વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાઈ ગયો છે. તે રીતે ઉપયોગી શિક્ષણ અને સંસ્કાર ભરી ભવિષ્યના નાગરિકો ઉત્પન્ન કરી શકાય.

આ રીતે આ ત્રણ વર્ગમાં પ્રથમના એક વર્ગનું ખર્ચ સંસ્થા-પર પડે. પરંતુ બીજા બે વર્ગ પાસેથી સમાજને ઘણો લાભ થાય. એટલે આર્થિક દ્રષ્ટિએ દેખીતે રીતે શોષવું પડતું કષ્ટ પરિણામે તો સમાજને ખુબ લાભપ્રદ થઇ પડે. અને આ રીતે સમાજમાં આવી વ્યવસ્થા ન હોવાથી જે શકિતઓ વિકસ્યા વિના કરમાઇ જાય છે, સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ ઉલટે માર્ગે વેડફાઈ જાય છે તે અપાર નુકશા-નથી સમાજ બચી જાય.

આ સિવાય એક મધ્યમ કુટુમ્બ કે જે કરજ, વ્યવહારિક બોજા કે આવશ્યકતાઓને પહોંચી ન વળે તેની આર્થિક સ્થિતિથી પીડાતું હોય તો તેને માટે પણ એક યોજના તૈયાર થાય. એ યોજનામાં જો તેને માત્ર લગ્ન, કારજ કે તેવા સામાજિક વ્યવહારોને લીધે વેઠવું પડતું હોય તો તેવા વ્યવહારોને આ સસ્થા પોતેજ ટૂંકાવી લે (સસ્થા પોતેજ આ પ્રમાણે કરાવી આપે તો સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠાને ખામી ન આવે) કરજનો કે અનિવાર્ય વ્યવહારનો તેના પર બોજો હોય તો આ સંસ્થા તરફથી તેને વગર વ્યાજે મદદ મળે.

બેકારી અને સમાજ

સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જે માત્ર બેકારીને લીધે પીડાતો હોય છે. આ બેકારી નિવારવા માટે મોટા મોટા ફંડો એકઠાં કરવાની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી માત્ર એક એવી વિશાળ યોજના થવી જોઈએ કે જેમાં આ બધા વર્ગને યોગ્યતા મુજબ નિર્વાહનાં સાધનો મળ્યા કરે.

આ વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે. (૧) શિક્ષિત (૨) ઉદ્યોગી અને (૩) સામાન્ય (સામાન્ય શિક્ષિત કે સામાન્ય ઉદ્યોગી). આમાંનો પહેલો વર્ગ ઉપર કથિત નાની મોટી સંસ્થાઓનાં સચાલન અને વ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉપાડી લે બીજા માટે એક મહાન ઉદ્યોગશાળાની આયોજના થાય. ઉદ્યોગોમાં પણ ગરીબ પ્રજાને વહેલી તકે બહુ પ્રમાણમાં રોજી મળે એ દ્રષ્ટિબિન્દુ મુખ્ય હોવું જોઈએ. જોકે આજના યંત્રવાદના જમાનામાં યત્રવાદની તિલાંજલિ છેકજ થવી અશક્ય છે. છતાં આ દ્રષ્ટિબિન્દુ હોય તો તેની આવશ્યકતા પૂરતું તેનું સ્થાન રહે. ત્રીજા વર્ગના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ આ યોજના દ્વારા સહેજે પતી જાય.

આ આયોજનાને સફળ બનાવવામાં જેટલી કાર્યશકિતની આવશ્યકતા છે તેટલી આર્થિક શકિતની આવશ્યકતા નથી. જોકે પ્રથમ પ્રથમ

થોડી ઘણી મુશ્કેલી પડે પરંતુ પછીથી તે સંસ્થા પોતેજ પોતાના પગભર થઈ રહે. આ કાર્ય પણ સામાજિક સંસ્થાનું છે.

સામાજિક સંસ્થાની વિચારણા કરી લીધા પછી હવે આપણે નૈતિક સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ. તેનાં મુખ્ય ત્રણ કાર્યો છે. તેનું વિવેચન કરીએ.

નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ

માત્ર ધર્મ ખાતર જ નહિ પરંતુ સુખમય જીવન ગાળવા માટે પણ માનવસમાજ સારુ નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ અનિવાર્ય છે. નૈતિક જીવનની ખામીએ દૂર કરવા માટે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી કેટલાંક ફરજિયાત બંધનો પણ હોવાં ઘટે. પરંતુ અપવાદ બાદ કરીએ તો મોટે ભાગે મનુષ્યને પ્રસંગને વશ થઇ હૃદય વિરૂદ્ધ અનૈતિક જીવન ગુજારવું પડે છે. બેકારી, કરજ, રૂઢિઓ એ બધાં સમાજમાં નૈતિક નિર્બળતા આવવાના મુખ્ય કારણો છે. સમાજ તરફથી આ કારણો નાબૂદ કરવામાં આવે તો નૈતિક અંશોનું મોટે ભાગે સંરક્ષણ થાય.

નૈતિક હ્રાસનું એક કારણ માનસિક નિર્બળતા છે. મનુષ્ય ઘણીવાર સમાજથી ડરી ડરીને વિચાર અને કાર્યની ચોરી કરતો હોય છે. આ પણ માનસિક નિર્બળતા જ છે. આવી માનસિક નિર્બળતાનાં મૂળ બહુ બહુ ઊંડાં હોય છે. માબાપનાં સંસ્કારનો વારસો અને સમાજનું અનિચ્છનીય વાતાવરણ માનસિક નિર્બળતાનાં જનક કારણો છે.

એટલે નૈતિક અંગોનું સંરક્ષણ કરવા માટે આવી જાતના નિમિત્ત કારણોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ અને બીજી બાજુ નૈતિક જીવનના બોધપાઠો અને આદર્શો ખડા કરવા જોઈએ કાર્ય માટે પણ એક મંડળ કે જેના સંચાલકો સમાજના માનસશાસ્ત્રી હોય આ મંડળ પ્રાય ગુપ્તમંડળ જ રહે

સમાજ જીવનમા ઊંડુ અવગાહન કરી તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવુ, પ્રસંગ પડયે વેઠી લેવુ, સેવા દ્વારા, ચારિત્ર્ય દ્વારા અને સત્યાગ્રહ દ્વારા વ્યક્તિની ભૂલને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ મંડળના સભ્યોની કાર્યપ્રણાલિકા.

પતિતોની શુદ્ધિ

એક નાની સરખી ભૂલ થઈ એટલે જ્ઞાતિ કે સમાજથી બહિષ્કૃત કરવાનો રિવાજ ઘણાખરા સમાજમા હોય છે આ શિક્ષા ભારે પડતી કહેવાય શિક્ષા આપવાનો ઉદ્દેશ તો એજ હોવો ઘટે કે ફરીથી તેવી ભૂલો ન થાય એટલે તે ઉદ્દેશ જાળવવા માટે સમાજ તરફથી હળવી શિક્ષાઓ હોવી જોઈએ.

વણિક કોમમા પાચા દશા, વીશા અને એવા એવા ભેદો એ આવી શિક્ષાઓની અતિમાત્રાના જ પરિણામો છે કે જેને પરિણામે એકજ ધર્મમાથી જુદા જુદા ફાટાઓ નીકળી પડયા છે તે પણ પ્રાય સિદ્ધાંતો અને વિચારોની અસહિષ્ણુતાનું પરિણામ છે નિયમોનો જ્યારે જ્યારે ઉદ્દેશ ભૂલાય છે ત્યારે ત્યારે તેનું પરિણામ આવુ જ આવી રહે છે

આજે ભૂલને કારણે સમાજના બહિષ્કારને કારણે અને બેકારીને કારણે સમાજમાથી ધર્મ અને જ્ઞાતિ બન્નેને છોડીને પ્રજાનો ઘણો વર્ગ સમાજભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે અને થઇ રહ્યો છે કોઇ વ્યક્તિ પોતાની સ્વેચ્છાએ બીજો ધર્મ સ્વીકારે કે બીજા ધર્મમા ભળે તે ભલે ક્ષમ્ય હોય પરંતુ આવા કારણોને લઇને જો ફરજિયાત તેને

આમ કરવું પડતું હોય તો તેમાથી તેને ઉગારી લેવા તે સમાજની અનિવાર્ય ફરજ છે, અને તેમાં જો તે ચૂકે તો એક મહાન હાનિ ગણાય. ખોટી રીતે સમાજથી બહિષ્કૃત થયેલી વ્યકિત સમાજ પ્રત્યેનું વૈર વાળવા માટે ઘણીવાર સમાજદ્રોહી અને રાષ્ટ્રદ્રોહી સુદ્ધાં બને છે. આવાં દુર્ભવિષ્યથી બચી જવા માટે પણ આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે.

શુદ્ધિનો ઉપાય

જેઓ સમાજથી ડગુડગુ થઇ રહ્યા છે કે માર્ગને ભૂલી ગયા છે. અથવા પતિત થવાની તૈયારીમાં છે તેઓની તાત્કાલિક શુદ્ધિ કરવી તે કાર્ય તો સાવ સહેલું છે. પરંતુ જેઓને ઘણા વખતથી સમાજે તિરસ્કૃત કરી નાખ્યા છે, આચાર અને વિચારોથી જેઓ એક બે ડગલાં નીચે ગયા છે અથવા જવાની તૈયારીમાં છે તેઓની શુદ્ધિ કરવાનું કામ કઠણ છે અને કઠણ હોવા છતાં એ સૌથી પહેલું કરવાનું છે તે પણ સાથે સાથે સમજી લેવું જોઇએ.

આ કાર્ય હાથપર ધરવામાં સમાજનો જે રૂઢિચુસ્ત વર્ગ છે, અર્થાત્ કે જેને ભૂત અને ભવિષ્યના ઇતિહાસ કે પરિણામનું બરાબર જ્ઞાન નથી તે ખળભળવાનો સંભવ છે. પરંતુ જો સમાજની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા પોતે જ જ્યારે આ કાર્યને હાથ ધરે તો તે ખળભળાટ પ્રત્યાઘાત નહિ કરી શકે, અને ઉલટું જેમ જેમ તેનું પરિણામ સુંદર આકારમાં આવતું જશે તેમ તેમ તેનો પ્રભાવ સમાજમાં વ્યાપક થતો જશે.

સમાજસંસ્થાનાં આ કાર્યક્ષેત્રમાં અંત્યજ વર્ગ, જ્ઞાતિચ્યુત વર્ગ અને ધર્મચ્યુત વર્ગનો સમાવેશ થઈ શકે. આવા વર્ગમાં આચાર અને વિચારની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એ આ સંસ્થાનું સૌથી પ્રાથમિક કાર્ય હોય. જ્યાં સુધી બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે આચાર અને વિચારોમાં સમાનતા ન આવે ત્યાં સુધી સમાન જ્ઞાતિ તરીકેનો વ્યવહાર

રાખવો કે ન રાખવો તે સમાજની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન હોવો ઘટે, અને તે ભલે રહે. પરંતુ ધાર્મિક અને સામાન્ય અધિકારો તો સમાન રીતે તેમને મળવા જ જોઇએ. પ્રકાશ, વાયુ, જળ, અન્ન, પ્રભુભક્તિ, શિક્ષણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે મનુષ્યોએ પતિત અને તરછોડાયેલી કોમને પણ એક માનવજાત તરીકે ન ભૂલતાં માનવજાતિને છાજે તેવાં સાથ અને સહકાર આપવાં જોઇએ. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી ધૈર્યપૂર્વક આ સંસ્થા તે કાર્યને ઉપાડી લે. આ કાર્યમાં સમાજ અને ધર્મ બન્નેની રક્ષા છે. પતિતપાવન ગણાતાં પ્રભુનાં બાળકોની શુદ્ધિમાં પ્રભુની ભક્તિ પણ છે તે વસ્તુ લક્ષ્યથી ભૂલવા જેવી નથી.

સંગઠન

પારસ્પરિક કલેશ, સ્વચ્છંદતા, અરાજકતા, સમાજના નેતાઓની બેદરકારી, શ્રીમંતોની સત્તાશાહી એ બધાં સામાજિક અસંગઠનનાં કારણો છે. સમાજમાં જેમ હમેશાં વિચારક અને સ્વમાનને ઓળખનારો વર્ગ હોય છે તેમ મૂર્ખ અને સ્વચ્છંદી વર્ગ પણ હોય છે. સમાજનાં સંચાલકો નીતિ અને ચારિત્ર્યના દોર તરફ લક્ષ્ય રાખીને ચાલે છે ત્યાંસુધી સમાજમાં ગાબડું પડતું નથી. પરંતુ ઉપરનાં કારણોની અતિમાત્રા થાય છે એટલે સમાજનું સુકાન હાથમાં રહેવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. આથી સમાજસંગઠન માટે આ બધાં દ્રષ્ટિબિંદુઓને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખવાં જોઇએ.

સંગઠનનો રાજમાર્ગ

સમાજમાં ન્યાયનું શાસન સ્થાપિત કરવું એ સંગઠનનો રાજમાર્ગ છે. સમાજની સંસ્થાઓના સંચાલકો કે નેતાઓ સમાજના માલિક ન ગણાય, પરંતુ ન્યાયાધીશો ગણાવા જોઇએ. ન્યાયાલયમાં એ ન્યાયાધીશો હોય અને ન્યાયાલય બહાર એ સેવકો હોય આખા

સમાજે મળીને સ્થાપિત કરેલા નિયમોની બજાવણી માત્ર તેમનાથી થાય. સમય પ્રમાણે એ નિયમોમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો તેનો અધિકાર કોઇને વ્યક્તિગત ન હોવો જોઇએ. પરંતુ સમષ્ટિ મળીને જ જે કંઇ કરવું હોય તે કરી શકે.

બસ આ રીતે સામાજિક સંસ્થા અને નૈતિક સંસ્થા એ બન્નેનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોનું દિશાસૂચન પૂર્ણ થાય છે. એ બન્ને સંસ્થાનાં કાર્યોનો પારસ્પરિક સંબંધ તો છે જ અને તાત્ત્વિક રીતે જોતાં તો તે બન્ને સમાજનાં પાસાંજ છે. એટલે નામ ભેદો અને કાર્ય ભેદો હોવા છતાં બન્નેનું લક્ષ્ય તો એકજ સમાજોદ્ધારનું છે.

આ બે મુખ્ય સંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ઉભી થયેલી નાની મોટી સંસ્થાઓ અને શાળાઓ આ બન્ને સંસ્થાની પેટાશાખાઓ ગણાવી જોઇએ. અને સીધી રીતે તેનો સંબંધ તે બન્ને સાથે રહે. અર્થાત્ કે તેની દેખરેખની જવાબદારી મુખ્ય સંસ્થાઓ પર રહેવી જોઇએ.

આ કાર્યદિશાને રચનાત્મક બનાવવા માટે સમાજમાંના બહોળા વર્ગે હાથ અને હૃદય બન્ને આપવાં પડશે. પરંતુ ભોગ વિના સુધારણા કયાં છે ! વળી, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે આજે આટલું નહિ બને તો કાલે તેથી વધુ ગુમાવ્યા વિના છૂટકો નથી. માત્ર એટલો જ ફેર કે આજે સ્વઇચ્છાએ કરવાનું છે, જ્યારે આવતી કાલે ફરજિયાત કરવું પડશે. પહેલામાં રસ છે, ઉત્સાહ છે, બીજામાં શું હશે તે તમો જ કલ્પી લેશો.

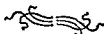
આ રીતે સમાજની એ બન્ને સંસ્થાઓ પ્રાચીન છતાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિથી અર્વાચીન સમાજને ઉન્નત અને સુખી બનાવી શકશે. અને સમાજે પોતે જ જ્યારે પોતાના અંગોની જવાબદારી લઇ બેકારી અને અસંસ્કારિતાનો પ્રશ્ન પતાવી દેશે ત્યારે રાષ્ટ્રનો બોજો સહેજે હળવો થશે. રાષ્ટ્રદ્વારા વ્યક્તિઓ માટે સીધી રીતે આ કાર્ય

થવું અતિ કઠિન અને દુઃશક્ય જેવુ છે. જ્યારે સમાજ માટે આ માર્ગ તદ્દન સરળ છે.

આ બધી સમાજ અને તેની પ્રગતિની વાત થઈ પરતુ વ્યક્તિએ સમાજ ધર્મ બજાવવા માટે શુ કરવુ જોઇએ તે નિર્દેશ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને આમા આવ્યો જણાતો નથી તો તેનુ શુ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સમાજને લાગુ પડતી દરેક વસ્તુ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. સમાજોન્નતિના ઉપાયોમા પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ સમાજને પોતારૂપ માની અને પ્રગતિને પથે પગરણુ માંડી દે તો સ્વય સમાજની પ્રગતિ દેખાઈ આવશે.

જે વ્યક્તિ આ જાતના ધર્મ બજાવે તેણે સમાજ ધર્મ બજાવ્યો ગણાય, અને આ સમાજધર્મ નિસ્વાર્થ હોવાથી તે આત્મિક વિકાસનું અંગ પણ ગણી શકાય.

આ નિર્માણ માટે ગૃહસ્થવ્યક્તિ પોતાની પરિસ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરીને આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક સેવા બજાવી શકે છે. પરતુ આ માર્ગમાં કાંઠે ઉભા રહીને તમાસો જોનાર અને 'સમાજ સડી ગયો છે, ડૂબી રહ્યો છે, તેનુ તો એમજ થવું જોઇએ,' એવી વાતો કહેનારની લેશમાત્ર જરૂર નથી. આ નિર્માણમાં સ્વેચ્છાએ ડૂબી મરનાર મરજીવા જેવા ભોગ આપનાર કાર્યકારી જુવાનોની જરૂરિયાત છે. અને તેજ સમાજમા સાચી ક્રાન્તિ જગાડી સડાને નિર્મૂળ કરી સમાજનુ નવનિર્માણ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મ

૩.

રાષ્ટ્રધર્મ શબ્દથી આજે ભારતવાસી અજાણ્યો નથી. રાષ્ટ્રધર્મનો વિકાસ એ આ યુગનો પ્રધાન પ્રશ્ન છે. ભારતની બહારની પ્રજાઓમાં પણ તેજ પ્રવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય છે.

ભિન્ન ભિન્ન દ્રષ્ટિબિન્દુથી ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતને પકડી બધાં રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાછળ લાગી ગયાં છે. જર્મનીમાંથી સામ્યવાદ અને રશિયામાંથી સમાજવાદની ઘોષણાઓ નીકળ્યા કરે છે. અમેરિકાનો રૂઝવેલ્ટ આર્થિક વિકાસમાં માને છે. પરન્તુ તેનો બહોળો લાભ મૂડીવાદીઓને ન મળતાં ગરીબ પ્રજાને મળે એ તેનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. ઉદ્યોગોનાં અવલંબનથી જાપાન વિકસતું જાય છે આ રીતે નાનાં અને મોટાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાના ઉન્નતિ અને સ્વાતંત્ર્ય વિકસાવી રહ્યા છે.

આવા પ્રસંગે દરેક જ્ઞાતિએ, દરેક ધર્મે અને દરેક સમાજે રાષ્ટ્રધર્મની અભિમુખ રહેવાનું છે અને રાષ્ટ્રધર્મમાં સહકાર આપવાનો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મ માટે સીધી રીતે કે કુટુમ્બદ્વારા કંઇક ને કંઇક કરી છૂટવાનો આ સોનેરી સમય છે.

રખે કોઇ રાષ્ટ્રધર્મને અનુસરતાં આધ્યાત્મિક કે બીજા કોઇ ધર્મનો ગુમાવવાનો ભય રાખે. વળી એમ પણ ન માને કે આ ધર્મ કેવળ મૂડીવાળાઓએ કે મજૂરોએ; સાક્ષરોએ કે નિરક્ષરોએ; ગૃહસ્થોએ કે સંયમીઓએ એવા અમુક વર્ગે જ બજાવવાનો છે. પ્રજાનું કોઇપણ અંગ રાષ્ટ્રધર્મમાંથી છૂટી શકે નહિ. રાષ્ટ્રધર્મમાં તો જાતિ, કોમ, ધર્મ કે ઊંચ નીચના ભેદો ન હોય શરીરને પગ, આંખ, હાથ, માથું એ બધાં અંગો એક સરખાં ઉપયોગી છે, અને એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં છે તેજ રીતે પ્રજાનાં બધાં અંગો એક સાંકળ રૂપે બની રાષ્ટ્રોન્નતિના નિર્માણમાં હાથોહાથ કામે લાગી જાય.

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન

દરેક ધર્મોમાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન હોય છે અને હોવું ઘટે; પછી ભલે તે ધર્મ ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક કોટિનો હોય; કારણ કે ધર્મ આરાધનાર વ્યક્તિ રાષ્ટ્રની બહાર વસતી નથી. રાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તેને સ્પર્શે છે; રાષ્ટ્રશાંતિ તેની શાંતિમાં સહક્ષર પૂરે છે કોઇ વ્યક્તિ જ્ઞાતિથી બહાર રહી જીવી શકે. સમાજની બહાર રહીને પણ કદાચ વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી શકે. પરંતુ તે પણ રાષ્ટ્રધર્મથી તો સંકળાયેલી જ હોય.

રાષ્ટ્રધર્મને બજાવવાનાં સાધનો કંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ધનથી, પ્રયત્નથી, વિચારથી, કળાથી કે સંયમથી વગેરે અનેક સાધનોથી રાષ્ટ્રસેવા બજાવી શકાય. આથી ગમે તે ક્ષેત્રમાં રહીને ગમે તે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રધર્મમાં ફાળો આપી શકે.

રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરિયાત

જેમ માતૃધર્મ મનુષ્યમા સ્વાભાવિક હોય છે તેજ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો ઘટે કારણ કે માતૃભૂમિનો પણ જન્મદાતા વોજ અને જેટલો જ ઉપકાર છે નીતિશાસ્ત્રકારોએ જન્મભૂમિને જનનીની મહિમા મૂકી કહ્યુ છે કે जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी માતા અને માતૃભૂમિનું સ્થાન સ્વર્ગથી પણ અધિક છે

મનુષ્ય રાષ્ટ્રભૂમિની ગોદમા ખેલે છે, રાષ્ટ્રના અન્ન અને જળથી પોષાય છે, રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિથી સસ્કારાય છે રાષ્ટ્રના સૌંદર્યમાથી જીવનરસ લૂટે છે, રાષ્ટ્રબાળોના સહકારથી વિક દેહના પ્રારભથી માડીને દેહાન્ત સુધી રાષ્ટ્રને ખોળે મ્હાલે છે, અને અતે પણ એ માતૃભૂમિની માયાળુ માટી કે રાખ તેના દેહને સંઘરી લે છે

આટલી રાષ્ટ્રસેવા લીધા પછી રાષ્ટ્રપ્રત્યે મનુષ્ય કેટલો ઋણી હોવો ઘટે અને એ ઋણ ચૂકવવા માટે રાષ્ટ્રસેવાની કેટલી જરૂરિયાત હોવી ઘટે તે હવે સમજાવવાની આવશ્યક્તા રહેતી નથી

વિદેશ અને ભારત

મારો દેશ—મારી માતૃભૂમિ—મારુ વતન એ ભાવના બહારના પ્રત્યેક દેશોમા બાળમ્ને ગળથૂથીથી જ પવાતી હોય છે બાળ, સ્ત્રી, યુવાન કે વૃદ્ધ સૌ ટોચમા રાષ્ટ્રતાનો એકસરખો રગ હોય છે સ્વદેશાભિમાનની છાયા રગેરગમા સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે અન્યદેશમાં વસવાટ કરતો વિદેશી યુવાન પણ પોતાના દેશને ઘડીભર વિસરતો નથી એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદવા જતા પણ તેને સૌથી પ્રથમ પોતાની માતૃભૂમિની યાદ આવે છે પોતાના દેશની વસ્તુ હલકી અને ધિક મૂલ્યવાન હોવા છતા તેજ ખરીદવી પસંદ કરે છે માતૃભૂમિના નામની હાકલ પડતાજ આખો દેશ એકી સાથે જાગૃત થઈ ઉઠે છે

જો કે અહીંની માફક વિદેશોમાં પણ ક્વચિત્ એકારી, મૂર્ખતા, વિચારવાદ અને મતાગ્રહના ઝઘડાઓનાં દર્શન થાય છે ખરા. પરંતુ જ્યારે રાષ્ટ્રધર્મનું નામ આવે ત્યારે તે બીજી બધી વાતોને ગૌણ માને છે; એજ ત્યાંની ખરી ખૂબી છે; એજ ત્યાંની સંસ્કારિતા છે; એજ ત્યાંનું સંગઠન છે. આ એકજ વસ્તુ બીજાં રાષ્ટ્રોને વિજેતા બનાવે છે ભારતમાં તે નથી. ભારતમાં ધર્મઝનુન છે ખરું પરંતુ રાષ્ટ્રાભિમાન અને રાષ્ટ્રધર્મ તો બહુજ ગૌણ સ્વરૂપમાં છે.

જો કે વિદેશોની પ્રજામાં વિશ્વૈક્યની ભાવના ક્વચિત્ જ સાંપડશે અને તેથી તે કેટલીક વાર રાષ્ટ્રાભિમાનને લઇને બીજા દેશોનું ગમે તે થાય તે ન જોતાં કેવળ પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાર્થવૃત્તિ સાધવા ઝઝુમે છે, માહોમાહે અધિકારવાદની વૃત્તિથી લડે પણ છેઃ બીજી પ્રજાઓને મારી પછાડી પાયમાલ કે નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખવાનું કોઇ કોઇ તો ષડયંત્ર પણ રચે છે. તેથી આ રાષ્ટ્રીય એકદેશીય વિજય તે આવા રાષ્ટ્રની શાંતિને કઇ જાતની અને ક્યાંસુધી સુખશાંતિ આપી શકશે કે ટકાવશે એ પ્રશ્ન જુદો છે. પરંતુ અહીં તો તેમનામાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની કેટલી તમન્ના છે તે અંશ સામેજ જોવાનું છે; અને ભારતવર્ષનાં ભાગ્યસૃષ્ટાઓને તેજ શીખવાનું છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ રાષ્ટ્રઝનુનમાં ન પરિણમે તે તો દરેક દેશને વિચારવાનું છે. અને તે વાત બરાબર સમજાય તો વ્યાપારનાં, વિચારનાં અને સત્તાશાહીનાં જે આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વંદ્વો ચાલી રહ્યાં છે તેનું ઉપશમન થાય અને બધાં રાષ્ટ્રો એક બીજાને આંચ ન પહોંચાડતાં પરસ્પર મિત્રાચારીના નાતાથી વર્તે અને રહે. આથી વિશ્વની સમસ્ત પ્રજાઓની શાંતિમાં ઉમેરોજ થાય. પરંતુ આવું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડવા માટે જો આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્યધર્મનો ભારતવર્ષ અધિક દાવો કરતું હોય તો તેની પહેલ તેણે તે માર્ગે કરી દેવી જોઇએ.

આજનું ભારતવર્ષ

રાષ્ટ્રભૂમિની યાદ ભારતવર્ષમાં વિદેશી સત્તા પછી લુપ્તપ્રાયઃ થવા માંડી હતી. શિવાજી જેવા રાષ્ટ્રના માડીજાયાનાં શૌર્યગાન ભારતવાસીનાં કર્ણદ્વારેથી ખસવા માંડયાં હતાં; તેવામાંજ ભારતવાસીનાં સદ્દભાગ્યે એક ભડવીર જાગ્યો; તેમનું નામ દાદાભાઇ નવરોજજી. તેમણે માતૃભૂમિની મીઠી યાદ દેવડાવી. પ્રજામાં માતૃપ્રેમનાં બીજ રોપ્યાં; લોકમાન્ય ટિળકે સિંચન કર્યું અને ગાંધીજીએ આસપાસ વાડ બાંધી એ વૃક્ષને વિકસાવ્યું. ભારતને આંગણે અનેક વીરો પકાવ્યા (જગાડયા), ભારતની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યભાવનાનો પ્રચાર કર્યો અને અહિંસા, સત્ય અને સંયમના સિદ્ધાંતોથી રાષ્ટ્રધર્મની ઘોષણા પ્રજાના આબાલવૃદ્ધ વર્ગનાં કર્ણદ્વાર સુધી પહોંચાડી દીધી. આ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ અને આધ્યાત્મિકધર્મનો સુમેળ એ યુગપ્રધાન પુરુષે સાંધી આપ્યો.

છતાંય એ મહાન ખેદનો વિષય છે કે, ભારતવર્ષની સર્વ પ્રજા એ ધ્વનિને સાંભળી શકી નથી, પચાવી શકી નથી, આચરી શકી નથી. ધર્મને બ્હાને તે લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખરચી શકે છે. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ અને ધર્મ–ધર્મ સાથે ઝગડો કરવામાં શક્તિ અને સમય બન્ને વેડફી શકે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રને નામે સહજ પણ ભોગ આપવો તેને માટે અક્ષમ્ય અને અશક્ય થઇ પડે છે. કારણ એ છે કે તેનાં માનસમાં રાષ્ટ્રભક્તિના સંસ્કારોને બહુ ઓછું સ્થાન છે. માતાપિતાના સંસ્કૃતિશિક્ષણમાં અને શિક્ષકોના વિદ્યાશિક્ષણમાં તે વિષયને અવકાશ જ ન હોય ત્યાં આ પરિસ્થિતિ કંઇ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય. પરંતુ હવે તો 'बीती ता को विसार दे आगे की सुध ले–' ગઈ વાતને ભૂલીને હવે શું કરવું તેજ વિચારવાનું રહે છે.

આજનો રાષ્ટ્રધર્મ

• રાષ્ટ્રના સંચાલકો કહે છે કે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય મેળવવું એ આજનો

રાષ્ટ્રધર્મ છે. ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા એ છે કે, ભારતવર્ષના ઉત્પન્નની નિકાસ કે ભારતવર્ષની આવસ્યક ચીજોની આયાતની લગામ ભારતીય હિતચિંતક પ્રજામંડળના હાથમાં હોય. ભવિષ્યના આદર્શ નાગરિકો પકાવવા માટેની શિક્ષણપદ્ધતિનું સંચાલન કરવામાં ભારતના હિતૈષી નેતાઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય. ભારતવર્ષ પર ખર્ચનો બોજો આજે અસહ્ય છે તે ખર્ચ ઓછું કરવાને એટલે કે બધા ખાતાઓનાં કારોબારમાં જે પરિવર્તન આવશ્યક છે તે કરવા ભારત પોતે સ્વતંત્ર હોય વગેરે વગેરે. સારાંશ કે, જે પારતંત્ર્યથી કાચા સોના જેવા ભારતવર્ષની પ્રજાનું માનસ બેકારી અને ગુલામીથી સંસ્કૃતિહીન બની ગયું છે તેમાંથી તે મુક્ત થાય. આવી સાત્વિક સ્વતંત્રતા કે જેમાં ઇતર દેશની કોઈ પણ પ્રજાને હાનિ પહોંચાડવાનો લેશમાત્ર મનોભાવ નથી છતાં ભારતીય પ્રજાનો વિકાસ છે, તેવી સીધી અને સરળ સ્વતંત્રતા ભારતવર્ષ માગી રહ્યું છે. આ સ્વાતંત્ર્યની સાધનામાં તેણે આવાં અહિંસક સાધનો ગોઠવ્યાં છે, અને રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રો પણ તેવાંજ રચ્યાં છે.

[૧] ખાદી પહેરવામાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે

[૨] દેશી ઉદ્યોગના વિકાસને માન આપવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૩] પ્રજાવર્ગમાં ઐકયતાનું સ્થાપન કરવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૫] જરૂરિયાતો ઘટાડવી એ પણ રાષ્ટ્રધર્મ છે ઇત્યાદિ.

રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યા યુગે યુગે બદલી છે અને બદલશે. પરંતુ વર્તમાન યુગના રાષ્ટ્રધર્મની આ વ્યાખ્યા જેટલી આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુકૂળ છે તેટલી પૂર્ણ હશે કે કેમ એ એક શંકા છે આજના રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યામા પ્રજાનાં કોઇપણ અંગને અન્યાય નથી, તેમજ વેર વૃત્તિને અવકાશ નથી. શસ્ત્રોની કાપાકાપીયે નથી. અને ઝપાઝપીએ

નથી. રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રોનો હેતુ વિચારવાથી તેની બહુ સ્પષ્ટતા થઇ શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મના ફાયદા

[૧] ખાદી પહેરવાથી ભૂખ્યાને અન્ન મળે છે, દેશની સંપત્તિ દેશમાં રહે છે. અલ્પારંભ–અલ્પહિંસાથી સાધ્ય છે, મોટા પ્રાણીઓને અભય મળે છે. ચરખીના અસ્પૃશ્યથી ખાદી પવિત્ર છે; અને અહિંસક દ્રષ્ટિએ તે વધુ આદરણીય છે. આ રીતે એ રાષ્ટ્રધર્મમાં પરોપકાર, અહિંસા અને પવિત્રતા એ ત્રણે ધાર્મિક અંગો સચવાઇ રહે છે.

[૨] દેશી ઉદ્યોગો ખીલવવામાં પણ ઉપરનું દ્રષ્ટિબિન્દુ જળવાઇ રહે છે. દેશી ઉદ્યોગોની યોજનામાં ખાદ્ય પદાર્થોને પણ સ્થાન હોવાથી શરીરશ્રમ અને પ્રાણતત્ત્વવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ વિશેષ મળવાથી શરીર સ્વાસ્થ્ય અધિક જળવાઇ રહે છે એ ખાસ વિશેષતા છે.

[૩] ઐક્યતાની ભાવના મિત્રતાની વર્ધક છે. ધર્મનો હેતુ વિશ્વબંધુત્વ સાધવાનો હોવાથી આવી જાતનું નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રબંધુત્વ એ પણ વિશ્વબંધુત્વનાં અંગરૂપ જ ગણી શકાય.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં એ એમ બતાવે છે કે તે ઐક્ય હૃદયપૂર્વકનું હોવું જોઇએ અને દરેક કોમ અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને સમાન હક્ક હોવો જોઇએ.

ધર્મોમાં આ ભાવના હોય છે ખરી. પરતુ રૂઢિને લઈને આજે ભારતવર્ષની પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ એ ભાવનાની અનાચરણીયતાને લઇને આ સમાનતાથી વચિત રહ્યો છે કે જેને આપણે ચંડાલ, અસ્પૃશ્ય, અંત્યજ વગેરે વગેરે નામોથી આજસુધી ઓળખતા આવ્યા છીએ.

આ રાષ્ટ્રધર્મમાં આ ભાવનાને રચનાત્મક રૂપ મળવાથી એ તરછોડાયેલા વર્ગને સમાન ગણવાનાં આંદોલનો વ્યાપક બન્યા છે. અને તે તરછોડાયેલી કોમ હરિજનના વ્હાલસોયા નામથી મન્માનાવા લાગી છે. આ રીતે આ ચોથુ અંગ પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું જ અંગ છે એમ કહેવામાં કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી.

[૫] જરૂરિયાતો ઘટાડવાથી માનવવૃત્તિમાં સંયમ આવે છે. એક મનુષ્યનો સંયમ અનેકને આશ્વાસન રૂપ નીવડી શકે છે સંયમવૃત્તિ જેટલે અંશે વ્યાપક થાય તેટલે અંશે દુઃખે ટળવળતી પ્રજાને રોટી મળે અને રોટીને અભાવે એક મરાઠીમા કહેવત છે કે पहिला पोट्वा आणि मग विठ्ठवा એટલે કે પહેલા પેટ અને પછી પ્રભુ. જ્યાં સુધી મનુષ્યને પેટ પૂરતું મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને બીજુ કશું સુઝે નહિ. અને અનીતિને માર્ગે પણ તેને ચાલી જવું પડે. આ બધુ નુકશાન અટકાવવાનો આમાં સુંદર ઉદ્દેશ છે.

બીજાં વસ્ત્રો પહેરે તે મારુ કે તેનો મોહ છોડી ખાદી પહેરે તે સારું ?

આ તો માત્ર એકએ દ્રષ્ટાંતો છે. આવી તુલના અને તેનો નિર્ણય મનુષ્ય માત્રે ઊંડી વિચારણા પૂર્વક કરવો જોઇએ. તેમ કરવાથી પોતે સીધા માર્ગે છે કે ઉલટા માર્ગે તેનો તેને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જશે.

કવિશ્રી ભતૃહરિનાં આ અનુભવ વચનો ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. મનુષ્યમાત્ર સુખને ઇચ્છે છે, પરંતુ ઇચ્છવાથી કદી સુખ મળી જતું નથી. તેને તો અમલમાં મૂકવું જોઇએ આચરણીયતાના પ્રશ્નને મોખરે કરીને તેણે એકલા મનુષ્ય જાતિના ચાર વિભાગો કર્યા હોય તેમ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

एते सत्पुरूषाः परार्थ घटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृताः स्वार्थाविरोधेन ये
तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते कि न जानीमहे ॥

'પોતાના સ્વાર્થને જતો કરીને પણ જેઓ પરનું ભલું કરે છે. તેજ સત્પુરુષો છે. પોતાનો સ્વાર્થ ન હણાતો હોય ત્યાં સુધીજ જેઓ પરહિત આચરે છે તે ઉચ્ચ નથી પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો છે. પરંતુ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જે બીજાઓનું અહિત કરવા તૈયાર છે કે કરે છે તેની ગણના મનુષ્ય હોવા છતાં રાક્ષસમાં થાય છે, અને પોતાનો કરોય સ્વાર્થ ન હોવા છતાં બીજાઓનું જે બગાડે છે તેની ગણના ક્યાં કરવી તે સમજાતું નથી.'

આ વિચારો રાષ્ટ્રધર્મના આ યુગમાં આપણું જીવન કયે માર્ગે વહી રહ્યું છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે.

દિશાસૂચન

જે દેશની પ્રજાનો મોટો વર્ગ બેકાર અને ક્ષુધાર્ત હોય તે દેશવાસીના વિલાસની અતિમાત્રા ન પોસાય. જે દેશની પ્રજા પરતંત્ર અને અપમાનિત હોય તે દેશવાસી સુખનિદ્રામા પોઢી ન રહે. આમ કરવામાં રાષ્ટ્રધર્મ નથી, સમાજધર્મ નથી, ગ્રામધર્મ નથી, કુલધર્મ નથી તેમ માનવધર્મ પણ નથી. અને જ્યા માનવધર્મનો વિકાસ ન હોય ત્યા આધ્યાત્મિક ધર્મ ટકે જ શી રીતે।

ગૃહસ્થવ્યક્તિને ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશાવતાં પહેલા આ બધા ધર્મોનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન હોવુ જોઇએ અને કોઇ પણ ધર્મ બજાવવા જતાં બીજા ધર્મોને ચૂકી ન જાય તેમાં તેને તેની પળે પળે યાદ હોવી ઘટે.

આ પ્રકરણમાં નિર્દિષ્ટ રાષ્ટ્રધર્મ પ્રત્યેક વ્યક્તિ સહેલાઇથી આચરી શકશે. દરેક સમાજે, દરેક જ્ઞાતિએ અને દરેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મને સંગઠિત શક્તિથી વિકસાવવા કટિબધ થઈ જવું ઘટે.

આધ્યાત્મિક ધર્મ

૪

વિકાસ એ પ્રાણીમાત્રનું ધ્યેય છે છતાંય મનુષ્યજીવન માટે સાધનોની બહુલતા હોવાથી એ જેટલો શક્ય અને સ્વાભાવિક હોય છે તેટલો પશુ કે ઈતર જીવન માટે હોતો નથી

ધર્મ એ વિકાસનું અંગ છે આત્માને પતનથી ઉગારે તેવી ક્રિયાને ધર્મ કહેવામા આવે છે. એ ધર્મ આધ્યાત્મિક કોટિમાં પહોંચતા પહેલા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમા હોય છે. અને તે તે સ્વરૂપમા ધર્મને નીતિ, કર્તવ્ય, પાડોશીધર્મ, સમાજધર્મ, ગ્રામધર્મ કે રાષ્ટ્રધર્મ ઈત્યાદિ શબ્દોથી ઓળખાવી શકાય

બાલજીવનથી માંડીને પુખ્ત વય સુધી એક વ્યક્તિ ગૃહસ્થજીવનમા રહીને ઉપરના ધર્મો કેમ જાળવી શકે એ બધી વાતો અગાઉના પ્રકરણોમા ખૂબ વિચારાઈ ગઈ અહીં આધ્યાત્મિક ધર્મને લગતી વિચારણા કરવાની છે

આધ્યાત્મિક ધર્મને આપણે બીજા શબ્દોમા વિશ્વધર્મ તરીકે ઓળખીશુ તો વધુ ઠીક પડશે કારણ કે આધ્યાત્મિક ધર્મ આજે જે રૂઢિમાથી પ્રસાર થાય છે તે ખ્યાલ હાલ તુરત બાજુએ મૂકીને જ જો આધ્યાત્મિક ધર્મને ન્યાય આપવામા આવશે તોજ તેની યથાર્થતા સમજાશે

વિશ્વધર્મ

નીતિ એજ ધર્મનો પાયો છે. તે વાત જેમ આપણે બીજા ધર્મો વિચારતાં દ્રષ્ટિસમક્ષ રાખી હતી તેમ હજુ પણ રાખવાની જ છે. પરતુ ફેર એટલોજ છે કે પહેલા ધર્મનુ જે ક્ષેત્ર હતું તેટલુ જ તેના પાયાનુ ક્ષેત્ર પણ કેન્દ્રિત હતું. વિશ્વધર્મમાં જેમ આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે તેમ વિશ્વનીતિમાં પણ આખાયે વિશ્વનાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ છે. નીતિથી ધર્મને ઓળખવો સહેલ થઇ પડે છે તેથીજ આપણે નીતિ શબ્દનો ધર્મશબ્દથી નામ ભેદ રાખ્યો છે. નીતિ એ ક્રિયાત્મક વસ્તુ છે તેથી તે જલદી પરખાય છે. માટે મનુષ્યે મનુષ્યની ક્રિયા પરથી ધર્મિષ્ઠના હૃદયનું માપ કાઢવું જોઇએ.

વિશ્વધર્મ અને ઇતરધર્મ

વિશ્વધર્મ અને ઇતર ધર્મમાં ફેર એટલો છે કે ઉપરના ધર્મો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પરિમિત છે જ્યારે વિશ્વધર્મ તો અપરિમિત છે. દાખલા તરીકે કુટુમ્બધર્મ, સમાજધર્મ વગેરે.

ગૃહસ્થધર્મ અને કુટુમ્બધર્મ બજાવનાર માણસનું ક્ષેત્ર તેટલા પ્રમાણમાં રહેશે. એટલે કે આપત્તિને સમયે તેની દ્રષ્ટિ તુરત ત્યાં પહોંચશે અને પહેલી તકે તે ધર્મ બજાવશે. જો કે એ મનુષ્ય હોવાથી માનવ ધર્મને ન છાજે તેવુ વર્તન કરીને જો તે કર્તવ્ય બજાવે તો તે ધર્મ તરીકે ન જ ગણી શકાય અને કર્તવ્ય પણ ન ગણાય. એ તો પતનના માર્ગો કહેવાય. સારાંશ કે મનુષ્ય પોતે મનુષ્ય હોવાથી માનવધર્મ તો કોઇ પણ ધર્મ બજાવતાં ન જ ચૂકે તે એક સાદી અને સમજાય તેવી વાત છે.

એટલે બીજાનું નુકશાન કરીને પણ પોતાને બચાવવા જેટલો અંધ સ્વાર્થ તો કોઇ ન જ કરે. પરંતુ અહીં એ કહેવાનો આશય છે કે બે માણસો ડૂબતાં હોય અને તેમાં બચાવનાર અલ્પશક્તિ વાળો માણસ સૌથી પહેલાં પોતાના સંબંધીને બચાવે, આમાં તેણે પોતાના

સ્વાર્થ માટે બીજાને ડૂબાડ્યો નથી તેમ બીજાને ડૂબાવવાની ભાવના પણ રાખી નથી. પરંતુ પોતાની શક્તિ એકને બચાવવાની હોવાથી જ તેણે આમ કર્યું છે. તેજ રીતે કુટુમ્બધર્મ બજાવનાર માણસનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેટલું જ ક્ષેત્ર કેન્દ્રિત હોય તો તે ખોટું નથી. આ તો એક સમજવા પૂરતું દ્રષ્ટાંત છે. પરંતુ જેમ જેમ મનુષ્ય આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેનું ક્ષેત્ર વિકસતું જવું જોઇએ.

અને છેવટે आत्मवत् सर्व भूतेषु એટલે આખાયે વિશ્વને પોતાતુલ્ય ગણે. આ ભાવ સમજેનાર અને આચરનારની ક્રિયા કોઈ પણ જીવને ઇરાદાપૂર્વક હાનિકર્તા ન હોય. આનુંજ નામ વિશ્વધર્મ.

કોઈ અહીં શંકા કરે કે વિશ્વધર્મ તો બીજા બધા ધર્મો કરતાં ઊંચો છે તો તેને જ આચરીએ. શા માટે બીજા ધર્મોની પંચાતમાં પડવું જોઇએ ?

આ શંકાના સમાધાન માટે ગીતાજીમાં આપેલા આ શ્લોકને તપાસીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું છે કે,

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

અર્થાત્ બીજો ધર્મ ઊંચો અને બહુ લાભપ્રદ દેખાતો હોય અને પોતાનો ધર્મ તે ધર્મની અપેક્ષાએ નીચો અને ઓછા લાભવાળો દેખાતો હોય તોપણ પોતાનો તત્કાલિન આચરણીય ધર્મ શ્રેય જાણી તે ધર્મ બજાવવા જતાં મૃત્યુ થાય તો પણ ઉત્તમ. પરંતુ રૂડો દેખાતો પરધર્મ (જીવન રહેતું હોય તોપણ) આચરવો તે ભયંકર છે.

કોઇ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી જુદી રીતે ઘટાડતું હોય તે સંભવિત છે. પરંતુ આ પ્રસંગ અને શ્લોક એ બન્ને દ્રષ્ટિબિન્દુથી ઉપરનો અર્થ પ્રકરણ સંગત છે અને તે અહીં આ રીતે ઘટાવી શકાય.

" જ્યાંસુધી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક ધર્મ આચરવા જેવી યોગ્યતા

સુધી ગયો નથી હોતો ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ધર્મ ઉચ્ચ હોવા છતાં તેને તે આચરી નહિં શકે. અથવા કદાચ આચરવા જશે તો તેને તે પચાવી નહિ શકે. અને તેની ગતિ એ થશે કે તે એ પકડવા જતાં પોતાનું સામાન્ય કર્તવ્ય કે ધર્મ પણ ચૂકી જશે, અને "નહિ ત્રણમાં નહિ તેરમાં કે નહિ છપ્પનમાં મેળમાં" એવો તેનો તાલ થશે.

આધ્યાત્મિક ધર્મનું અજીર્ણ

આજે ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક ધર્મમાં જે વિકાર દેખાય છે તે એક પ્રકારનું અજીર્ણજ છે. બીજા કોઇ પણ ધર્મને કે કર્તવ્યોને નહિ સમજનાર કે, નહિ આચરનાર પ્રજાનો બહોળો વર્ગ આધ્યાત્મિક ધર્મ અને તેને લગતી ક્રિયા આચરી રહ્યો દેખાય છે. એને અંગે તેનું વ્યવહારિક જીવન અને ધાર્મિક જીવન એ બન્નેનો કશો મેળ ખાતો નથી અને એ પોતે પણ એમ માને છે કે "હું જે ધર્મક્રિયા આચરું છું તે ઇશ્વરી દરબારમાં જમેવાર થાય છે. અને હું જે કાઇ પાપો કરુ છું તે ઇશ્વરીન્યાયના ચોપડામા ઉધરે છે. તેમજ તેનુ પરિણામ પછી અગર પરલોકમાં મળશે."

આ તદ્દન ભ્રાન્તિપૂર્ણ માન્યતા છે. આ માન્યતાએ વ્યક્તિનેજ નહિ બલ્કે સમાજ અને રાષ્ટ્રને સુદ્ધાં પણ બહુ હાનિ પહોચાડી છે.

દ્રષ્ટાંત

એક ધર્મિષ્ઠ ગણાતી વ્યક્તિ મંદિર, દેવળ, મસ્જિદ કે તેવાં ધર્મસ્થાનકોમાં જઇને હમેશાં પૂજા કે પ્રાર્થના કરે છે નાનાં કે મોટાં ટીલાંટપકાં વગેરે ચિહ્ન ધરે છે, માળાઓ ફેરવે છે. ભજનો ગાય છે છતાંય તેનો વ્યવહાર ધર્મમય હોતો નથી.

તે વ્યાપારમાં ખોટી રીતે ચાલે છે. વિશ્વાઘાત કરે છે, મોટાં મોટાં વ્યાજે લઇ કઇક કુટુમ્બોનાં ગુલામી માનસા ઘડે છે. કઇક કુટુંબોની રોજી છોડાવી સ્વાર્થસાધે છે. હાથ નીચેના માણસોને દમાવે

છે–પીડે છે; લોભ અને અતિસ્વાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે; તેની વાસના વિકાર, હિંસકવૃત્તિ આટલી સતત ધર્મક્રિયા કરવા છતાં તેવી ને તેવી રહે છે, આવું ઘણે સ્થળે દેખાય છે તેનું કારણ ધર્મ કે ધર્મક્રિયા નથી પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું અજીર્ણ છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા

જૈનદર્શનમાં ધર્મની વ્યાખ્યા એ છે કે वत्थुसहाओ धम्मो એટલે કે પદાર્થનો સ્વભાવગત ગુણ એજ તે પદાર્થનો ધર્મ કહેવાય. જેમકે ઠંડક તથા સ્વચ્છતા એ પાણીનો ગુણ છે, તો તેજ પાણીનો ધર્મ કહેવાય. બાળવું એ અગ્નિનો ધર્મ છે, તો જે બાળે તેજ અગ્નિ કહેવાય. સારાંશ કે ગુણ અને ગુણી સાથે જ હોવા જોઇએ. કોઇપણ દેશનાં જળ અગર અગ્નિ હોય પરંતુ તેમાં ઉપરના ગુણો તો હોવા જ જોઇએ; તોજ તેને તેના ગુણદ્વારા જળ કે અગ્નિરૂપે ઓળખી શકાય જો તેનામાં તેનાથી વિરોધી ગુણો હોય તો તેને આપણે તે પદાર્થ તરીકે ઓળખી શકીએ નહિ. વળી નદીમાં રહેતા જળનો અને ઘરમાં રહેતા જળનો પણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ ન હોય. તે તો હમેશા એક સરખું જ હોય. આજ રીતે ધર્મ અને ધર્મીનો સંબંધ હોવો જોઇએ. દેવળમાં ધર્મિષ્ઠ અને વ્યાપારમાં પાપિષ્ઠ એમ જીવનક્રિયાના બે વિભાગો ન જ હોઇ શકે. આ ખાસ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

ધર્મસ્થળમાં " जले विष्णुः स्थले विष्णु અને अद्वेष्टा सर्वभूतानां કે मित्ति मे सव्वभुएसु અને રબ્બિબલા આલમિન " એવી એવી વિશ્વ-નિયંતા પાસે કે પરમાત્મા પાસે આખા વિશ્વનાં નાનાં મોટાં પ્રાણીઓની સાથે મિત્રતાનાં ધર્મસૂત્રો ઉચ્ચારનાર કોઇ પણ નાના મોટા પ્રાણીઓ પર દ્વેષબુદ્ધિ નજ રાખી શકે. માનવની લાગણી દુભવવા જેવી ક્રિયા ન જ કરી શકે; પ્રાણીજાતની હિંસા સ્વાર્થને માટે કે રસાસ્વાદને માટે ન જ કરી શકે. અને જો એ બધું થતું હોય–ધાર્મિક

ક્રિયાની અસર વ્યવહારિક જીવનમાં ન થતી હોય તો તેણે સમજવું જોઇએ કે તે સાચી ધર્મક્રિયા નથી પરંતુ રૂઢિધર્મ છે.

જેમ વ્યક્તિગત રૂઢિઓ, સામાજિક રૂઢિઓ, કુળરૂઢિઓ રાષ્ટ્ર રૂઢિઓ હોય છે તેમ ધર્મની પણ આવી રૂઢિઓ હોય છે. જ્યારે ધર્મ જેવું મહાન તત્ત્વ રૂઢિના સ્વરૂપમાં ફરી જાય છે ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ વિકૃત થતું જાય છે. અને ઉદ્દેશરહિત આચરેલો ધર્મ સત્યને બદલે અસત્ય અને ઉદારતાને બદલે મત અને વાદની સંકુચિતતામાં પૂરાઇ જાય છે.

પરિણામ

આધ્યાત્મિક ધર્મની અજીર્ણતા કે વિકૃતિનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણ કોઇથી અજાણ્યું નથી. ભિન્નભિન્ન ધર્મના ઝઘડાઓ અને 'અમારો ધર્મ સાચો, બીજાનો ધર્મ ખોટો" એવી સંપ્રદાયોની કે મતમતાંતરોની કદાગ્રહ બુદ્ધિનું જે તાડવનૃત્ય આજે દરેક ધર્મમાં થઈ રહ્યું છે તે તેના નમૂના રૂપજ છે.

માનવધર્મ

જૈનધર્મના ધર્મસુત્રોમા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ બહુ સ્પષ્ટ રીતે અને ક્રમપૂર્વક વર્ણવ્યો છે. ધર્મવ્યાખ્યામાં સૌથી પહેલા મનુષ્ય માત્રે માનવધર્મને બરાબર સમજી પોતાના જીવનમા તે ધર્મને વણી નાખવો જોઇએ એમ ભારપૂર્વક સમજાવ્યુ છે. પોતે પહેલા જે સ્થાન પર નિયુક્ત થયો છે તે સ્થાન સ્થિર કરવાની સૌથી પ્રથમ અગત્યતા છે. મારાશ કે માનવધર્મના ગુણો મનુષ્યે સૌથી પહેલા પ્રાપ્ત કરવા જોઇએ.

તો ઘણાખરા પશુઓમા પણ હોય છે; એટલે માનવજાતમાં તે વધુ પ્રમાણમા હોવી જોઈએ તે સ્વાભાવિક છે.

આવા માનવધર્મમા મનુષ્ય સ્ખલના ન પામે અને મનુષ્ય પોતાની સ્વજાતિથી કષ્ટ ન પામે તે માટે માનવજાતના મહાન ઉપકારક મનુ આદિ શાસ્ત્રકારોએ નીતિતત્ત્વની યોજના કરી છે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના સામાન્ય કે વિશેષ સુખ મેળવવા માટે હમેશાં નીતિતત્ત્વ તરફ દત્તચિત્ત રહેવું ઘટે.

નીતિ

નીતિ, ન્યાય, પ્રમાણિકતા, એ બધા નીતિના પર્યાયવાચી શબ્દો છે મનુષ્ય મનુષ્યને ન ઠગે, મનુષ્ય મનુષ્યને ન લૂંટે; મનુષ્ય મનુષ્ય પર અત્યાચાર ન કરે, મનુષ્ય મનુષ્યનો તિરસ્કાર ન કરે. એવા કાર્યોનું નામ નીતિ. આ નીતિનું સંરક્ષણ થાય તોજ માનવજાત સુખેથી રહી શકે અને વિકાસમાર્ગમા પ્રગતિ કરી શકે.

નીતિ સરક્ષણનો આ ભાર આથી સમાજપર અથવા રાષ્ટ્રના નિયંતાપર સોપાયો છે; ન્યાયની અદાલતોનો આજ ઉદ્દેશ. નીતિમાર્ગમા જે કોઇ ભૂલ કરે તે ગુનેગાર ગણાય અને ફરીથી તેનો ગુનો ન થાય તેવી તેને શિક્ષા અપાય એ ન્યાયની અદાલતોનુ કાર્ય.

કર્તવ્ય

નૈતિક ફરજ બરાબર બજાવે એટલે મનુષ્યે માનવધર્મ બજાવ્યો ગણાય મનુષ્યધર્મ રક્ષીને તો મનુષ્યે માત્ર પોતાની મૂડીનું જ રક્ષણ કર્યું ગણાય. માનવ જીવનનો હેતુ તો લાભ સાધવાનો છે એટલે કે વિકાસ એજ મનુષ્યનુ જીવન ધ્યેય હોવું ઘટે.

વિકાસ માર્ગની એ વિકાસ શ્રેણીઓ પૈકીની ગૃહસ્થજીવનની શ્રેણીનું આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નિદર્શન છે. એટલે કે નૈતિક ફરજ પછી તેને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાર્યક્ષેત્ર ખડું થાય છે. [હવે ફરી ફરી તે

કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે ગૃહસ્થ જીવન પણ વિકાસ સાધવાનું એક સાધકઅંગ છે ભલે વિકાસ ધીમો હોય છતાં પતન એ તેનું ધ્યેય નથી અને વિકાસનાં લક્ષ્યબિન્દુથી ગૃહસ્થ ચાલ્યો જાય તો *कुर्वन्नपि न लिप्यते* અર્થાત્ કર્મ કરવા છતા લેપાતો નથી અને કદાચ ભૂલથી લેપાઇ જાય તો પણ સ્વચ્છ થવાના તેની પાસે ઉપાયો છે.]

એ કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સૌથી પ્રથમ પોતાની નિકટના આપ્તજનો ને સગાંસંબંધીઓ વગેરે પ્રત્યેની ફરજ ઉભી થાય છે. આને આપણે કુટુમ્બધર્મ તરીકે ઓળખી શકીએ.

ધર્મો

કુટુમ્બધર્મ પછી સમાજધર્મની ફરજ ઉભી થાય છે પોતાના સમાજની આર્થિક કે નૈતિક ત્રુટિઓ હોય તે દૂર કરવા માટે નિયુક્ત સંસ્થાઓમાં જોડાઇને તન, મન, અને ધનથી સેવા કરવી એ સમાજ-ધર્મનું પાલન કર્યું ગણાય.

પોતાના ગામમા ગમે તે જ્ઞાતિ, ગમે તે સમાજ કે ગમે તે ધર્મના માણસો જે જે સાધનોની ત્રુટિને લઇને પીડાતા હોય તે તે સાધનોને પૂરા પાડવા માટે પોતા દ્વારા કે પ્રચાર દ્વારા પ્રયાસ કરવો; અને પોતાનુ ગામ શિક્ષણ, સસ્કાર, કૃષિનું ઉત્પન્ન, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સ્વાસ્થ્ય તથા શૌર્યમા આગળ વધે તેવો પ્રયત્ન કરે તે ગ્રામધર્મ ગણાય.

રાષ્ટ્રપર કોઇ આકસ્મિક પ્રકોપ જેવાં કે ધરતીકપ, રોગાદિ, ઉપદ્રવ, દુષ્કાળ, રેલસંકટ ઇત્યાદિ સકટો આવી પડે તો વ્યક્તિગત, કુટુમ્બગત, સમાજગત, અને ગ્રામગત સામુહિક બળથી તેને ઉગારવાના કોઇની પ્રેરણા વિના માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પ્રયત્નો આચરવા તેનુ નામ રાષ્ટ્રધર્મ.

પોતાનું રાષ્ટ્ર આબાદ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરે તે પણ રાષ્ટ્રધર્મનું અંગ ગણાય.

ધર્મમીમાંસા

પોતાના, પોતાના કુટુમ્બના, પોતાના સમાજના, પોતાના ગામના અને પોતાના દેશના હિત માટે પ્રયત્ન કરે ત્યાં સુધી તે ધર્મ ગણાવા છતાં તેમાં નીતિ અને કર્તવ્યના અંશો મુખ્યતયા રહે છે. આમ મારે કરવું જોઈએ; એમ કરવાથી કુટુમ્બ, સમાજ, ગામ અને દેશના હિતમાં મારો હિસ્સો હોવાથી મારું હિત છે; તેની શાંતિમાં મારી શાંતિ છે એમ માનીને ઉદ્યુક્ત થવામાં ઓછા વધુ સ્વાર્થની સંભાવના છે કર્તવ્યના દાબથી અને દુર દૂરના કિંચિત સ્વાર્થથી પ્રેરાઇ સજ્જન મનુષ્ય તે ધર્મ બજાવી શકે છે. જો કે આ ધર્મ બજાવવા પણ સહેલાં અને સરળ નથી. તે પણ કઠિન અને કપરાં છે.

છતાંય મનુષ્ય જીવનનું ક્ષેત્ર તેથી યે વિકસિત છે. આ વિકાસ સાધવા માટે હજીયે તેને આગળનો વિકાસધર્મ સમજવાનો છે. તેજ વિશ્વધર્મ અથવા આધ્યાત્મિકધર્મ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યો છે.

કુટુમ્બધર્મ, સમાજધર્મ, ગ્રામધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ એ પ્રતિદિન અને પ્રતિ સમયે બજાવવાના હોતા નથી. પરંતુ આધ્યાત્મિક ધર્મ તો પ્રતિ પળે અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બજાવવાનો રહે છે. વળી બીજા ધર્મોને બજાવવામાં પણ આ ધર્મ બાધક થતો નથી પરંતુ સહાયક થઇ પડે છે. અને જો ધર્મના અંશો વ્યક્તિગત જીવનમાં હણાઇ જતા હોય તો તે ધર્મના નાશમાં વ્યક્તિત્વનો પણ નાશ છે. આથી જ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः ।
अतो धर्मो न हन्तव्यो, मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

'मनुस्मृति'

'હણાયેલો ધર્મ વ્યક્તિને હણે છે, [શાંતિનો નાશ કરે છે.] અને રક્ષાયેલો ધર્મ વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. માટે હણાયેલો ધર્મ રખે

અમને હણી નાખે એમ અધર્મથી ડરીને સૌ કોઇ [ધર્મની રક્ષા કરે અર્થાત્] ધર્મને ન હણે.'

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મુખ્યતયા નીચેના પાંચ અંગોમાં સમાઇ જાય છે. ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું છે કે,

अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनं।
पञ्चस्वेतेषु धर्मेषु सर्वे धर्माः प्रतिष्ठिताः॥

'महाभारत'

"અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ અંગોમાં બધા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે."

પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકોએ દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ એ બધું વિચારીને પોતપોતાના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે. પરંતુ દરેક ધર્મમાં આ અંગોની વિચારણાનું ધ્યેય મુખ્ય હોય છે. કોઇ પણ ધર્મ હિંસા અસત્ય, ચોરી, વિલાસ અને અબ્રહ્મચર્યમાં વિકાસ છે એમ માનતો નથી, અને જો કોઇ પંથ, મત કે સંપ્રદાય તેવા કાર્યમાં માનતો હોય તો તે દોષ ધર્મનો નથી પણ તે ધર્મના અનુયાયીઓનો અને સંચાલકોનો છે. તેવા ધર્મને ધર્મ ન કહી શકાય. પ્રાણીમાત્રની હિત દૃષ્ટિએ યોજાયેલો હોય તેજ ધર્મ ગણાય.

ઇતર ધર્મ અને જૈનધર્મ

વેદધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો પૈકીના જૈનધર્મે ધર્મતત્ત્વના ઉપર્યુક્ત અંગોની બહુ જ સ્પષ્ટ, સુંદર અને ઉદાર સમાલોચના કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી, જીવન રસપૂર્વક જીવવાં છતાં તે ધર્મનું પ્રત્યેક ક્રિયામાં સહજ સહજ આચરણ કરી શકે તેવી રીતે જૈન ધર્મે ધર્મતત્ત્વની વિચારણા કરી છે.

જૈનધર્મમા ધર્મના પાંચ અંગોને (કે જેને આપણે આગળ વર્ણવી ગયા,) વ્રતો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અને તે પાંચ વ્રતોનું પાલન રચનાત્મક રીતે થાય તે સારુ તેની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો પણ યોજેલા છે. આપણે અહીં ક્રમપૂર્વક તેની વિચારણા કરીએ.

અહિંસા

(૧) કોઇ પણ પંચેન્દ્રિય જીવોને (પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યને) વિના અપરાધે લેશ માત્ર ઇજા ન પહોંચાડવી.

(૨) અપરાધીને પણ બલાબલ જોઇ શકય તેટલી ક્ષમા આપવી.

(૩) કીડા વગેરે નાનાં જીવજંતુઓને પણ જાણી જોઇને ઇજા પહોંચાડવી નહિ.

(૪) સૂક્ષ્મ હિંસા (જળ, વનસ્પતિ, અગ્નિ ઇત્યાદિમાં ચૈતન્ય છે, તે જીવોની હિંસા) કે જે ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય છે તેમાં સંયમ અને વિવેક રાખવો.

આજના જૈન અને હિન્દુધર્મમાં અહિંસા ધર્મનું ક્વચિત્ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે. સૂક્ષ્મ જીવો પ્રત્યે સમાજનું જેટલું લક્ષ્ય છે તેટલું લગભગ મનુષ્ય જાત પ્રત્યે કેટલીક વાર દેખાતું નથી. આ વર્તનમાં જૈનધર્મને નહિ સમજનાર વર્ગનો જ દોષ છે. એમ ઉપરની વ્યાખ્યા જોતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

ઉપરની વ્યાખ્યામાં મનુષ્યજાત સંભારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે; એક મનુષ્યના જીવનસુધારમાં સેંકડો સૂક્ષ્મ જીવોનું કલ્યાણ છે; પશુઓ વગેરે મનુષ્ય જાતિના મહાન ઉપયોગી અને સેવા બજાવનારાં પ્રાણીઓ છે, તેથી સૌથી પહેલાં તેની લાગણી ન દુભવવી તેમ સમજાવ્યું.

આમ છતાં ન્યાયની રક્ષા ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીને કોઈ ભૂલેલાની ભૂલ સુધારવા ખાતર તેમ કરવું પડે તો ત્યાં વિવેકપૂર્વક કાર્ય લેવું એમ સમજાવ્યું.

આ રીતે અહિંસા વ્રતનો ઉકેલ ગૃહસ્થાશ્રમીના જીવનમાં બાધા ન પહોંચે અને વિકાસ ન રોકાય તેવી રીતે આપ્યો છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ આ પ્રમાણે અહિંસાધર્મનું પાલન કરવું ઘટે.

અહિંસા અને અહિંસક

અહિંસક કેવળ હિંસા ન કરે એટલુ જ નહિ પરંતુ હિંસાને સહી પણ ન શકે બીજાને બને ત્યાં સુધી ઉપયોગી થાય. કોઈનું દુઃખ દેખી તે ઉભો ન રહે પરંતુ તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બનતું કરે. અહિંસક ક્ષમાવાન હોય પરંતુ તેની ક્ષમામાં કાયરતાનો અંશ પણ ન હોય. જેનામાં શૌર્ય અને ઔદાર્ય હોય તેજ અહિંસાનો અધિકારી ગણાય

અહિંસાનાં સાધનો

આતિથ્ય સન્માન, દાન, પરોપકાર, સેવા મિત્રતા, દયા. પ્રેમ ઈત્યાદિ અંશો ધર્મનાં અંગો ગણાયાં છે. તે અહિંસાદિ પાંચે વ્રતોની સમૃદ્ધિ ખાતર યોજાયા છે, તેમ છતાં તેનો સીધો સબંધ પ્રાયઃ અહિંસા સાથે હોવાથી અહીં તેની ક્રમશઃ વિચારણા કરીએ.

આતિથ્ય સન્માન

આગણે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો એ તો ગૃહસ્થાશ્રમીનું બહુ ઉપયોગી ભૂષણ છે. આવેલો અતિથિ ગમે તે જ્ઞાતિનો,

ગમે તે ધર્મનો કે ગમે તે દેશનો હોય તો પણ તેનો પ્રેમભર્યા શબ્દોએ આદર કરવો, પોતાના ગૃહયોગ્ય ભોજનાદિ સામગ્રીથી તેને સંતોષવો અને જ્યાં સુધી તે પોતાને ઘેર રહે ત્યાંસુધી મિત્ર સમાન એક હૃદયથી વર્તવું એ આતિથ્યસન્માન કહેવાય.

જે ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આતિથ્યસન્માન હોતાં નથી તે ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ ઉણપ ભર્યો દેખાય છે. આતિથ્ય સન્માન એ ગૃહસ્થાશ્રમી માટે સદા સર્વદા સ્મરણીય વસ્તુ હોવી ઘટે.

દાન

શાસ્ત્રકારોએ જ્યાં જ્યાં દાનનો મહિમા ગાયો છે ત્યાં ત્યાં તે દાનની પાસે જ સુપાત્ર શબ્દની યોજના કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી. આ સુપાત્રની યોજનાનું કારણ યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા છે. જો યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા જોયા કે વિચાર્યા સિવાય દાન આપવામાં આવે તો લાભ કરતાં હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. યોગ્યતાનો તોળ સૌ કોઇ માટે અને સહસા શક્ય નથી છતાં ઉપયોગિતા પરત્વે તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે માટે દાતારે ઉપયોગિતા તો વિચારવી જ જોઇએ.

દાખલા તરીકે પાસિફિક મહાસાગરમાં પાંચ, પદર કે પચીસ ઇંચ વરસાદ પડે તેના કરતાં અરધો ઇંચ મરુ જેવી ભૂમિમાં પડે તે અર્થયુક્ત છે. જે મિષ્ટાન્ન ખાઇ ખાઈ થાકી ગયો છે તેને ખવડાવવાથી લાભ નથી પણ હાનિ છે. તેજ રીતે અયોગ્ય સ્થળમાં તેને ફેંકી દેવા કરતાં યોગ્ય સ્થળમાં તેનો વ્યય થવો ઘટે.

મોટા મોટા જ્ઞાતિવરાઓ, આડંબરો અને ઉત્સવો પાછળ લાખો રૂપિયા ખરચવા તે દાન નથી પણ વ્યય અથવા અપવ્યય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારની ખાતર યોગ્ય સ્થળે કઇ પણ દ્રવ્ય ત્યાગ કરતો હોય તો નહિ ખરચનાર કરતાં તેને ખોટો નહિ ગણાય; પરતુ તે દ્રવ્યત્યાગની ગણના દાન, સેવા કે પરોપકારમાં તો ન જ થઈ શકે.

દાનની ઉપયોગિતા

નૈતિક જીવનથી પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલા પદાર્થોનો પણ કેવળ પોતના જ સ્વાર્થ સારુ ઉપયોગ કરવો એ યોગ્ય ન ગણાય. એટલે તેમાંથી અમુક હિસ્સો તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ કાઢી મૂકવોજ જોઇએ. નાનાં મોટાં ફળ કે વનસ્પતિમાંથી છાલ, ગુટલી, રેસાઓ, ફલિયાઓ કે તેવું તેમાંનું કંઈકને કંઈક કાઢી નાખવાનું હોય છે. તે બોધ કરે છે કે મનુષ્ય મેળવેલી બધી વસ્તુએ ભોગવવાનો અધિકારી ન હોઈ શકે. જે આ શિક્ષાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેઓને કુદરતનો કાયદો તો છોડતોજ નથી. વૈદ્યો, વકીલો વગેરે વગેરે બહુ પોષાય છે તેનું આ પણ કદાચ કારણ કાં ન હોય! એટલે દાન કરવું એ કંઈ પરોપકાર નથી. એ તો માત્ર 'કાઢી નાખવાનો અંશજ' કાઢી નાખવા જેવું છે. આથી એ કાઢવામાં બહુ ઉતાવળ અને પ્રસન્નતા હોવાં જોઇએ.

દાનનાં પાત્રો

દેશ કે સમાજને કોઇ પણ દ્રષ્ટિથી ઉપયોગી હોય તેવી સંસ્થાઓ નિરાધાર વિધવાઓ, અશક્ત, રોગી, અનાથ, અપંગ, અને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ દાન મેળવવાની અધિકારી હોઇ શકે; દાન આપનાર વ્યક્તિ સ્વયં આવાં ઉપયોગી પાત્રોને સમાજ કે દેશ ગમે ત્યાંથી શોધી શોધીને તેની ઉપયોગિતા પૂર્ણ કરે; બહારની ક્ષણિક કીર્તિ એ દાન જેવી પવિત્ર વસ્તુને અભડાવે છે, અને પાત્ર દાનારને ન શોધે પણ દાતાર પાત્રને શોધે. એ બન્ને વાતો યાદ રાખવા જેવી છે.

પરોપકાર

ઉપકારથી તો આપણે સૌ જીવી રહ્યા છીએ. હાલવા ચાલવાથી માંડીને ઠેઠ સુધીની બધી ક્રિયાઓમાં મનુષ્ય એક યા બીજી રીતે બીજાના ઉપકારથી જીવન જીવી રહ્યો હોય છે. માબાપની, કુટુમ્બની, સમાજની અને વિશ્વની ઘણી તેણે સેવા લીધી હોય છે અને લેતો

હોય છે તેનો જો તે પ્રત્યુપકાર ન વાળે તો સૌનો તે ઋણી ગણાય છે એટલુ જ નહિ બલ્કે તેનું જીવન પશુ કરતાંય નિકૃષ્ટ ગણી શકાય.

ખળખળ વહેતી નદીઓ, છાયા અને ફળ આપતાં વૃક્ષો, મરણાંત સુધી મનુષ્ય જાતની સેવા કરતાં પશુઓ મનુષ્યજાત પાસેથી કશુયે ન લેવા છતા અથવા કદાચ અલ્પ લઇને જગતને બહુ બહુ આપે છે. આને સાચો પરોપકાર કહી શકાય. મનુષ્ય જાતિ માટે વિશ્વશાળાનાં આ જીવતાં જાગતાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતો છે.

મનુષ્ય માત્ર પોતાની શક્તિ, સંપત્તિ, અધિકાર, ભાવના, શુભ વિચાર વગેરે વગેરે જે કાંઇ પોતાને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો લાભ વિના સ્વાર્થે બીજાને આપવો તેનુ નામ પરોપકાર. આવા પરોપકારની આચરણીયતા મનુષ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

સેવા

સેવા એ દાન અને પરોપકાર કરતાં એક બે ડગલાં આગળની વસ્તુ છે. દાન અને પરોપકાર કરનાર મનુષ્ય સાધન આપીને અળગો રહી શકે. સેવામાં તેવું નથી. સેવામાં ધન કરતાં તન અને મનની વધુ આવશ્યકતા છે.

પોતાના કાર્યથી યશ મળો કે અપયશ મળો, કોઇ ધિક્કારો કે પ્રશંસો છતાં સેવાભાવીનું હૃદય સમાન રહે; દર્દીના ગંધાતા વાતાવરણુમાં પણ અગ્લાનપણે સેવા કરવાનું ન ચૂકે; તેના હૃદયનો તાર અંત સુધી એકસરખો ચાલુ રહે; કોઈ સાથે તેને ભેદબુદ્ધિ કદીયે ઉત્પન્ન ન થાય. આવી સેવાનું કાર્ય અમુક ઉચ્ચ કોટિ સુધી હૃદય ન પહોંચ્યુ હોય ત્યાંસુધી શક્ય નથી. એથીજ ભર્તુહરિ કહે છે કે, सेवा धर्मः परम गहनो योगिनामप्यगम्यः। સેવાધર્મ યોગીઓને પણ સહજ લભ્ય ન થાય તેવો કઠિન ધર્મ છે છતાંય જેને વિકાસની અપેક્ષા છે તેને તો તેની સાધના કર્યેજ છૂટકો.

મિત્રતા

મિત્રભાવની વૃદ્ધિ કર્યે જવી, કોઈ પણ મનુષ્યને ઇરાદાપૂર્વક વૈરી ન બનાવવો અને કદાચ કોઈ પ્રસંગથી તેમ થઇ જાય તો તેનું નિવારણ કરી લેવુ એ વિશ્વબંધુત્વ કેળવવાનો રચનાત્મક માર્ગ છે મિત્રભાવ વધારવાથી ઇતરનેજ નહિ બલ્કે પોતાને પણ ઘણોજ લાભ થાય છે

દયા

દયા અને અનુકંપા એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે જૈન પરિભાષામાં અનુકંપા શબ્દને મહત્ત્વ ભર્યું સ્થાન છે આને અહિંસાનાં રચનાત્મક કાર્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય બીજાનું દુ ખ જોઈને તે દશાનું પોતામા સંવેદન થવુ તેનુ નામ અનુકંપા અનુકંપાવાન મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઇને ન દુભાવે એટલું જ નહિ બલ્કે દુભાતાને પણ બચાવે અનુકંપાવાન મનુષ્યના વર્તનને આપણે ટૂંકમા સમજવા માગીએ તો " आत्मन प्रतिकूल यत् तदन्याम समाचरेत्। પોતાને જે ક્રિયા પ્રતિકૂળ હોય તે બીજા કોઇ પ્રત્યે કદી ન આચરે " એ રીતે ઓળખી શકાય.

પ્રેમ એ એક અનુત્તર સાધન છે અથવા પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનો જેટલો વિકાસ અને શુદ્ધિ તેટલું જ આત્મભાન એમ કહેવામાં કશીયે અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રેમ એ એવું સુંદર તત્ત્વ છે કે જે સત્ય તરફ જ ઢળે છે. પ્રેમની દૃષ્ટિમા વિકાર કે દુર્ગુણને જરાયે સ્થાન નથી. પ્રેમ સદ્ગુણનેજ શોધે છે, દેખે છે પ્રાણીમાત્રમાં આ તત્ત્વ છે, અને તે તારથી આખા વિશ્વ સાથે વ્યક્તિની સાંકળ ગંધાય છે. એક દમ્પતીનો સ્નેહ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થઇને શુદ્ધ પ્રેમમાં પલટે છે ત્યારે તે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં સહકાર સાધી વિશ્વકલ્યાણના સેવામય કાર્યમાં યોજાઇને નિવૃત્તિ સાથે પરમાર્થ પણ સાધે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

સેવા, પ્રેમ અને ઉપરના બીજા મદ્ગુણોની આરાધના વધુ પ્રમાણમા થઈ શકે અને કાર્યના ભારથી થાકી ગયેલું શરીર નિવૃત્ત થાય; જીવનશોધનના પ્રશ્નો વિચારાય; લોકકલ્યાણનાં કાર્યો થાય અને આત્મસાધના સધાય એ હેતુએ ગૃહસ્થોને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમની યોજના જે પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી તે ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે. પરતુ હાલ તે પ્રણાલિકા સાવ નષ્ટ થઇ ગઇ છે.

જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી હાયવોયની ધમાલમાં મચી રહેવું, ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારીને પહોચી વળવા દિવસ અને રાત્રિ ચિંતામય જીવન ગાળવુ અને જીવનવિકાસ સંબંધી જીંદગીના અંતપર્યંત એક પણ વિચાર ન કરવો એ માનવજીવન માટે તદ્દન અક્ષમ્ય છે. એટલે આ પ્રણાલિકાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવી જોઇએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમીનું કાર્ય

આજનો વાનપ્રસ્થાશ્રમી જગલમાં કે કોઇ નદી કિનારે એકાંતમાં જઇને ભલે ન બેસે. પરંતુ ઘેર રહેવા છતાં, અને સપત્નિક

હોવા છતાં સ્ત્રીસહિત બ્રહ્મચર્ય પાળે, સ્વાર્થી વ્યાપારને છોડી સમાજહિતના કાર્યમાં જ લક્ષ્ય આપે, ભજન, સ્મરણ, ચિંતન વગેરે કરે. અને " હું કરું, આ, મેં કર્યું, " એ ભાવનાને ભૂલી પોતાનો વ્યવહારિક બોજો પોતાના પુત્ર કે નિકટના સગાં પર છોડી તેની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાય. આમ કરવાથી તેને પોતાના જીવનશોધનનો ખૂબ અવકાશ મળે, તેના વારસોને પોતાની જવાબદારીનુ તેમના વડીલની હાજરીમાં ભાન થાય અને તેને પણ વ્યવહારિક અનુભવની તક સાંપડે.

ઘણે સ્થળે પિતાશ્રી, વડીલ કે આપ્તજનના આકસ્મિક મૃત્યુથી આખા કુટુંબની બહુ જ કફોડી સ્થિતિ થઇ પડે છે, અને શક્તિ હોવા છતાં વ્યવહારિક બોજો એકદમ શિર પર આવી પડતાં તે ખૂબ જ મૂંઝાઇ જાય છે. તે પરિસ્થિતિનો પણ આ પ્રણાલિકાથી ઉકેલ આવી રહે. એટલે પોતાના અને નિકટના સ્નેહીઓના હિતનિર્માણ માટે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા છે.

ઉપરના બધાં અંગો અને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો એક યા બીજી રીતે અહિંસા અને સંયમમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. એટલે સંક્ષિપ્તમાં તે વિચારણા કરી. હવે ગૃહસ્થજીવનમાં માન્ય થઇ શકે તેવી રીતે બીજાં ચાર અંગોને પણ વિચારીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારમાં તે સત્યનું બને તેટલે અંશે પાલન કરે, તેની કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ કે વ્યાપાર એવા ન હોવા જોઇએ કે જેથી બીજાઓને હાનિ પહોંચે તેમજ પોતાની શાખ ખોટી બેસે. આ એક સત્યનું સ્થૂળ અને એક સામાન્ય વ્યક્તિને પણ સુસાધ્ય સ્વરૂપ છે. આમ વધતાં વધતાં તે મન, વાણી અને કર્મથી સત્યરૂપ બનવા પ્રયત્ન કરે.

જે મનુષ્ય અસત્ય બોલતો નથી પણ જેનું મન અસત્યથી વિંટળાયેલું છે તે મનુષ્ય કદી સત્ય આચરી નહિ શકે. અને તેની मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद् મન, વચન અને કર્મ ત્રણેમાં ભિન્ન વાક્યતા દેખાઇ આવશે. આવો માનવી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે દભ, વિશ્વાસઘાત એવાં એવાં છૂપાં પાપો આચરી પતિત થતો જશે. આથી મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણેની એક વાક્યતા એટલે કે જેવું વિચારવું તેવુંજ બોલવું અને જેવુ બોલવું તેવુંજ કરી બતાવવું. આ સાધના પ્રત્યેક જીવનમાં ઉપયોગી છે.

પૂર્વકાળમાં તો સત્યની ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાઓએ અનેક દુઃખના ડુંગરાઓ સહ્યાનાં અને મૃત્યુને સુદ્ધાં ભેટવાનાં ભારતીય ઇતિહાસમાં ઘણાં દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે, પણ આજે તો તેની ખૂબ ઉણપ છે. આ ત્રુટિને પહોંચી વળવા સૌ કોઇ પ્રયાસ કરતો થઇ જાય એ અતિ આવશ્યક છે.

અસ્તેય

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અસ્તેયનો આ સ્થૂળ અર્થ છે પરતુ તેનું રહસ્ય તો ઊંડું છે.

સીધી રીતે ચોરી કરનાર વર્ગ કંઈ બહોળા પ્રમાણમાં હોતાં નથી. પરંતુ એક બતાવી બીજું આપનાર, અને શરાફીનું પાટિયું લગાવી ધોળે દિવસે ધોળા વર્ગને લૂંટી ખાનાર કે, જેને આપણે શાહુકાર ચોરમાં ઓળખાવી શકીએ તેવો વર્ગ આજે તો ખૂબ જ

વધી ગયો છે. જનતાને જે વધુ ઠગી શકે તે ડાહ્યો એવી માન્યતા પણ ખૂબ ફેલાઈ છે અને એવા મનુષ્યો એટલા તો ટેવાઈ ગયા છે કે હવે તેઓ ખુલ્લી રીતે કહે છે કે, "એમ કર્યા વિના તો વ્યાપાર નજ થઇ શકે" આ કાર્ય ખરેખર એક ચોરીનું કાર્ય છે અને તેથી રાષ્ટ્રને પણ ખૂબ ખમવુ પડે છે

થોડુ આપીને નોકરો કે બીજા પાસેથી વધુ કામ લેવુ; પોતાના હક્ક કરતા વધુ લેવુ એ પણ ચોરીજ ગણાય. કોઇના નામનો તેને ખ્યાલ ન હોય તેવી રીતે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ઉપયોગ કરવો; કોઇના વિચારો લઇને પોતાના નામે ચડાવવા, જે સમાજનું લૂણ ખાધુ હોય કે ખાતો હોય તેના તરફ વફાદાર ન રહેવું, બીજા કોઇના દેખવાથી જે કાર્ય ચોરી જેવુ લાગે તે કાર્ય કરવુ; કોઇની પડેલી ચીજ ઉઠાવી લેવી, એ બધી પણ સૂક્ષ્મ ચોરીઓ છે અને એવી સૂક્ષ્મ ચોરીઓનુ પણ બહુ ભયંકર પરિણામ નિપજે છે.

અસ્તેય અને સત્યનો ખૂબ ગાઢ સંબધ છે જે મનુષ્ય સાચી રીતે સત્યની સાધનામા લાગ્યો હશે તે કદી અસ્તેય દોષને નહિજ કરે.

ત્યાગ

જૈન પરિભાષામા તેને અપરિગ્રહવ્રત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને અપરિગ્રહનો તાત્ત્વિક અર્થ અનાસક્તિ થાય છે.

પણ મનુષ્યો અનાસક્તિને વિકૃત સ્વરૂપમા લઇ ગયા છે. અને તેથી એમ પણ કહેતા અચકાતા નથી કે "અમે ભોગો ભોગવવા છતા અનાસક્ત રહી શકીએ છીએ" આ વસ્તુ સાવ ગલત છે જ્યાંસુધી જીવનમા સયમ પરિપૂર્ણ રીતે ન ઉતરે ત્યાંસુધી કદી અનાસક્તિ આવી શકે નહિ. ભોગવવા છતા અનાસક્ત રહેવુ એ તો જનક વિદેહી જેવા વિરલ યોગીનેજ સુલભ હોય. સૌ કોઇ એવો દાવો કરી શકે નહિ અને તેવી અપવાદિત વ્યક્તિઓ પણ અનેક

જન્મોની સાધના પછીજ આવી રીતે રહી શકે છે. અનાધિકારી મનુષ્યો માટે એ કંઇ રાજમાર્ગ ન ગણાય. માટે ત્યાગનું પ્રથમ અંગ સંયમ હોવું ઘટે.

સંયમના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્‌સંયમ અને (૩) કાયસંયમ

દુષ્ટ માર્ગે જતાં મનને રોકી સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવું એ મનઃસંયમ; બીજાને દુઃખકર અસત્ય કે નિરર્થક વાણીને રોકી સત્ય, પરિમિત, મીઠી, હિતકારી અને અર્થયુકત વાણી બોલવી તે વાણીનો સંયમ છે. વિલાસના વેગને રોકી જરૂરિયાતો ઘટાડી સંતોષી જીવન ગાળવું તે કાયસંયમ છે.

ગૃહસ્થ સાધક ધીમે ધીમે શકય રીતે આ માર્ગમાં આગળ વધી શકે. તેઓમાંના કેટલાક કે જેઓ સંયમને નીરસ અને મનુષ્ય જીવનને માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ માને છે અને ભોગ, વિલાસ એજ જીવનકળાના વિકાસનાં સાધનો છે એમ માને છે, તેઓએ પણ જો તેમનો ઉદ્દેશ બરાબર નિશ્ચિત કર્યો હશે; અને સાચી રીતે જીવનવિકાસને કે જીવનરસને મહત્વ આપી શકયા હશે તો આજે કે કાલે પોતાનાં માનેલાં સાધનોને બદલી સંયમની આવશ્યકતા સ્વીકારતા અવશ્ય થઈ જશે; તે માટે શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી.

પરંતુ જેઓ કેવળ વાણીદ્વારાજ જીવનના સાચા રસ વિકાસની વાતો કરે છે, પણ તેના અંતઃકરણની ઊંડાણમાં વાસનાનો કીડો [કે જેને તેઓ દેખી શકતા નથી.] ભરાઇ બેઠો છે તેઓનું ઉપરનું માનસ સંસ્કારી હોવા છતાં તેને તે કીડો તો નીચેના માર્ગેજ લઇ જશે. અને જ્યાંસુધી તેઓ પોતાના જીવનનું ઊંડુ નિરીક્ષણ કરવાનો અવકાશ નહિ લે ત્યાંસુધી તેમની વૃત્તિ સંયમની અભિમુખ નહિ વળી શકે.

સંયમી મનુષ્ય જો સાચી રીતે સંયમને સમજીને આરાધતો હશે તો તેનું જીવન શુષ્ક નહિ હોય પરંતુ રસમય હશે. તે અલ્પ વસ્તુથી ચલાવી લેશે. પરંતુ મને ન મળી તેવો તેને અસંતોષ નહિ હોય; અને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો તેવું અભિમાન પણ નહિ હોય. વળી તે કેવળ પદાર્થોમાં સંયમ રાખી સંપત્તિને એકઠી કરવા માટે વલખાં નહિ મારતો હોય, તેમ આળસુ કે નિઃપુરુષાર્થી પણ નહિ હોય. તે સાચો રસિક, પુરુષાર્થી અને સંતોષી હશે. આવા સંયમીનું જીવન લોકોને પ્રેરનારું હશે અને તે સમાજનો, રાષ્ટ્રનો અને વિશ્વનો હિતૈષી પુરુષ બની રહેશે. આવા સાચા સંયમની કોને જરૂર નહિ હોય!

બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્મચર્યના લાભથી તો આખું વિશ્વ પરિચિત છે. કેવળ શરીર સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિએ અને માનસિક શુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ તપાસતાં પણ તેની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા લગભગ જગપ્રસિદ્ધ છે. તેમ છતાંય બ્રહ્મચર્યનો આરાધક વર્ગ બહુ અલ્પ દેખાય છે અને જે બ્રહ્મચર્યનો સાધકવર્ગ છે તે વર્ગમાં પણ તેના પાલન માટે ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ નિર્લેપ રીતે રહી શકે તેવો વર્ગ બહુ વિરલ જ સાંપડે છે.

પ્રાચીન કાળમાં કદાચ બ્રહ્મચર્ય વિષયક આટલું શૈથિલ્ય નહિ હોય; પરતુ વર્તમાનકાળમાં તો ઉપરની સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે અને તે ભારત માટે દુર્ભાગ્યની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ. મનુષ્યનું કુદરતી તે તરફની વૃત્તિનું વલણ આ વસ્તુમાં દોષિત હશે ખરું. પરતુ વિશેષતઃ આજના સમાજનું માનસ અધિક જવાબદાર છે તેમ સમાજની પરિસ્થિતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે પરસ્પરની ભીતિનો અતિરેક થયો છે. સ્ત્રીજાતિનું જીવન ખોટાં આકર્ષણોની પાછળ વેડફાઈ ગયું છે. તેમનાં શૌર્ય, ચેતનાશક્તિ વગેરે હરાઈ ગયાં છે; અને પુરુષોની દ્રષ્ટિ

પોતા તરફ વધુ ખેંચાય એવું પુતળીમય જીવન સ્ત્રીઓ માટે નિર્માણ થયું છે, અને પુરુષ એટલે વિકારનું પુતળુ હોય તેમ ગણાય છે. આમાં સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ બન્નેનો હ્રાસ થયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની માનસિક નિર્બળતાઓ એટલી તો વધી ગઇ છે કે આજે સમાજનું આ માનસ પલટવા માટે કયો માર્ગ હોવો જોઇએ તે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના નિર્માયકોને માટે એક ગહન પ્રશ્ન થઇ પડયો છે. બ્રહ્મચર્યના ઉન્નત અને પ્રયત્ન સાધ્ય માર્ગમાં આ એક મોટું બાધક કારણ છે.

બ્રહ્મચારીઓને

કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારાએ સૌથી પ્રથમ જનનેન્દ્રિયનો કાબુ મેળવ્યા પછી તુરત જ કામ વિચાર પર કાબુ મેળવવો જોઇએ. [કારણ કે કેવળ કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ બ્રહ્મચર્યની પૂર્ણ સાધના ન ગણાય પણ] કામવિચાર પર જેટલો કાબુ આપનો જાય તેટલેજ અંશે બ્રહ્મચર્યની સફળતા મનાવી જોઇએ દ્રષ્ટિ બ્રહ્મચર્ય, સ્વાદેન્દ્રિયપર કાબુ અને વિલાસિતાનો ત્યાગ એ કામ રોકવાનાં સાધનો છે. કામવિચાર રોકવા માટે તો સતત જાગૃતિ હોવી ઘટે હાલતાં ચાલતાં કે કોઇ પણ ક્રિયા કરતાં તેણે પોતાની શક્તિ ખીલવતા રહેવુ જોઇએ. અને તે વિચારોને બાધક થઈ પડે તેવાં દરેક સાહિત્ય કે સંગ છોડીને બ્રહ્મચર્યના સાત્વિક વિચારોને પોષે તેવાં વાચન, શ્રવણ અને સત્સંગ કરતાં રહેવુ જોઇએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ધીમે ધીમે આ માર્ગમાં સફળ થતો જાય એ ખાતર પ્રથમ પરસ્ત્રીત્યાગ પર શાસ્ત્રકારોએ ભાર આપ્યો છે. અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રેરણા આપી છે. દ્રષ્ટિ વિકારને જીત્યા સિવાય મનુષ્ય કદાચિત કાયાથી પરક્ષેત્રમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે ખરો. પરંતુ સ્વસ્ત્રી પરત્વે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ અશક્ય થઇ પડે. તે ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ દામ્પત્ય જીવન ગાળવા છતાં ઉપરના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું નથી.

આવા મર્યાદિત ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજા સુંદર અને સૌમ્ય બનશે અને પ્રજાના કાલ પછી તેવો ગૃહસ્થ અવસ્ય બ્રહ્મચારી બની રહેશે. વાનપ્રસ્થજીવનમાં સ્ત્રી સહવર્તમાનને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું રહેશે. અને બ્રહ્મચર્ય વિના નિવૃત્ત થયેલાની ભાવના વિકાસને પંથે વળે તે અશક્ય છે, એટલે સર્વ સ્થળે બ્રહ્મચર્યની મહત્તા છે એટલું જ નહિ બલ્કે ઉપયોગિતા પણ છે (બ્રહ્મચર્યના લાભાલાભનું વિશિષ્ટ વર્ણન અગાઉના પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે.)

આધ્યાત્મિક ધર્મનાં ઉપર વર્ણવેલાં પાંચ અંગો (વ્રતો) ની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતો યોજાયેલાં છે. તે પૈકીનાં કેટલાકનો સાર અહિંસા અને સંયમના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. અને જે બે ખાસ આવશ્યક તત્વો બાકી રહ્યાં છે તે હવે વિચારીશુ.

ચિંતન

વિચારશક્તિની સુંદર બાજુને ચિંતન કહેવામાં આવે છે. આ ચિંતનશક્તિની મનુષ્યને જીવનવિકાસમાં પળે પળે આવશ્યકતા છે. છતાં મનુષ્યજાતિનો મોટો વર્ગ પોતાનું માનસ હોવા છતાં આ શક્તિથી વંચિત રહે છે. આ ખામી બધાં દુઃખોનું કારણ છે. એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. સારાસાર વિચારના અભાવે મનુષ્ય ડગલે અને પગલે ચૂકી જાય છે; તેની વિવેક શકિત બુઠ્ઠી બની જાય છે અને આ રીતે તેની મનુષ્ય જીવનની યાત્રા નિષ્ફળ નીવડે છે.

ચિંતન એટલે શું ?

કોઇ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં અને પછી તત્ સંબંધી ખૂબ વિચારો આવે અને તેમાં આવેશ, રૂઢિ કે બીજા ખ્યાલો ન ભળેલા હોય અને વિવેક શકિત દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ નીકળે તેનું જ નામ ચિંતન.

આવું ચિંતન કરવાની મનુષ્યે હમેશાં ટેવ પાડવી જોઇએ. અને એ ચિંતનના પરિણામે જે ભાવના સ્ફુરે તેને લેખાંકિત અને હૃદયાંકિત કરવી જોઇએ. આમ કરવાથી મનુષ્યના જીવનની ધાંધલ

બહુ હળવી થઇ જાય છે અને જે નિરર્થક પ્રવૃત્તિની પાછળ આજે તેમના સમય અને શક્તિ વેડફાઇ રહ્યાં છે તેમાંથી તે ધીમે ધીમે બચતો જાય છે.

સદ્‌વાંચન એ ચિન્તનનું પ્રેરણાજનક કારણ છે, પણ તે વાંચન વ્યસનરૂપે ઉત્તેજના કરે તેવી રીતે ન પરિણમે તેનું લક્ષ્ય રાખવું ઘટે એકેક વસ્તુની પાછળ સ્થિરબુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને તેનું ફળ સ્પષ્ટતયા બતાવવું તે ચિન્તનશક્તિનું કાર્ય. આનો લાભ કેટલો અને કેવો છે તે તો સ્વાનુભવથીજ જાણી શકાય. જીવન માટે અન્ન, જળ અને વાયુની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ આવશ્યકતા જીવન-વિકાસ માટે ચિન્તનની છે. એટલે ફુરસદ નથી એમ માની તે તરફ કોઇ બેદરકાર ન રહે.

ચિંતા

હવે પછીના પુરુષાર્થને સુન્દર બનાવવા વધુ ઉત્સાહિત બનવું જોઇએ. ઇષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટનો સંયોગ, રોગ કે તેવી પરીસ્થતિમાં પણ નિરાશ અને નિરુત્સાહ ન થતાં આત્મશકિત પર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્નશીલ બની રહેવું જોઇએ. આમ કરવાથી ચિન્તાની અસર તન પર થશે નહિ અને થશે તોપણ કાયમ રહેશે નહિ.

જે મનુષ્યને માનસિક શકિત અને આત્મિક શકિત પર વિશ્વાસ છે તે મનુષ્યને વહેમ, ચિન્તા, આલસ્ય, એવા એવા શત્રુઓ પરાજય કરી શકશે નહિ. એટલે ચિંતનશકિતથી આ શકિતઓના વિકાસ માટે આ પ્રકારનો યત્ન કરવો એ સ્વાસ્થ્ય જાળવવાની દ્રષ્ટિએ પણ વધુ સલામતી ભર્યો માર્ગ છે.

વિકાસની સીડી

. ધર્મના એ પાંચ અંગોના પાલનથી આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે થાય છે તેવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક હોવાથી વિકાસ સંબંધી વિચારણા કરી લેવી અહીં ઉપયોગી થશે.

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કર્મથી અને વેદપરિભાષા પ્રમાણે માયાથી જે ચૈતન્ય વિકૃત થયું છે અને સુખ અને આનંદ એ એનો નિત્ય સ્વભાવ હોવા છતાં દુઃખ અને ખેદનો સહજ સહજ પ્રસંગોમાં તેને અનુભવ થાય છે તેના કારણભૂત જૈનદર્શનમાં ચાર કષાયો અને વેદ ધર્મમાં ક્રોધાદિ ષડ્‌રિપુઓ ગણવામાં આવે છે. એ રિપુઓ જ સુખ અને શાંતિના પ્રતિબંધક અને દુઃખ અને ખેદના જનક છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે તેઓ પોતેજ આત્મવિકાસના રોધક છે વિકાસના રોધક કારણો નીકળી ગયા પછી વિકાસ થવો એ સરળ છે એટલુંજ નહિ બલ્કે સ્વાભાવિક છે. આથી તે રોધક કારણોને હઠાવવાથી વિકાસ થાય છે એમ આપણે માની શકીએ, અને તેમ માનવામાં ઘણાં સબળ કારણો આપણી સામે અને અનુભવમાં પણ છે.

એક મનુષ્ય જેલમા પણ મહેલ જેવુ સુખ અનુભવે છે, શત્રુ વર્ગમા પણ મિત્રવત મ્હાલે છે. સુકા રોટલામા પણ સ્વર્ગ જુએ છે; વૈભવના ત્યાગમા પણ આનદ લુટે છે. આનું કારણ કોઇ ચમત્કાર નથી પરતું આધ્યાત્મિક વિકાસ એજ તેનુ મુખ્ય કારણ છે.

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ ષડ્રિપુઓનુ જેટલા પ્રમાણમા વધુ ઓછાપણુ તેટલા પ્રમાણમા વધુ ઓછો હોઇ શકે. અને તે ષડ્રિપુઓનું અલ્પપણુ હોવુ અહિંસાદિ પાચ સાધનો દ્વારા શકય થઇ શકે, માટેજ તે અંગોને શાસ્ત્રકારોએ ધર્મનુ સ્વરૂપ આપ્યુ. અને તે ધર્મના અંગોને ભિન્નભિન્ન લોકમાનસને જોઇ ભિન્ન ભિન્ન કાળના ધર્મોપદેશકોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું આ ક્રિયા માટે આપેલા ચિહ્નો એ કેવળ સાપ્રદાયિક ચિહ્નો છે, ધર્મનાં અંગ નથી. વળી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે. અને અધ્યાત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એજ મોક્ષ, મુકિત કે નિર્વાણ સ્થિતિ છે.

આટલું સમજી સાપ્રદાયિક કદાગ્રહોને છોડી ધર્મના મુખ્ય અંગ પર લક્ષ્ય રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થજીવનમાં પણ નિરાસક્તિ (નિસ્વાર્થની પરાકાષ્ઠા) યોગની સાધના સહજ થતી જાય તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમા ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી શ્રેણિને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

વિકાસ માર્ગમાં કર્મમાર્ગ સિવાયના ભકતિમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ નામના બીજા પણ બે માર્ગો છે પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જીવવું અને સાથે સાથે તે માર્ગની એકાંત અને સપૂર્ણ સાધના થવી સહજ શકય નથી છતાં શ્રેયાર્થીને માટે અશકય શું હોય !

॥ ॐ शान्तिः ॥

ગૃહસ્થાશ્રમી કેવો હોય ?

[૧] ચારિત્ર્યવાનઃ– ચારિત્ર એ તો તેનું લક્ષ્યબિન્દુ હોય, ચારિત્રની ખાતર એ જીવતાં શીખે.

[૨] સ્વાશ્રયી–'... પોતાના પગપર બરાબર ઉભો રહી શકે તેવો સ્વાવલંબી હોય. બીજાને બોજારૂપ તે કદીયે ન થાય.

[૩] કર્તવ્ય પરાયણઃ- કર્તવ્ય એ તેનું જીવન હોય, કર્તવ્ય ખાતર ફના થવાની તેનામાં તમન્ના હોય.

[૪] પુરુષાર્થીઃ– ... પુરુષાર્થ તો તેનો જીવનસાથી હોય; પોતાના પુરૂષાર્થ દ્વારા તે અનેકને સંતોષતો હોય.

[૫] નિસ્વાર્થીઃ–... નિઃસ્વાર્થતા એ તેના જીવન પુરૂષાર્થનું મુખ્ય અંગ હોય.

[૬] ઉત્સાહી– ... તેનો ઉત્સાહ સદાય અદમ્ય હોય. સંકટોનાં શસ્ત્રો તેને ભેદી ન શકે. નિરાશા જેવું તત્ત્વ તો તેના જીવનમાં યે ન હોય.

એક મનુષ્ય જેલમાં પણ મહેલ જેવુ સુખ અનુભવે છે; શત્રુ વર્ગમા પણ મિત્રવત મ્હાલે છે. સૂકા રોટલામા પણ સ્વર્ગ જુએ છે; વૈભવના ત્યાગમા પણ આનદ લુટે છે. આનું કારણ કોઇ ચમત્કાર નથી પરંતું આધ્યાત્મિક વિકાસ એજ તેનુ મુખ્ય કારણ છે.

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ ષડ્રિપુઓનુ જેટલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછાપણું તેટલા પ્રમાણમા વધુ ઓછો હોઇ શકે. અને તે ષડ્રિપુઓનું અલ્પપણુ હોવું અહિંસાદિ પાચ સાધનો દ્વારા શક્ય થઇ શકે, માટેજ તે અંગોને શાસ્ત્રકારોએ ધર્મનુ સ્વરૂપ આપ્યું. અને તે ધર્મનાં અંગોને ભિન્નભિન્ન લોકમાનસને જોઇ ભિન્ન ભિન્ન કાળના ધર્મોપદેશકોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું. આ ક્રિયા માટે આપેલાં ચિહ્નો એ કેવળ સાંપ્રદાયિક ચિહ્નો છે, ધર્મનાં અંગ નથી. વળી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે. અને અધ્યાત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એજ મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ સ્થિતિ છે.

આટલુ સમજી સાંપ્રદાયિક કદાગ્રહોને છોડી ધર્મના મુખ્ય અંગ પર લક્ષ્ય રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થજીવનમાં પણ નિરાસક્તિ (નિસ્વાર્થની પરાકાષ્ઠા) યોગની સાધના સહજ થતી જાય તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી શ્રેણિને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવતું
શ્રમણ સંસ્કૃતિના આદર્શને સમજાવતું

દશવૈકાલિક સૂત્ર

[ગૂજરાતી અનુવાદન]

જેમાં સંપૂર્ણ દશવૈકાલિક સૂત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને સરળ નોંધ તથા ટિપ્પણ.

ટ. ખ. ૦–૨–૦ પૃષ્ઠ ૨૦૦ કિંમત ૦–૪–૦

—પાપનું પ્રાયશ્ચિત—

આધુનિક યુગોચિત પ્રતિક્રમણ
બારે વ્રતોને લગતા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત

જેની એક બાજુ પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ પદ્યો; તેની નીચે સંસ્કૃત છાયાયુક્ત શ્લોકો, અને બીજી બાજુ ગૂજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત પદ્યો અને તેની નીચે અસરકારક વિસ્તૃત વિવરણ

ટ. ખ. પોણો આનો પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૦ કિંમત સવા આનો

ટૂંક સમયમાં બહાર પડે છે

ક્રાન્તિ અને ક્રાન્તિકારનું તાત્વિક મંથન

સાહિત્યના જ્યોતિર્ધરો અને ક્રાન્તિકારોનું તુલનાત્મક આબેહૂબ ચિત્ર

ક્રાન્તિનો યુગસૃષ્ટા

ભારતવર્ષના ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો વેદધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના મધ્યમ યુગના જ્યોતિર્ધરો અને ક્રાન્તિકારોની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સમીક્ષા કરી

ધર્મપ્રાણ લોંકાશાહની

અપ્રતિમ ક્રાન્તિ અને તેનાં કારણો દર્શાવતું આ પુસ્તક ક્રાન્તિના આદર્શને સમજનારાઓ માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે.

શ્રીમાન્ લોંકાશાહની પૂર્વ અને પશ્ચાત્કાલીન પરિસ્થિતિનો પણ આમાં ઉલ્લેખ છે.

આચારાંગ સૂત્રઃ—

સમૃદ્ધ નોંધ સાથે ગુજરાતી અનુવાદન

લેખસંગ્રહ:—

ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરના પ્રગટ થયેલા લેખો.

આ માસિક આધુ જમાનામા એક મારામા સારું માસિક છે, અને આ બાળ વૃદ્ધ સહુને વાંચવા લાયક છે

આ પત્ર વાંચવાની અમને ઉત્કંઠા થવાથી અમો તમારા ગ્રાહક થયાએ છીએ.

૨૪. ૧ ૩૫ મણિલાલ મુળજી
મુંબઇ

માસિકમાં ધાર્મિક, સામાજિક, વ્યવહારિક એ બધુ ગૂંથાએલું હોય વાંચનામાં રસ રહે તે સ્વાભાવિક છે.

૮: ૧: ૩૫ જગજીવન જેચંદ દેસાઈ
બગસરા

લેખક તરફથી થતા પ્રચારકાર્યમાં મદદ થાય એવું આપનું માસિક લાગે છે.

"આનંદ"

ઉદ્ગારો

આ માસીકના લેખો જેમ બ્રહ્મચર્ય, સંયમ અને ત્યાગના પ્રેરક છે; તેમ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો સમન્વય કરનારા છે. દિનકરના તંત્રીને હૈયે સાચી સેવાની ધગશ ભરી છે. સાંપ્રદાયિક ભાવનાથી નિરાળું રહીને આ માસિક સારૂં સ્થાન મેળવશે એવું ભાવી કળી શકાય છે.

૨: ૬: ૩૫ — વસુંધરા
કરાંચી

I shall be highly obliged to you if you enlist my name as a regular subscriber to 'Dinker' a mental and economic salvation.

30 th. June 35 — H. M. Shah.

દિનકર એટલે?

શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક દર્દોથી મુક્ત કરનારું અદ્ભુત રસાયણ, દુ:ખિતોનું આશ્વાસન અને સંકટોથી સપડાયેલાનું સાથી.

તે

દિનકર

ક્રાઉનફોર ચાર પેજી સાઇઝનાં ચોવીસ પાનાંથી ભરપૂર, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક એમ વિવિધ પ્રકારના શિષ્ટ વાંચનથી સજ્જિત અને આકર્ષક પૂંઠાં તથા સુંદર કાગળો સાથે દરમાસની પૂર્ણિમાએ પ્રગટ થાય છે.

નિયમો

(૧) જનતામાં સદ્વાચન અને પવિત્ર વિચારોનો પ્રચાર કરવાનોજ દિનકરનો હેતુ હોવાથી જાહેર ખબર લેવામાં આવતી નથી.

(૨) કોઇને પણ વી. પી. કરવામાં આવતું નથી. ગ્રાહકો પોતાની ઇચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે યથાશક્તિ સહાય કે લવાજમ મોકલી આપે.